

**JEAN BAPTISTE
ELIZANBURUREN MENDEURRENA**

Sara, 1991-XII-20/21

JEAN BAPTISTE ELIZANBURUREN MENDEURRENEAN

Sara, 1991-XII-20

Jean Aniozbehere

herriko auzapeza

Agur Jaun-Andereak, Ongi etorri Saran, Axukar-en herrian Eskuadiko herri ederenetarik batean, bi mila - ta zonbeit saratarren artean, gehienak lehen bezala oraino artzain eta laborari, olo - ola ahal bezinbat luze egon nahiak.

Aitortu behar zautzet zuen agerraldiak ohorez eta zorionez betetzen gaituela.

Hemen zarezte Elizanburu saratarren ospatzerat etorriak, baina honen bitartez Sara guzia duzue ospatzen.

Eskerrak beraz Eskaltzaindiari, eta oraino gehiago Elizanbururi, mende baten berantarekin: Saran beti astia.

Gogotik uzten zautzegu, zuen egun eta biharko lanerentzat, gure Herriko etxearen leihorra, Elizanbururen bizitegi izanaren parrean eta bistan.

Agian ahalko duzue bildu, Saran den leku ederrenean, indarrrik aski guri emateko duela ehunurte Elizanburuk eta saratarrek zuten eskuaraz mintzatzeko gogoia, gure hizkuntza ez dadin latina bezala liburuetan gorde eta gakatu, garbiki ezagun baita zer galbideetan dagoen gure mintzaira mende honen ondarrean.

Eskual zaintza da eskualdun bakotxaren kargu eta eginbidetarik lehen; beraz bada, goresmen eta errespetu zor ditugu zuei, eskualzaintzan handienak zareztelakotz.

Egonaldi eta lanaldi on bat opatzen zautzet Saran, eta euskara bizi dadila mendeetan gaindi.

J. B. ELIZANBURUREN HILTZEAREN MENDEMUGAKO BILTZARREA

Sara, 1991-XII-20

Juan Mari Lekuona

SARRERA HITZAK

Jakintza mailan ari garenean, badirudi alde txikiagoak daudela iparraldekoen eta hegoaldekoen artean. Baina artegintzari dagokion arloan, zehazki esanik literaturan, pentsa daiteke alde handiagoak ote dauden mugaz-handikoen eta mugaz-hemendikoen artean. Adibidez, hor daude egon, iparrekoek dituzten zailtasunak Orixeren *Euskaldunak* goraiatzeko, edota hegoaldekook eduki ditzakegun eragozpenak Etxahun bati edota J. B. Elizanbururi berari bertsogintza arloan goimaila aitortzeko. Eta ez dirudi hesiak hain altuak direnik mugaz bi aldetako hizkuntzalarien artean.

Hango eta hemengo literaturgintza balioztatzeko orduan adostasun batera iristeko dagoen zailtasunari, arrazoibide hau aurkitzen diogu: nahiko bestelakoak direla mugaren bi aldetako euskal literatur gertakariaren hainbat puntu. Hala nola, herrialdeen, pertsonen eta literatur lanen historia, hauen inguruko tradizioa, idazleen eskolatze eta hezkuntza, lekuan lekuko literatur lege eta arautegiak, eta azken batean, estiloaren alderdiak eta honen inguruko gustamoldeak. Hitz batean, literatur arloan eta barrutian ere, hor daude mugak ezarririko desberdintasunak, ahaztu ezin ditugunak, batez ere olerkigintza bezalako gai mehe eta sentiberan mugitzen garenean.

J. B. Elizanbururi bere heriotzeko mendemugan eskaintzen dizkiongun ikerlan eta ikaskuntza hauetan, hamabi hitzaldietatik bederatziz iparraldekoek emanak dira; beraz lautatik hiru. Honek esan nahi du, mugaz gorakoak direla jardunaldion ardatz, hegoaldeko zenbaitzuren laguntzaz. Horregatik, ekitaldiok badute gauza bat ona, ukatu ezina: tradizio berekoek eman dezaketen segurantzia daukagu, sujetari dagokion alderdi zahar eta berriagoetan.

Bigarren, tratamendu zabala eman zaio Elizanbururen izateari eta poesigintzari. Kanpotik ikuskatzen da bere ekarria, orduko ingurugiroa

xehetuz eta argituz: hor agertuko digu M. Goihenetxek nola zen Lapurdi XIX. mendearen azken hamarkadetan; eta beste hiru hizlarik esango digute Elizanburuk garaikide zituen beste olerkariekin zuen zerikusia: Haritschelharrek Leon Elissamburu aurkeztuko digularik, Charritonek Adema eta Elizanburu eta Andiazabalek Ttipi Urruñarra; eta X. Elosegik eskainiko digu Elizanbururen bizitza. Gero, barrutik begiratu, olerkari alderdiak aurkeztuko dira, Orpustanek, Aurelia Arkotxak eta Urkizuk ikerturik; musika alderdia Arana Martijak musikologi mailan arloa horniturik; ahaztu gabe *Piarres Adame* eleberriko zenbait literatur alderdi Orpustanek eta Ana Maria Toledok sakondurik; eta azkenik Elizanbururen hizkuntza Oihartzabalen eskutik.

Esan dezagun, hirugarren, zer dugun gogoan lan honi ekiterakoan: Elizanbururen bibliografian zientzi eskakizunak sarraraztea. Izan ere, gaurregun, euskal olerkarien poetikei buruz tesilanak egin diren unetik, gero eta errenagoa eta motzagoa ikusten da ikertu ez diren beste autoreen eta olerkarien bibliografia. Adibidez, Etxahun, Detxepare, Lauaxeta, Lizardi, Aresti eta abar tesigai gertatu direnetik, hutsala geratzen bide da gainera-ko olerkarien ezagutza metodologikoa. Eta ez da harritzekoa Elizanbururen ere zerbait horrelako gertatzea une honetan.

Eskuarki esan dezakegu hemen, duda-muda gehisko daudela Elizabururen kasuan, bai pertsonari buruz, bai olerkigintzari buruz, bai balioztapenari buruz. Eta erantzun bat zor diogu saratarrari, bere poesi garrantzia bazter-ezinezkoa denez euskal letren munduan. Bestalde, aurrerakuntza bat suposa dezake, Elizanburu gaur egungo literatur kritikaren lanmetodoak erabiliz aztertzeak, saratarraren emaitza ikuspuntu berrietatik arakatzuz eta xehetuz. Eta zeresanik ez, neurtizlari mailan ikertzeak ekarriko duen emaitza ona, estrofismo erromantikoak ezarritako moldebarruan gauzatua ikusirik Yan Bathiten poetika hain ezaguna.

Gero, *Piarres Adameren* inguru doazen lanak daude, zuhurtziaren ikaspideak eta epikureismoa gauzatuz. Giza arketipo baten xehetasunak leudeke, giza eredu herrikoi baten ispilatze jakingarriak azalaraziz.

Guzti hauek gogoan ekingo diogu jardunaldi hauei. Eta entzungo dugulakoan nago gauza berririk, zehatzagorik eta sakonagorik.

Behar bada, hemengo ekarria ez da izango tesilan baten adinekoa batasunaren aldetik: tesiaren emaitza beti da berezia, erabatekoa, egitura bete-betekoa. Baina jardunaldiotan emango den ikuspegia anitza denez eta askoren artean landua, honek ere izango duelakoan nago eragin onik Elizanbururen poetikaz ikuspegi gaurkotuagoa eduki dezagun.

Besteak beste, bidea zabalduko dugulakoan nago, urrats eder bat emango dugulakoan. Eta batez ere, bidea zabalduko dugu, gerora beste lan sistematagoak etor daitezen, bai Elizanbururen olerkigintza gai har-

tuz; bai XIX-XX. mendeen mugako poesigintza, oraindik behar bezala sailkatu gabe daukaguna, izenez eta izanez hobeki tajutuz eta markatuz; bai autoreei buruzko balioztapen zihurragoak eginez; bai talde poetikoak eta eskolak zehatzago berezkoan finkatuz.

Ekintza bat eskaini nahi zaio Elizanbururi. Horretarako bide nahiko egokia hartu dugulakoan nago, batez ere unibertsitate desberdinetako irakasleek parte hartzen dutelarik. Zihur gaude urrats bat ematen dugula Elizanbururen bibliografian, zegoena ederkitxo aberastuz. Eta gerora begira ari izan gara lanean, batez ere euskal literaturari buruzko ikerkuntzan andana sendoagotu asmoz.

Jakingarria gerta dadila denontzat jardunaldion emaitza, antolatzaileon helburua betez eta gauzatuz.

Azkena: bukatzeko J. B. Elizanburuk euskaldun guztion artean izan duen arrakasta adierazteko, eta olerkari honen garrantzia azpimarratzeko, gertakaria xume bezain adierazkorra aipatu nahi dizuet. Honatx gertatutakoa: Erroman zen, 1954an, orduko irakasle eta ikasle batzuek euskaldunok ohi dugun lagunartea genuen. Askari ondoko kantaldian, "Ikusten duzu goizean" kantatu genuen. Eta hara non Aita Zameza, jesuita bizkaitarra, ordukotz nahiko xahartua, San Agustini buruz espezialista zena, begietan negarra zeriola egon zen saratarraren kantua entzuten ari zen denboran.

Hori da Elizanburu euskaldunentzat: odolaren mintzoa, arimaren arnasa, urrutian itzulimina sortzen duen bihozkada. Eta hori da guk egunotan sakonago ezagutu eta geureganatu nahi genukeen euskal poeta, haren heriotzeko mendemugan.

IPAR EUSKAL HERRIA XIX.MENDEKO AZKEN HAMARKADE TAN

Sara, 1991-XII-20

Manex Goihenetxe

Nolakoa zen Ipar Euskal Herria denbora horietan? Erantzunik argiena edo adierazgarriena aurki dezakegu 1867.an E. Reclus ikerlariak *Revue des Deux Mondes* agerkarian argitaratu zuen artikulua batean: “Les Basques un Peuple qui s’en va” (1). Euskaldunak ziren beraz desagertzen ari zen jende bat. Iduri zait orduko gizartearen eta kulturaren ingurugiroa nahiko ongi adierazten duela idazleak:

1. Alemaniatik ufatzen zuen haizearen berri ematen digu, Humboldt zela medio Alemaniako eskolaren pean atxikiak edo haziak baitziren beti euskal ikasketak:

“Le mémoire de Humboldt sur la langue basque, inséré en 1817 dans le Mithridate d’Adelung, et les Recherches sur les habitants primitifs de l’Espagne” (...) ont été le point de départ des travaux entrepris en Allemagne, en France et dans le pays basque lui-même, sur l’étude comparée de l’ancien idiome des Ibères” (2).

2. Hizkuntza-mugari garrantzia ematen zen. Iduri luke orduan Euskal Herriaz ezin zitakela hitzegin gaskoinarekin euskararen mugak parekatu gabe. Eta hogeigarren mendetik begiratu eta Euskal Herriari buruz hor erabiliak izan ziren joko batzu nahiko arriskugarriak direla erran dezakegu.

Halere Elisée Reclus ikerlariaren oharra argia eta zuhurra da hizkuntzaren muga aipatzen duelarik:

“Quand il s’agit de tracer avec vigueur la frontière entre le basque et les patois béarnais ou gascons, les renseignements

---

(1) E. Reclus; *Revue des Deux Mondes*, 1867.eko martxoaren 15a, 319-340 or. é(2) *Ibid.*, 322 or.

(2) *Ibid.*, 314-315 or.

nécessaires font défaut. Certaines communes situées au sud de l'Adour entre Bayonne et l'embouchure du Gave, appartiennent à la fois aux deux régions ethnologiques" (3).

3. Besterik ere aipatzen du, hala nola euskal naziotasunaren ezau-garrien galerapena edo desagertzen ari den jendearen aurpegi zimurdikatua:

“Les antiques Euskariens ne sont plus ce qu'ils étaient jadis: les traits de leur caractère national s'atténuent chaque jour” (4).

Jadanik gauza bera errana zuen Humboldttek, Duvoisinek edo ere Fr. Michel batek:

“Réduits par la guerre de plusieurs siècles à ne plus représenter par le nombre, pour ainsi dire, qu'une tribu, et dans l'impossibilité de prendre rang parmi les grands peuples dans l'organisation de nouvelles nationalités, (...) ce petit peuple épuisé, rassasié de tant de généreux combats, incapable de relever désormais son antique drapeau, à vivre silencieux sur ses montagnes et dans ses vallées, préférant avouer sa lassitude et goûter le repos acheté par des efforts sans exemple, au moins pour la durée, que se confondre avec les autres peuples et jouir d'une gloire qui ne lui appartiendrait pas en propre.” (5)

Aipatzen du ere nolako kalte haundiak ekartzen dituzten bideek eta trenbideek:

“Chaque grande route qui pénètre dans le territoire basque fait en même temps une trouée dans la langue elle-même (...) Les chemins de fer (...) exercent l'influence la plus fatale à la pureté de l'idiome et prochainement les locomotives de la voie des Aldudes, passant dans les vallées les plus reculées du pays basque, seront pour l'euskara des engins de destruction bien plus terrible encore” (6).

Bizimoldeak ere aipatzen ditu: “Les moeurs se perdent en même temps que la langue” (7).

Euskal Herriari Elisée Reclusek egiten dion behako berdina aurki dezakegu bai kulturaren aldetik, bai gizartearen ala ekonomiaren aldetik ingeles batek argitaratu duen liburu gotor batean: *La fin des terroirs* (8). Horrelako adierazpena euskararat itzultzea ez da erraz: euskarazko lurral-

(3) Ibid., 314-315 or.

(4) Ibid., 311 or.

(5) Fr. Michel, *Le Pays Basque*, Paris, Didon 1856, 224-225 or.

(6) E. Reclus, *op. cit.*, 328 or.

(7) 338 or.

(8) E. Weber, *La fin des terroirs*, Paris, Fayard, 1983.

de zokoratuen amaiera? Laburbilduz, XIX. mendean Ipar Euskal Herriari ere gertatzen zaiona da esparru zokoratuenetaraino hedatu zela kanpotik zetorren aldaketa berrien haizea. Horrek ez baitu erran nahi euskal gizartearen bukaera. E. Weber-ek adierazi nahi duena da XIX. mendean azkenaldian iragan denbora bat amaitzen ari zela. Iparraldeko kasuan 1860-1870 inguruan amaitzen hasi zena oso amaiturik zegoen 1900 urteetan. Zein nolako garaia amaitu ote zen?

Aldaketa haundiak jasan zituen Iparaldeak bai gizarteari, bai ekonomiarri begira. Baserrietako industria zaharrak, ehungintzari edo olagintzari lotuak desegin ziren. Itsas hegiaren lehen hiritartzea 1856-1876 tartean koka daiteke, gero garatuz joan zena 1901garren urterarte: Miarritzeko jendetza % 132z emendatu zen, Hendaiakoa % 121z. Ber denboran jende hustea zuen jasan Iparraldeko barnekaldeak: Ostibarreko eskualdean % rentzat 5z galtzen hasi zen berezko hazkunde tasa. Ez da harrizkerik Euskal Lore jokoetan emigrazio gaia anitzetan aipatua izan bazen.

Trenbidea ere sartu zen Euskal Herriko haranetan: 1884an Donapaleun, 1887an Maulen, 1899.ean Donibane Garazin. Merkatu ekonomia zahalago batean sartu edo integratu zen barnekaldea.

Industrigintza berri bat ere kokatu zen Zubero eta Aturri bokalearen artean. Hazparneko kasua aipa dezagun. 1885-1890 arte horretan larru-apaintzaileen iharduera desagertzen bada, larruzko oinetakoenginguruan sortu industria berriaren teknikak agertu ziren Hazparnen: mekanizazioa, petrolioia, lurruna ta elektrizitatea. Horiek oro koka ditzakegu 1897-1898 ozkaren artean guti gora-behera. Langile-kopurua aldiz 3.000 taraino igoten zela 1906.an. Bertakoa zen. Maulen aldiz ber denboran eratu zen industrian zuberotar baino aragoitar gehiago zen hasieran bederen. Gauza bera 1881.an Bokalen labe garaietan hasi ziren 1800 langilekin: gehienak Landesetatik edo Aragoialdetik etorriak.

Aldaketa tekniko horien ondorioz, hirigintzarekin batera, kultura zaharreko Euskal Herria mundu berri baten aintzinean aurkitu zen: hiria, hiritako bizimolde berriak, lantegiak, langileria, kasu batzutan kanpotik zetorrena, ideia berriak ere. Aipatu dugun ingurugiro sozio-ekonomiko eta sozio-politiko honen barruan *Eskualduna* bezalako prentsa batek azaldu zituen “zuri”/“gorrien” arteko borroka ere koka ditzakegu. Euskaldungoa gehiago lotua ohiko gizarteari, baserriko gizarteari. Adibide frango daukagu. Egiazko euskalduna lurzale baizik ez zitekeen izan:

“Laborantza gauza haundi	Jinkoaren Eskua
Eta boteretsua.	Gizonaren eskuari
Hartan da lanean ari	Berma dadin lotua” (9).

(9) Adema-Zaldubi senperetarra, *Euskaldun onaren Almanaka*, 1881.

Elizanburu saratarrak, errepublikanoa izanik ere, ez ote zuen gutiespen berdintsua adierazi hiriari buruz?

“Laborari gaixoak mundua du hazten
Eskerrik nahi-bada ez duen ukaiten
Ohean hiritarra dago ahantzirik
Arrangura guziak loan ehortzirik (10).

Euskaldungoaren galgarri da hiria, “nunbaitikako langile dohakabe hek” osatzen zutena (11) Euskalduntasunaren izenean, euskal nortasuna zaindu nahian, —eskuara, Eskual Herria, eskualdunak—, euskal hizkuntza gizarte hiritartu eta arrotzaren pean galtzera ez uzteko, erdal eraginaren sarketa guziak salatu zituzten euskalzale batzuek:

“Kanpotik —beti berak—, ezpaitute bertze lanik, ez eta bertze sukarrik, gau eta egun, baizik ere nondik zer ele nahasi duten jalgi ahalko: guk maite ditugun guziak baitezpada beltztu beharrez lehenik, eta gero purtzupilaturik ezarri zangoen azpian, mintzaiak eta oro” (12).

Gizartearen eta Estatuaren arteko harreman sozio-politikoak ere berri-zapen ildotik doaz. Administarriritza mailan, P. Bidartek aipatzen duen Estatu-Nazioaren sozializazioa edo frantses espazioaren nazionalizatzea orduan koka dezakegu, integrazio mugimendua Iraultza baino lehenago hasi bazen ere. Ez gara semantika horren aztertzen hasiko. Azpimarratu nahi duguna da gertatu diren aldaketa sozio-ekonomikoen eta sozio-politikoaren ondorioz, nolako jarrera izan zen euskal ikasketen eta ikerketen munduan. Nostalgiaeren edo lehengo minaren mundua izan baitzen. Nostalgia horren azalgune argiena da 1895.an J.P. Arbelbide, Hazparneko Misionesten buruak argitaratu zuen liburua: *Igandea* (13). Igandetarako otoitz eta kantuak ditu hor bilduak, baina lehen 49 orrialdeak (heldu baita 5 etarik 1) aitzinsolas gisa emanak dira. Liburuaren balio literarioa ez dut aipatzen baizik eta bere balio etnografiko paragabea. Aitzinsolasaren aztergaia da orduko euskal gizarteak jasaiten zituen aldaketak. Hona hemen nahiko adierazgarriak diren esaldi batzu:

“Nondire leheneko jaunzturak eta aphainduriak? Non dire egiazki herrikoak eta gureak ziren soineko hek? Arruntak ziren, baina merkeak, garbiak eta ederrak” (14).

(10) Elizanbururen kantuaren azterketa jadanik egina delakoan, ikus Jardunaldiotako aktak.

(11) J. Hiriart-Urruti, *Eskualduna*, 1892.

(12) *Ibid.*, 1909.

(13) J.P. Arbelbide, *Igandea edo Jaunaren Eguna*, Lille 1895.

(14) *Ibid.*, 41 or.

“Pilota ere uzten ari du gazteriak; plazara joan orde, doaz dantzara eta ostatura” (15).

“Eskual-Herritik kanpo, hirietarat edo Ameriketarat joaiteko ezin egona” salatzen du edo “hirietarat eta Ameriketarat joaiteko duten errabia” (16).

Eta bururatzean emaiten duen aholkua ere nahiko adierazgarria da:

“Egon herrian (...) ohorezki bizitzeko (...) laborantzari jarraik eta izan bethi girichtino”.

Hona beraz barnetik aldaketak nola bizi zituen euskal gizarteak. Kanpotik aldiz nola ikusten zuten gizarte bera orduko ikerlariek edo zientzilariek? Sorburu edo iturri argiena 1897eko abuztuan Donibane Lohizuneen egin zen “Congrès de la Tradition basque” (17) jardunaldiak ematen digu. Beste dokumentu etnografiko bat baita. Ongi etorritako ospakizunak, bazkalondotako hitzaldiak eta prentsako txostenak aztergai hartuz jende horren kezka lau ardatzen inguruan bil ditzakegu: 1. Hizkuntza, 2. Aspaldikotasuna (egia erran frantsesez baizik ez ziren ari izan “antiquité hitza erabiliz), 3. Ohidura edo tradizioa, 4 Aberri ttipia eta aberri haundia (hemen ere frantsesezko hitzak erabili behar daitezke: “petite patrie (...) dans la grande patrie”). Semantikaren kontaketa bat egin daiteke. Adierazpen esankorrenak eman ditzagun:

“Antiquité” semantikaren inguruan:

“Conservation des vieilles mœurs” (3 or.), “ces vieilles provinces de France” (12 or.), vieilles chartes (...) meubles antiques (...) costumes anciens” (13 or.), “jeux séculaires”, “mœurs patriarcales” (16 or.), “antique capa du Pays Basque” (19 or.), “jeu primitif” (23 or.), “vieilles lois traditionnelles” (26 or.), “vieilles traditions” (38 or.), “mélodie primitive” (42 or.), “vieux auteurs” (43 or.), “vieux parents” (46 or.), “antique civilisation” (49 or.), “nos plus anciens institutions provinciales” (49), “objets précieux anciens” (51 or.).

“Tradition” semantikaren inguruan:

“Traditionnelle physionomie de nos provinces” (3 or.), “conscience de nos traditions” (6 or.), “tradition qui vivifie” (...) tradition des pensées” (6 or.), “tradition des formules” (6 or.),

(15) Ibid., 44 or.

(16) Ibid., 25-26 or.

(17) Aktak berrargitaratu ditu Elkar argitaletxeak, Baionan 1892an. Ondoko aipamenak hortik hartuak dira.

“tradition du foyer domestique” (15 or.), “drapeau de nos traditions” (16 or.), “conserver des nobles traditions” (16 or.), “conserver ses plus pures, ses plus originales traditions” (18 or.), “vieilles lois traditionnelles” (26 or.), “ch res et séculaires traditions” (29 or.), “tradition grégorienne” (42 or.), “sagesse traditionnelle” (50 or.), “tradition basque” (50 or.), “la liberté traditionnelle” (56 or.), “vos revendications traditionnalistes (56 or.).

Euskal ikerketarako eta ikasketarako munduaren jarrera nolakoa zen argi erakusten digu semantika honek: hizkuntza baino lehen zaindu eta salbatu nahi dena da desagertzen ari den gizarte bat, edo hobeki erran mundu bat, tradizioaren mundua; hizkuntzari buruz ikuspegi bizi eta dinamikarik ez da batere azaltzen; ikuspegi soziologikotik urrun dagoen kultura bat zaintzen da tradizioan gogortua, tradizio gogortua, bihurtua; ez dago euskal gizarte bizirik. Ildo honetatik joanez iker daiteke ere kongresu denboran muntatu zituzten erakusaldiak: “l’art des aïeux” edo gure arbasoen egiteko moldea zaindu behar da, iragana konserbatzen da oroimen gisa, desagertu eta jendea oroit dadin zerbait izan dela hiltzerako zorian den Euskal Herrian.

Gauzak ez dira halere ilunegi ikusi behar. Eraberritzeak, adaptazioak edo egokitzeak eta gaurkotzeak gertatu dira zientzia eta kultura alor desberdinetan. Nik gehienik ezagutzen dudana historiografia da. Xifrak eman daitezke XIX. azken hamarkadek ezagutu dituzten aitzinamenduetaz giza zientzietan. Euskal Herriko historiaz (Iparraldeaz ari naiz) idatzi liburuak, 1860 arte 16 ziren, 1861.etik 1900 tartean 87ra igon zen kopurua. Ipar Euskal Herriko historiaz idatzi artikuluak, 16 ziren 1860 aitzin, eta 1861-1900 tartean 383 taraino igon zen kopurua. Giza zientzietako agerkariak ere kontuan har ditzakegu. Erdarazkoak dira denak. lehenik agertu zena Paben izan zen, *Bulletin de la Société des Sciences, Lettres et Arts*, Ipar Euskal Herriatik bakarrik 9 kide biltzen zituena, horietarik Duvoisin bi anaiak. Gero 1857.an argitaratua izan Gers departamentuan *Revue d’Aquitaine*; bultzatzaileak, karlismoari loturik, Zamakolaren eragina ere jasanik gaskoinzale eta euskalzale ziren, Xahoren aldekoak edo ideia berdinekoak, errepublikanoak. Agerkariaren lehen alean azaltzen den egitasmoa Europa osoa zeharkatzen duen Erromantismoak kutsaturik dagoela nabari da:

“Le plus beau titre original des Aquitains (...) c’est d’être les rejetons de la noble famille Euscarienne qui se fixe en Espagne deux mille ans avant l’apparition des Celtes. Ce qui prouve qu’ils furent les premiers occupants de notre pays ce sont les étymologies des noms généalogiques et topographiques (...) Les Basques furent donc deux fois nos pères; nous devons être fiers de cette descendance (...) Nous glorifierons (...) la langue euskarienne que dut parler l’Aquitaine à son berceau. Nous traduirons

les chants de Zekobegi et d'Altabiçar (sic), les hymnes où est célébré comme un souvenir d'hier, le passage d'Annibal, de Sertorius et du héros de l'Arioste, les poèmes cantabriques aussi vieux et aussi beaux que ceux d'Ossian" (18).

Beste agerkari bat bultzatu zuen Elizak, *Revue de Gascogne*, Euskal Herriko izen guti azaltzen bada ere idazleen artean. Baina euskal alorrean lan bat gaitza egin zuen idazle bat ezin dugu aipatu gabe utzi, J.F. Bladé, gaskoinzale felibrezalea, euskaldun batzuek hastio zutena zeren eta Humboldt-en ekarpena puskatu baitzuen 1869-1870 urteetan:

“Je dois convenir que j'aspire surtout à être jugé par la nouvelle génération déçagée envers la mémoire de Humboldt de tous les devoirs qui ne résultent pas de l'admiration raisonnée” (19).

Molde berean gaskoinzaleak eta euskalzaleak eskuz esku zebilen beste bi agerkari suspertu nahian. Bata Baionan errotu zen, 1874.etik goiti, *Bulletin de la Société des Sciences et Arts*, bestea Paben, 1883.etik goiti *Revue de Béarn, Navarre, Lannes* izenburuarekin. Bietan euskalzaleak eta gaskoinzaleak aurki ditzakegu. J. Vinson, Jaurgain, Dubarat, P. Labrouche eta Ch. Bernadou, gaskoin eta euskal kultura bateratzen zutela azken biek. Bereziki Bernadou-ri Loiolan gaindi ibiltzea gustatzen zitzaion A. d'Abbadie eta G. Adema lagunkide zituela. P. Labrouche, sortzez Baionesa, amaren aldetik euskalduna, felibre zale porrokatua zen.

Beste gudurik eramanen zuen aldiz Elizak Euskal Herrian bertan sortu zuen agerkari batekin: *Etudes Historiques et Religieuses du Diocèse de Bayonne*, Haristoi eta Dubarat-en gidaritzapean. Agerkaria aski da irakurtzea ikusteko nolako lan gaitza zeraman orduan Elizak zientzietako eremuan Leon XIII-en irakaspenak bideratu nahian. Zientzi arloa ideologiaren eta filosofiaren burruka gunee bihurtua baitzen, bereziki III. Errepublikara eraiki eta finkatu zuelarik Frantziako Estatuak.

Ez ditzagun gaitzets burruka horiek denak. Ekarri duten berrikuntza zerbaiti esker sortu da ere euskal kultur mugimendu berri bat gaurregun bizirik dagoena. Burruka ideologikoen sabeletik sortua baita Eskualzaleen Biltzarra.

1869-1870.urteetatik goiti Euskal Lore Jokoen inguruan hasi ziren eztabaidak. Lehen jorratzailea J. Vinson izan zen, 1869.an. Mementuz lasaitasunean gelditu zen kritika. Agerian azaldu ziren eztabaida politikoak 1874.etik goiti. Urte horretan Saran saristatuak izan ziren bi olerki ez baitziren batere denen gustukoak izan mamiaren aldetik. Lehen saria-

(18) *Revue d'Aquitaine*, 1857.urtea.

(19) J.F. Bladé, *Etude sur l'origine des Basques*, Paris, 1869 (aitzinsolasa).

ren irabazle Bizkaitar bat izan zen: “Jaungoicoa eta Erriya” olerki batekin. Berehala hasarrean jarri ziren “gorri” batzu (hitz horrek orduan “errepublikano” erran nahi zuen). Hona izenpetu gabe ateratu zen artikulua bat *L’Avenir des Pyrénées et des Landes* egunkarian:

“Voilà où l’on en était lorsque cette année notre illustre académie bascophobe, jugeant comme ci-devant, a déclaré digne de recevoir la palme d’honneur un certain chant biscaien dont la lecture a provoqué l’indignation générale. Monsieur le Maire de Sare a fait, d’après nous, bonne justice en refusant les honneurs publics au Biscaitar, et a montré plus d’intelligence assurément en empêchant de chanter cette médiocre prose rimée. En effet, non seulement le sujet, mais encore la forme, le fond et la valeur littéraire de cette composition sont d’une nullité achevée.

Pourquoi mêler les carlistes à nos fêtes publiques? Nous préférons la tranquillité des champs au cliquetis des armes et au sang fratricide qui se verse de l’autre côté des Pyrénées. Nous préférons la paix de nos montagnes au cri sauvage de guerre qui, est, à notre point de vue, une insulte à la divinité et à la patrie.”
(20)

Nor izan zitekeen artikulua horren idazlea? J. Vinson bera ala Donibane Lohizunen bizi zen beste errepublikano bat, M. Guilbeau? Behar bada biak.

Bigarren saria G. Ademari emana izan zen “Betirisantz” olerkiarekin Errepublikaz trufatzen zela (21). Orduko inguru giroan sartu behar dira G. Ademaren hitzak. Errepublika pizkortua zen orain Frantzian, lege berri batzu ere egiten ari, eskolaren (laikoarena) lehen aintzin pausoak ematen ari:

“Betirisanstarren haurreri
Eskola zor zaie deneri,
Bainan eskolan Jainkorik ez zilegi” (22).

1876.an berriz hasten dira tirabirak G. Ademak aurkeztu zuen olerkaria oraiokan ere Errepublikaren trufa baitzen “Biba Errepublika” izenburuarekin. Egia erran bazen hor hitz gogor, idor eta beltzik:

“Oro soldado eta jende eskolatu
Nork beharko dik gero haintzurari lotu?
(.....)

(20) *L’Avenir des Pyrénées et des Landes*, 1874.eko irailaren 19an.

(21) Olerki osoa *R.I.E.V.*-n emana da, 1909.eko urtean, 227-228 or.

(22) *Ibid.*

Framazon, arnegatu, zirtzil eta judu,
 Guzien buruzagi horiek ditugu.
 (.....)
 Arrotzak ditiagu gure umeen jabe
 Gero izanen gaituk gurerik deus jabe
 (.....)
 Nun dire Eskualdunen lehengo Fueroak?
 Arbasoen parean gu zer gathiboak” (23).

Gauzak nola iragan ote ziren egun horretan Saran? Izan zela iskanbila, oihu eta murmurika Sarako ostatu zokoetan ez da dudarik. Izenpetu gabe dagoen artikulu bat dugu orduko oihartzunen lekuko:

“Il s’est produit cette année, dans le concours de poésie basque, un incident que nous croyons devoir signaler. Une dizaine de concurrents seulement ont pris part à ce concours: le jury chargé de distribuer les prix ne trouvait qu’une seule pièce digne d’être couronné; elle portait pour titre: “Biba Republika”! (sic). Grand était l’embarras des membres du jury: les mérites de l’oeuvre étaient d’une supériorité incontestable et la palme allait lui être décernée à l’unanimité. Mais une difficulté se présentait; la chanson était une satire vive et mordante contre le gouvernement républicain. Le cas devenait difficile: le jury s’en remit à la décision des fondateurs du prix qui, juges souverains, déclarèrent qu’il n’y avait pas à lui décerner de récompense. Voilà pourquoi il n’y aura pas de lauréat dans le concours de poésie basque de cette année” (24).

Ondoko urteetan gauzak makurtzen eta bazterrak nahasten ote dira? Dokumentu anitz falta da. Dakiguna da beren aldetik Euskal Lore Jokoak antolatzen hasi zirela M. Guilbeau eta J. Vinson, hasieran frantses izen batekin: “Association Basque des Jeux Floraux”. 1893.an Uztaritzen ospatu zituzten, gonbitatu ofizialetan zirela J. Salaberri, Mauleko notaria, A. Campion nafartarra, Harriague-Morroxo Hazparneko deputatu “gorria”.

1894.an “gorrien” Lore Jokoak Hazparnen ospatu ziren. Saria Otxaldek irabazi zuen erahila izan zen “Carnot” presidenteari eskaini olerkiarekin. Besteen gaia aldiz zen Maddalen Larralde, A. d’Abbadie-k berak proposatu zuena:

“Il y a juste un siècle, en 1794, dans toute la France, y compris le Pays Basque, les mécréants étaient maîtres, c’était les ennemis de Dieu”. (...)

(23) Ikus *Euskal Erria*, 1894, 465-467 or.

(24) *Ibid.*

J'ai prié Mr le Curé de Sare de chercher à savoir quelque chose sur la martyre Madeleine Larralde de Sare. Les gens de Sare connaissent bien cette histoire et Mr le Curé m'a envoyé ce travail.

Mes prix seront donnés à St-Jean-Pied-de-Port, au mois de septembre. Tous auront le même sujet à composer, à savoir: "l'histoire de la martyre Madeleine Larralde". Comme il se doit, les meilleures présentations de cette histoire seront récompensées" (25).

Saria nehorak ez zuen irabazi. Eta bi urtez segidan gai bera emana izan zen. Azkenean 1896 an, Maulen, saria eskuratu zuen Laurent Diharra sarri Ortaizeko erretorak, errepublikanoen etsai amorratua zena.

1897.eko Euskal Lore Jokoak Donibane Lohizunen iragan ziren Congrès de la Tradition Basque jardunaldien karietara. A. d'Abbadie eta Serbiako Nathalia erregina izan ziren ohorezko presidente. Gorriak aldiz Saran bildu ziren Elizanbururi oroitarri bat altxatzeko.

Iduri luke bazterrak noizbait lasaitu eta baketu zirela zeren eta euskalzale zuri eta gorri guziak Hondarabian bildu baitziren 1902-an oraindanik bizirik dagoen Eskualtzaleen Biltzarra sortzeko.

ERANSKINAK

I. Lapurdiko jendetzaren bilakaeraz estadistika batzu:

	<u>1876</u>	<u>1911</u>
Baiona.....	27.426	27.886
Biarritze.....	5.507	18.260
Angelu.....	4.116	6.627
Donibane Lohizune.....	4.083	5.372
Ziburu.....	2.194	2.617
Hendaia.....	1.453	4.213
Getaria.....	576	719
	<u>1876</u>	<u>1911</u>
Biriatu.....	618	555
Basusarri.....	452	380
Urruña.....	3.629	3.348
Uztaritze.....	8.943	8.480
Hazparne.....	9.478	8.132

(25) *Ibid.*

II. Euskal Herriko emigrazioaz azaldu zuen jarrera A. D'Abbadie-k

“Suberno (Urrugne) 1858, octobre 29
Monsieur,

Bien que je ne me sois plus occupé de physique que d'émigration j'espère que ma qualité de propriétaire basque m'autorise à répondre à M. le professeur du lycée de Moulins. Il n'y a peut-être pas trois grandes fortunes dans nos contrées qui n'aient pas dû leur origine à l'émigration, et ce n'est pas d'hier qu'est née notre tendance à chercher gîte ailleurs, car le cahier des charges du Labourd, imprimé en 1789, dit qu'à partir de 1750 ce pays avait perdu les deux cinquièmes de ses habitants. Je laisse à d'autres à prouver que l'émigration est aussi forte aujourd'hui.

La puissance et surtout les tromperies des embaucheurs me semblent au moins exagérées. J'ai déjà perdu plusieurs domestiques par l'émigration, et comme je ne blamais pas le projet de s'expatrier, j'ai pu en connaître l'origine et le discuter froidement avec eux. Ils avaient des lettres de leurs parents ou amis établis en Amérique; ils disaient qu'on ne réussit dans ce monde lointain qu'à la condition de bien travailler, et cependant ils partaient. Pour trouver les vraies causes de l'émigration, il faut remonter bien plus haut et non s'arrêter aux paroles creuses d'un embauteur. Ces mêmes causes me paraissent détourner nos émigrants de l'Algérie, et priver ainsi notre belle colonie africaine d'un appoint de vigueur et d'avenir qui, à mon grand regret, lui fera longtemps défaut.

Je ne connais l'Alsace que par ce que M. Beaume en dit; chez nous aussi les petites propriétés sont nombreuses et obérées. Au contraire, nos landes sont étendues et nombreuses; elles touchent à nos champs, et il est rare que nous songions à les défricher. Les avis du gouvernement ne nous en inspireront pas la pensée, et il est d'ailleurs trop sage pour vouloir en venir là. Il me paraît au moins oiseux de proposer que l'autorité donne une prime pour encourager l'émigration vers l'intérieur de la France. Cette idée me semble venir de notre manière de tout réglementer en grand, et de faire intervenir le ministre dans nos moindres affaires, comme si le gouvernement n'avait pas assez de préoccupations et plus sérieuses et plus élevées.

Le projet de rapatrier les émigrants au moyen d'un transport gratuit ne saurait remédier à ce qu'on appelle un mal: nos Basques ne sont pas si pressés de rentrer en France. Pour ne

parler que de mes voisins immédiats, l'un d'eux raconte à qui veut l'entendre comment il est revenu chez lui après avoir fait fortune à Montevideo. Un autre quelque peu mon débiteur, et forcé de servir les intérêts à des créanciers plus importants que moi, ne réussit à conserver entre ses mains sa propriété obérée qu'en profitant des fonds que lui transmet régulièrement son fils établi à Buenos Aires. Un troisième, ouvrier laborieux et plein d'avenir, a laissé ici un père, relativement riche et conseiller municipal dans Urrugne, pour chercher fortune en Amérique. Cet ouvrier a épousé sur les rives de la Plata une fille de Hasparren: il écrit souvent et affirme toujours qu'il est en voie de prospérité. Un quatrième, fils d'un de mes métayers, est revenu de l'Amérique du Sud pour obéir à son père infirmier, et bien que ce dernier l'eût désigné pour être son successeur auprès de moi, le fils a mieux aimé dépenser son reste d'argent pour se rendre, il y a trois semaines, à Bordeaux, où il s'est embarqué pour le Nouveau Monde.

Ces exemples suffisent pour montrer que quelques-uns du moins, s'expatrient en connaissance de cause.

Au reste, je me refuse à admettre que l'émigration soit un mal. Elle est plutôt le résultat d'une exubérance de vie et de forces: elle sème dans les pays lointains le nom et l'influence de la France. En nous privant partiellement de nos ouvriers agricoles, elle ramène notre attention vers des méthodes de culture perfectionnées, et nous fait songer à l'emploi de ces machines qui ont élevé si haut l'agriculture de la Flandre et de l'Angleterre: privés de nombreux voisins, nous apprenons à mieux employer nos propres forces, et notre vigilance doit s'accroître par le fait même de notre isolement.

Mais les causes et les suites de l'émigration sont peut-être trop compliquées pour qu'il soit permis de se borner à de simples théories. Cherchons donc en d'autres pays les effets de ce que les Anglais ont nommé un exode (.....).

Mais il est inutile de multiplier des renseignements pour prouver une thèse que notre gouvernement, plus instruit que je ne saurais l'être, a déjà sanctionné. Excité par les plaintes de nos contrées, il est prescrit le soin de surveiller l'émigration, de la faciliter pour cela même, mais d'empêcher avant tout que nos populations ne deviennent la proie d'agents cupides et intéressés à leur ruine. On a dit que c'est un devoir pour les sujets de dénoncer les fautes de ceux qui les régissent: mais c'est un

devoir plus grand encore de signaler leurs décisions, quand elles sont justes, équitables, et conformes aux plus hauts principes de politique”.

A. d'Abbadie
Correspondant de l'Institut

Iturria: *Le Messenger de Bayonne*, 1854-11-2-a.

LEON ELISSAMBURU GUARDA, PILOTARI, OLERKARI

Sara, 1991-XII-20

Jean Haritschelhar

Elissamburu familia ezagutua da Euskal Herrian, bereziki Jean-Baptiste Elissamburu, Sarako olerkaria, "Ikusten duzu goizean" deitu kantuaren egilea. Egia da kantu horrek arrakasta handia ukan duela Euskal Herri osoan, Zubero zolatik Bizkaia puntaraino xaramelatua izan delakotz eta gaur ere entzun daiteke eztei edo holako biltzarretan.

Jean-Baptiste Elissamburu-ren familiaz gauza guti badakigu. Halere, aipatu behar dut Louis Dassance euskaltzain zenak idatzitako artikulua *Gure Herria* aldizkarian (1). Badakigu Michel deitzen zela aita, Baigorriin sortua zela 1790-ko martxoaren 6an, bazuela anaia bat, Jean izeneko Baigorriin sortua ere "quatorzième jour du mois de vendémiaire, quatrième an républicain français" herriko etxeko paperrek dioten bezala.

Hemeretzi urtetan ezkondu zen Michel Elissamburu 1809-ko otsailaren 1-ean, errient zelarik Arrosan Jeanne Iraçabal, hogeituroko neskaekin Jean Iraçabal eta Marianne Héguy Eihartze Martintoineko laborari etxeko nagusien alaba. Gazterik ezkondu zen Michel Elissamburu. Zertako ote? Napoleon enperadorearen garai horretan badakigu ez zirela gizon ezkonduak joaiten gerlara. Jadanik Espainiako gerla hasia zen, Austriaren kontra hastera zihoan. Soldaduen beharra zeukan Napoleonek.

Dena den, Michel Elissamburu-k eta Jeanne Iraçabal-ek familia eder bat altxatuko dute: hamaika seme-alaba orotara. Denak agertzen dira Baionako tribunaleko paper batean, 1859-ko ekainaren 28an egina. Hor agertzen dira:

- 1) Gratianne Elissamburu, dendaria, Ortzainen.
- 2) Dominika Elissamburu, François Haiçaleta-ren emaztea, laborariak Saran.

---

(1) L. DASSANCE, "Recherches sur la filiation du poète J.B. ELISSAMBURU", *Gure Herria*, Bayonne, 1969, 278-288 orr.

- 3) Léon Elissamburu, aduanako brigadierra, Akotz Donibane Lohizuneko auzoan.
- 4) Marie Elissamburu, Etcheverry baten alarguntsa, laborarisa Ortzaizen.
- 5) Joseph Elissamburu, laboraria Ortzaizen.
- 6) Martin edo Puttin Elissamburu, laboraria Ortzaizen.
- 7) Jean Elissamburu, aduanako brigadier-ordea Zuraiden.
- 8) Gracieuse Elissamburu, “gelaria” (fille de chambre) Baionan.
- 9) Martin Elissamburu, errienta Zuraiden.
- 10) Jean-Baptiste Elissamburu, liotinant-ordea Clermont-Ferrand-en.
- 11) Jeanne edo Hyacinthe Elissamburu “menaiu atxikitzaile” (ménagère) Bordelen.

Ikus daiteke sei seme eta bortz alaba ukan zituztela, sei seme horietan biga laborari, biga aduanan sartuak, bat errient eta semeetan azkena, Jean-Baptiste, militarra. Baina interesatzen zaidana egun seme gehiena da, Léon Elissamburu.

1. GUARDA

Léon Elissamburu sortu da Ortzaizen, 1816eko martxoaren 1-ean. Aita errient zen ezkondu zelarik baina geroxago 1811-ko ekainaren 1-ean sartu zen aduanan eta orduan bizpahiru urtetarik lekuz aldatzen zituzten.

Beraz, Léon ttipiak ezagutu dituzke Arnegi, Aldude, Lasa eta Sarako eskolak. Ez dakigu bigarren mailako eskoletan ibilia zen. Dakiguna da 1834-eko uztailaren 1-ean sartu zela aduanan, aita bezala.

Saran bizi zen aitamen etxean eta ez zen oraindik ezkondua. Egia erran 18 urte zituen.

Lehen urtea Landesetan, Molietsen, iragaiten du soldata erdiarekin. Hori zen orduko legea. Urte baten buruko berriz Euskal Herriratzen da eta, erran dudan bezala, lekuz aldatuz egonen da Uztaritzen, Beskoitzen, Lekornen, Luhuson, Bidarrain, Uztaritzen berriz, Azkainen, Donibane Lohizunen, Urruñan, Akotzen, Behobian eta azkenik Baionan.

Bazukeen eskola puska bat Léon Elissamburu-k laster eginen dutela brigadier-orde, lau urteren buruan 1838-an eta handik hiru urteren buruan brigadier izanen da 1841-eko uztailaren 1-ean, izendatzen dutelarik Uza-

ritzeko Arrauntz auzoan. Han ezagutu duke Jeanne Darrambide Arrauntz Perulenea etxaldeko alaba, ezkonduko direlarik 1842-ko apirilaren 25-ean (2).

Sei haur ukanen dituzte eta biziko dira, jadanik erran dudan bezala, itsas-aldean.

Baionan hilen da 1861-eko ekainaren 13-an. Haren seme bat hilen da biharamunean 15 urte zituelarik. Hona zer dioen *Le Courier de Bayonne* kazetak, 1861-ko ekainaren 19-ko artikuluko batean, beharbada Duvoisin-ek idatzia:

“Le 13 juin courant est mort à Bayonne M. Elissamboure, brigadier des douanes, dont le nom est bien connu des lecteurs du *Courrier*. Plusieurs fois, il avait avantageusement figuré dans les joutes littéraires qui, chaque année, ont lieu à Urrugne. Ses poésies se faisaient remarquer par une certaine verve et un tour qui portait un cachet d’originalité toute particulière. Mais, s’il savait bien manier la plume dans la langue basque, qui était sa langue maternelle, il ne savait pas moins bien se servir de la paume, et il avait en bien des circonstances paru avec éclat dans ces divertissements si chéris des Basques et qui attiraient sur la belle place d’Urrugne les amateurs des deux côtés des Pyrénées. M. Elissamboure était du reste un homme honorable, estimé de ses chefs, aimé de ses subordonnés. Atteint d’une maladie violente, il a été enlevé à l’improviste à l’amour de sa famille, à peine âgé de 45 ans et comptait néanmoins déjà plus de 25 ans de bons et loyaux services. Ce malheur ne devait pas marcher seul. A peine, pour ainsi dire, avait-il fermé les yeux qu’un de ses fils, âgé de 15 ans, mourait aussi et suivait dans un autre cercueil celui de son père. Un autre jeune enfant et une de ses filles âgée de 18 ans étaient en même temps en proie à la fièvre. Heureusement, ils se trouvent aujourd’hui en voie de guérison”.

M. Elissamboure laisse une veuve chargée de cinq enfants et n’ayant droit qu’à une faible pension qui ne dépassera pas 150 francs” (3).

Aita-semeak Arrauntzen ehortziak dira. Louis Dassance-k, bere artikulua ohar batean, erakustera emaiten du nola Arrauntzeko kaperan agertzen den hil hobi bat, izen deitura hauek dakartzana:

---

(2) L. DASSANCE, “Recherches sur la filiation du poète J.B. ELISSAMBURU”, *Gure Herria*, Bayonne, 1969, 280-281 orr.

(3) *Le Courier de Bayonne*, n.º 1275, mercredi 19 juin 1861.

“Ici reposit:

Léon Elissamburu 1er mars 1816 - 13 juin 1861

Arnaud Elissamburu 5 juillet 1846 - 14 juin 1861

Jeanne Darrambide 5 novembre 1812 - 27 septembre 1882” (4).

Ez dakigu ezerez bertze bortz hurrez. Ez dukete bizi gozoa ukan, bederen haur denboran, jakinez 1.000 libera irabazten zuela aitak eta *Le Courier de Bayonne*-eko artikuluan gelditu zela alarguntsa 150 liberekin.

2. PILOTARIA

Gauza guti dakigu pilotaz XVIII. mendea artio eta dakigun poxi hura kantuek salatzen digute, aipatzen dizkigutelarik Perkain eta Azantzaren balentriak, Donapaleuko partidari:

“Norat joaiten zira zu adiskidea?
Donapaleora dut egungo segida
Urreño bat deramat bertze baten bilha,
Baldin Laphurtar horiek jalgitzen badira” (5)

edo Tolosako partidari, Perkain zahartua delarik kantuak salatzen duen bezala:

“Bat zen Perkain zaharra, bertzea Haroztegi
Jaun hek bide zakiten kozinaren berri;
Elgar frogatzeko untza bat edo bi,
Ongi pentsatua duk disimula hori” (6).

Egia da ez dagoela prentsarik Baionan 1830 arte. Pauen *Le Mémorial Béarnais Mémorial des Pyrénées* bilakatu delarik gero, bi kazeta horiek ez diote pilotari lekuri emaiten. 1845-ean, artikulutxo bat, erraiteko zortzi pilotari luzean ariko direla Kanbon Montpensier printzipean aintzinean (7).

1846-an, aldiz, aipatzen da Irungo partida famatua artikuluz batean. Hor agertzen da lehen aldikotz Gaskoina, Hazparneko pilotaria (8). Fama handia ukan zuen pilota partida horrek lekuko dela orduan eginikako kantua:

(4) L. DASSANCE, “Recherches sur la filiation du poète J.B. ELISSAMBURU”, *Gure Herria*, Bayonne, 1969, 6. oharra, 286. orr.

(5) *Kantu, kanta, khantore*, Baiona, 1967, 248-249. orr.

(6) *Kantu, kanta, khantore*, Baiona, 1967, 249. orr.

(7) *Mémorial des Pyrénées*, Paue, 1845eko irailaren 8an.

(8) *Mémorial des Pyrénées*, Paue, 1846eko abuztuaren 13an.

“Pilota partida bat Irungo herrian
 Probintziarren eta Frantsesen artian:
 Jaun aphez Baztandar bat zen Frantsesekilan,
 Gidari gobernador, kuraiarekilan
 Ethorria urrundik, molts-onarekilan,
 Bitoriaren bila Gaskoinarekilan.” (9)

Orduz gero agertzen da pilota, bai Baionako eta bai Pauko kazetan, Gaskoina maiz aipatzen dutela, Saran, Hazparnen, Donazaharren, hari esker eta duen famaren gatik jendea trumilka biltzen dela plazetan.

1851-ean, Urruñako plaza berrian Antoine d’Abbadie-k saristatzen ditu pilotari hoberenak 400 libera emanaz erraboteko partidaren irabazleei, 100 libera pilotari hoberenari, izan dadin irabazle edo galtzale, 100 libera plekako pilotari hoberenari. Sekulako arrakasta ukanen dute handik aintzina Urruñako partidek. Kantu berriak sortu ziren Irungo pilota partidaren airean hain zuzen:

“Mila zortzi ehun eta berrogoita hameka
 Urrugnan gerthatu da oraico suyeta
 Pilota partida bat izan da charmanta
 Choria bezain arin zabilan pilota
 Cascoinac errefera Autziartzec bota
 Aisa irabaci dute Espagnolen contra” (10)

Urtero jokatuko dira partidak sari ederrez hornituak, Antoine d’Abbadie-ri esker. Bi urteren buruan, 1853-an sortuko ditu lore jokoak olerkari, kantu egile eta bertsularientzat, baina sari berak atxikiz pilotarentzat. Plaza berriak eraikiko dira, Donibane Lohizunen, Miarritzen 1853-an, Baigorri 1857-an. Urruñako partidetan pilotarien artean agertzen da 1853-an Léon Elissamburu guarda. Gaskoina, Harriague eta Pascal batekin jokutzen da Michel Dihursubehere (Autziartze) Vicente, Candelero eta Otharre-ren kontra (11). 1854-an ere aurkitzen dugu Manuel Lekuona (Urtxalle) Larrondo, Vicente dituela lagun, kontrarioak aldiz, Dihursubehere, Otharre, Gaskoina eta Harriague (12).

Fama ona bildu zukeen pilotari gisa Léon Elissamburu-k. Hor ditugu lekuko 1855-ean Hazparnen jokatuako erraboteko partida baten kantuak. Hona zer dioen bertsu batek Elissamburu-z:

(9) *Kantu, kanta, khantore*, Baiona, 1967, 250-251 orr.

(10) J. HARITSCHELHAR, “Urrugne (1851-1961), Contribution à l’histoire de la pelote”, *Gure Herria*, 1961, 192-205. orr.

(11) *Le Courier de Bayonne*, Baiona, 1853ko irailaren 8an eta 1853ko irailaren 10ean.

(12) *Le Courier de Bayonne*, Baiona, 1854eko irailaren 16an.

“Elissamburu guarda zuten botaria
 Primarat jalgitzeko parerik gabia.
 Ikusiz gero haren bota bihurria,
 Dirurik haren kontra ez daite paria” (13).

1856-eko Urruñako bestek sekulako arrakasta ukan zuten han baitze-
 gon partidaren ikusteko eta lorejokoen irabazlearen saristatzeko Louis
 Lucien Bonaparte printzea. Pilotarien artean Léon Elissamburu sakaria
 Melchior Oiartzuarra eta Otharre anaiekin jokatu zen. Melchior (Manuel
 Ignacio Arpide) izan zen pilotarietarik hoberena, Elissamburu-ren lagun-
 tzari esker irabazi zutela partida Manuel Lekuona (Urtxalle), Ignacio
 Echeverria, Manuel Antsa eta Vicente-ren kontra.

“Heureusement secondé par les bras nerveux du brigadier
 Elissamburu qui aplatissait pour ainsi dire la paume contre le
 mur, Melchior a triomphé de ses adversaires et il est venu
 recueillir de la main du prince le prix destiné au meilleur
 joueur” (14).

Hauek dira artikulu egileak egiten dituen laudorioak; halaber ariko
 da Ducos Donibane Lohizundarra Antoine d'Abbadie-ri eginikako gutun
 batean dioelarik:

“Elizanburu s'est maintenu à la hauteur de la réputation
 qu'il s'est acquise comme redoutable buteur avec lequel il faut
 compter pour se montrer bon repousseur. Il est probable qu'il a
 paralysé en grande partie les moyens de Manuel (Lekuona)” (15).

Beti fama berarekin jokatu da 1857-an Hazparneko bestetan, Doni-
 bane Lohizunen eta Urruñan desafio haundietan. Saratarrak agertzen
 dira desafiatzan dituztela bertze lapurtarrak, haien artean direlarik Gas-
 koina eta Elissamburu.

“Un défi a été porté par quatre joueurs de Sare contre
 quatre joueurs du Labourd avec enjeu de 500 francs. Gascoina
 et Elizambourou figureront dans cette partie” (16).

Artikulutxo honek, bi izen horiek aipatuz eta horiek bakarrik aipa-
 tuz, adierazten du pilotari horiek fama haundiko pilotariak zirela. Bage-

(13) “Pilota partida bat Hazparnen”, *Gure Herria*, Baiona, 1928, 450-451. orr. Agertara-
 zi dut berriz kantu hori. J. Haritschelhar “Le lachua aux Aldudes”, *Gure Herria*, Baiona,
 1964, 288.301 orr., frogatuz partida hori jokatu zela Hazparnen 1855eko ekainean, Hazpar-
 neko bestetako dudarik gabe.

(14) *Le Courier de Bayonne*, Baiona, 1856eko irailaren 16an.

(15) *NAF 21747*, Bibliothèque Nationale, Paris, F.º 117-118.

(16) *Le Courier de Bayonne*, Baiona, 1857ko irailaren 4ean.

nekien zer zen Gaskoina-ren fama, ez genekien, aldiz, hain fama haundiko pilotaria zela Léon Elissamburu.

Asma daiteke 1857-tik harat utzi zuela pilota dakigularik 41 urte zituela. Gaskoina eta Elissamburu biak gazterik hilen dira, lehena 1859-an, 42 urtetan, bertzea 1861-ean, 45 urtetan. Bi urte barne, bi pilotari haundi joaiten dira, azken laudorioak agertzen zirela jadanik aipatu dugun *Le Courier de Bayonne*-ko artikuluan:

“Il ne savait pas moins bien se servir de la paume et il avait en bien des circonstances paru avec éclat dans ces divertissements si chéris des Basques et qui attiraient sur la belle place d’Urrugne les amateurs des deux côtés des Pyrénées”.

3. OLERKARIA

Ez bakarrik pilotaria, olerkaria ere ezagutua zen Euskal Herrian, Iparraldean bederen:

“Plusieurs fois il avait avantageusement figuré dans les joues littéraires qui, chaque année, ont lieu a Urrugne. Ses poésies se faisaient remarquer par une certaine verve et un tour qui portait un cachet d’originalité toute particulière”.

Lehenbiziko lore jokoak 1853-an izan ziren. Ukan zuten arrakasta. Izan ziren kalapitak lehen sariaren irabazlea Celhabe Bardozekoa ez zela kantuaeren egilea, bigarren sariaren irabazlea Landerretche Mauleko artxi-pretra edo erretor nagusia ez zelarik agertu bere sariaren hartzeko. Etxahun-ek ez zuelakotz saria ereman, bortizki jorratu zituen saristatuak eta epai mahaikoak bere “Bi berseten egitez” deritzan kantuan (17).

Ez dakigu lehiaketa horretan parte hartu zuen Léon Elissamburu-k. Haren izena ez da agertzen ere 1854-ekoan, 1855-ekoan aldiz bai. Urte hartan, gaia da: emazte edaleak edo prentsak dioen bezala: “Le sujet de poésie basque mis au concours de cette année est une chanson qui ne dépasse pas cinquante vers contre les femmes qui aiment le vin” (18).

Hamazazpi kantu etorri ziren, Bardozetik asko, hiru Léon Dajas ikasle batek igorriak, bertze biga Laurent Daguerre bertze ikasle batek, Ziburutik, Urruñatik biga Martin Arrupe-k eginak eta irabazlea izan zen Léon Elissamburu “brigadier des douanes à Urrugne” *Emazte edalea*

---

(17) J. HARITSCHELHAR, *L'oeuvre poétique de Pierre Topet-Etxahun*, Bilbao, 1970, 458-471 orr.

(18) *Le Mémorial des Pyrénées*, Pau, 1855eko abuztuaren 16an.

kantuaren egilea saristatua izan zela 1855-eko azaroaren 21ean; hala dio eskuz idatzirik kantu inprimatuaren Pariseko liburutegi nazionalako aleak (19).

Airea da “Hau da ikhazketako mandoaren traza”, aire alegera, aire atsegina, gaiari ongi doakiona. Zortzi bertsu ditu kantuak, bakoitzak sei neurtitz dauzkala, lau neurtitz luze 12 silabakoak (7 + 5) eta bi labur, 5 silabakoak: (7 + 5) – (7 + 5) – 5 – (7 + 5) – 5 – (7 + 5) bertsuaren egitura, rimak edo asonantziak direlarik (a – a – b – b – b – b).

Hona Duvoisin kapitainaren iritzia:

“Deux compositions dans lesquelles ces défauts (des sermons ou des tirades catoniennes, sans avenir ni sel, Duvoisin-en arabera) se font le moins sentir, nous viennent de M. Léon Elissamburu, brigadier ambulante des douanes à Urrugne. Une versification facile et correcte, une facture qui sent la bonne manière et une certaine culture de la langue, distinguent ces pièces parmi toutes les autres et les distancent d’assez loin. Les touches n’y sont pas assez légères, les coups de pinceau assez délicats; après tout, le poète parvient à se soutenir dans la sphère dans laquelle il est entré et c’est surtout par là qu’il l’emporte sur ses concurrents qui offrent d’aussi bons traits que lui, mais que leurs propres inégalités placent à des rangs inférieurs.

A propos des compositions de M. Elissamburu, nous dirons deux mots sur l’uniformité de la rime dans les couplets en langue basque.

Un défaut que le lecteur ne saisit pas tout d’abord dans la première pièce de M. Elissamburu, mais que l’oreille exercée de l’amateur de chant basque pardonne avec peine, c’est le changement de rime au troisième vers de chaque stance. L’uniformité de la rime est exigée, non pas tant par l’usage que par notre rythme poétique. Cela se conçoit d’autant mieux que nos vers étant ordinairement fort longs, l’uniformité de la rime rachète ce défaut ou le dissimule.

L’air du *charbonnier* choisi par M. Elissamburu permettrait peut-être mieux que tout autre un changement de rime au milieu du couplet qu’il scinde là. Le troisième vers devant se rattacher par le sens aux deux qui le précèdent, le changement opéré après le second vers fait mal à l’oreille. Les quatrains de la seconde composition de M. Elissamburu ont également deux

---

(19) *Celte basque 164*, Bibliothèque Nationale, Paris, F.º 50.

rimes chacun. Nous ne l'en louons pas et nous lui dirons qu'il n'y a de mérite réel que dans la difficulté vaincue" (20).

Duvoisin-en arabera, Léon Elissamburu-k bi kantu igorri zituen. Ohartzen naiz bertze bat badela 39. orrialdean F.E. izenpetua. Beharbada L.E. sinatua zen eta nik gaizki irakurtu nuen. Behar liteke hurbilagozik ikusi. Dena den, hauxe da:

Zortzico airean.

“Ezagutua izan den escual herritan
Edana garasti den dembora haukitan”

Orotara 48 neurtitz, bi neurtitzetarik aldatuz errima. Dirudienez hori daiteke Duvoisin-ek aipatzen duena (21), baina ez naiz batere segur, F.E. sinatua delakotz egiazki.

1856. urtean, Louis Lucien Bonaparte printzea Urruñan egon zen eta saristatu zituen pilotariak eta olerkariak. Urte hartako gaia: herriko bestak. Donibane Lohizuneko medikua, Larralde jauna, Bordaxuri Hazpandarraren semeak saria irabazi zuen. Léon Elissamburu-k kantu bat igorri zuen. Kantu honi buruz hona zer pentsatzen zuen Duvoisin Kapitainak:

“Le lauréat de l'année dernière n'a pas fait défaut au concours de cette année. Léon Elissamburu a envoyé dix quatrains d'une bonne facture et dont le tour est frappé au coin d'une certaine originalité d'un effet agréable. Sa versification est facile et correcte; elle rompt la monotonie dont la plupart des autres concurrents ne sont pas exempts. Léon Elissamburu eut vivement disputé le prix si un joueur plus puissant n'eut point paru dans la lice” (22).

Egia erran, ez da Elissamburu-ren kantua hamar bertsutakoa Duvoisin-ek zioen bezala, baina zortzi bertsu zeuzkan. Hona nola hasten den:

“Bozcario haundi bat bada gure baithan
Ceren Eliza bestac diren herri huntan
Nola eguinac garen ez diogu erran
Atxeguin gaindizcoac gaitu hola eman (biz)”.

Airea: “Satararra naicela oroc badakite” eta sinatua da Elissamburu, brigadier des douanes. Acotz (23).

(20) *Celte basque 164*, Bibliothèque Nationale, Paris, F.º 48.

(21) *Celte basque 164*, Bibliothèque Nationale, Paris, F.º 39.

(22) *N.A.F. 21.747*, Bibliothèque Nationale, Paris, F.º 262-263.

(23) *Celte basque 164*, Bibliothèque Nationale, Paris, F.º 65.

Ez zen lehiaketarik izan 1857-an. 1858-ko lore jokoetan agertzen da berriz Léon Elissamburu eta aipamen onak ukaiten ditu bere bi kantuentzat.

“Elissamburu, lauréat de 1855, auteur de la *Crinoline* et de la *guerre de Russie*.

Lehena, krinolinaz mintzo dena, “Hau da ikhazketako mandoaren traza” airean egina da.

Berxuak nahi ditut orai athera,
Ichilik banindago banuke pena,
bainan neke da,
Krinolinaz baizikan solasik ez da,
hauche da besta,
Satanek etzezaken bertzerik pentsa (24).

Dirudienez, irakurtu zituzkeen Elissamburu-k Duvoisin-en kritikak bertsu osoa errima edo asonantzia berarekin egina baita eta ez 1855-ean bezala bi errimekin.

Bigarrenak bortz bertsu dauzka bederatzi neurtitzekoak bi errima agertzen direlarik bertsu bakoitzean. Hona lehen bertsuak:

“Rusiako emperadorea mintzarazi duk yendia
bai eta truble handian eman kasik Uropa guzia.
Ikusirik huela kontra Frantzia,
Hirur nazionentzat buru yarria
Lan tzarrean sarthu hintzela bahuen bai urrikia
Beldurrez eta bethikotz gal, Nikola izen handia
Lehen bezala orai ere Franxesaz haiz orhoituko
Nola urez hala leyhorrez ez dukala bentzutuko
Ez dukala bentzutuko (biz) (25)

Sinatua da: fait par L.E.

Hirugarren kantu bat, bederatzi bertsutakoa agertzen da ere esku iskribuetan, lau neurtitz dauzkala bertsu bakoitzak (7 + 6) oinekoa.

“Ni ere baniagok entzunik berria
Noiz aguerturen zaikun goardian yarria
Ongui berantexirik lan horren hastea,
ez diat errech yasan iragan urthea.”

Lana eta alferkeria da kantuaren gaia eta sinatua da Elissamburu, brigadier des douanes, Acotz (26).

(24) *Cette basque 164*, Bibliothèque Nationale, Paris, F.º 131.

(25) *Cette basque 164*, Bibliothèque Nationale, Paris, F.º 124.

(26) *Cette basque 164*, Bibliothèque Nationale, Paris, F.º 133.

Asma daiteke kantu bat igorri zuela Léon Elissamburu-k 1859-ko lore jokoetara. Ez da agertzen saristatuetan ez eta aipamen onetan. Zortziko bat da, interesgarria egituraren aldetik: 7 - 6 - 7 - 6 - 7 - 6 - 7 - 6 neurtitz bakoitzak errima daukalarik, errima gurutzatuak naski (a b a b c d c d).

Ama doloreskoa
 Ez nauzu ikhusten
 Ni maluros umea
 Preso nola naizen
 Zu ez nahiz sinhexi
 Zure eguietan
 Zer dudan ardiexi
 Ene eguietan (27).

Orotarat, zazpi bertsu “Elissamburu brigadier des douanes” sinatuak.

1860-ean agertzen da lehen aldikotz Jean-Baptiste Elissamburu koplarien gudian eta lehen saria irabazten du “Gazte hilcera dohana” kantuarekin. Inprimatuak ziren orrialdetan irabazle gisa irakur daiteke Harlouch izena. Errakuntza bat izan zen Duvoisin Kapitainak aitortzen duena *Le Courier de Bayonne* delakoa:

“On nous prie de rectifier une erreur commise au sujet du nom de l’auteur de la poésie basque qui a remporté le premier prix au concours d’Urrugne. Cette pièce était anonyme et sans épigraphe; la même main qui avait copié et signé la chanson de M. Harlouch l’avait transcrite; de plus, les deux pièces ayant été présentées ensemble au concours, on se croyait suffisamment fondé pour l’attribuer à M. Harlouch. Mais on s’est trompé; cette chanson a été composée par M. Jean-Baptiste Elissamburu, lieutenant au 54e de ligne, frère de M. Léon Elissamburu, brigadier des douanes qui a obtenu la mention honorable et qui eut le premier prix en 1855.

Nous félicitons notre compatriote de conserver sous le drapeau et loin du pays l’amour de sa belle langue maternelle et de la cultiver avec tant de succès. Nous lui savons gré de venir rehausser l’éclat de nos fêtes par le concours de son talent. Qu’il persévère donc à se rappeler son *Escualherria* et à nous envoyer des marques de son souvenir, tout en continuant à mériter par ses qualités militaires l’estime et les récompenses de ses chefs. Nous savons combien il faut de mérite pour arriver en peu de

(27) *Cette basque* 164, Bibliothèque Nationale, Paris, F.° 229-230.

temps au grade où M. Elissamburu est parvenu, lorsque, comme lui, on part le sac sur le dos et sans nul appui.” (28)

Egun berean, *le Courier de Bayonne* horretan agertzen zen “Gazte hilcera dohana” olerkia bere frantses itzulpenarekin (Duvoisin-ek egina, noski) Jean-Baptiste Elissamburu-ren izenarekin.

Bi anaiek parte hartu zuten beraz 1860-eko lore-jokoetan, Léon Elissamburu-k irabazten zuela aipamen ona “Dantzaria” deitu kantuari esker, hau ere inprimatua eta *Le Courier de Bayonne* kazetan argitaratua bere itzulpenarekin (29).

Lehiaketari buruz eginikako artikuluetan, Duvoisin-ek dio:

“M. Elissamburu frère du premier lauréat, lauréat lui-même de 1856 (sic 1855 baitzen) a rajeuni un sujet qui fit naître, il y a quelques années un amas de platitudes et de banalités. Parler de la fête patronale et ne pas faire une rabâcherie est chose fort malaisée. M. Elissamburu a su éviter l'écueil; il a répandu dans ses couplets du sel et de la gaîté, c'est ce qui lui a valu le 3ème prix” (30).

Gustukua zuen beraz Duvoisin-ek “Dantzaria” kantua. Bederatzi bertsu dauzka, zortzi oinekoak, errepika bat erdian: “Rau riu rau, rata-plan, rau riu rau”, Iruñeko bestak oroitarazten duena, kantu bat alegera, gatz eta biperrez apaindua, airea duelarik “Orzirale arraxian, Garruzetik yin ninduyan...”.

* * *

Bakoitzari eman behar zaio zor zaiona. Léon Elissamburu, anaia gehiena da. Hamabi urtez Jean-Baptiste baino zaharragoa da. Badakigu orain zazpi kantu bederen egin dituela lore-joko karietarat. Hor daude esku izkribuak edo inprimatuak izan diren kantuak. Anaia gazteak kendu dio anaia zaharrari bere bizi laburrean (45 urte zituen hil zelarik) ukan zuen fama. Ezagutua zen guarda, pilotari eta olerkari gisa. Txosten honekin pentsatzen dut eman diodala euskal letretan merezi duen lekua.

Léon ELISSAMBURUren kantuak

1/1855 *Emazte edalea* (lehen saria) Celte basque 164 imp 50
2/1856 *Bozkario handi bat baita gure baithan* Celte basque 164 ms 65

(28) *Le Courier de Bayonne*, Baiona, 1860eko irailaren 12an.

(29) *Le Courier de Bayonne*, Baiona, 1860eko irailaren 21an.

(30) *Le Courier de Bayonne*, Baiona, 1860eko irailaren 23an.

3/1858	<i>La guerre de Russie</i>	Celte basque 164 ms 124
4/1858	<i>La crinoline</i>	Celte basque 164 ms 131
5/1858	<i>Ni ere baniagok entzunik berria</i>	Celte basque 164 ms 133
6/1859	<i>Ama dohakabea</i>	Celte basque 164 ms 229
7/1860	<i>Dantzaria</i>	Celte basque 164 imp 270

ELISSAMBURU: *EMAZTE EDALEA* (1)

1

AIRE HUNTAN: *Hau da ikhasketaco mandoaren traça*

Munduan ikhusten da hainitz bicio,
Hoberenetic ere deus ez balio;
    Bainan halere
Ohituz gueroz hartan, bertceac bertce,
    Çor edo hartce,
Ecin arnega daite, arras hil arte. (*Biz.*)

Emazte edalea da higuigarri;
Dabilan urrhaxetan, hain hirrigarri
    Haren manera?
Çokhoz çokho batetic eta bertcera,
    Sar et'athera:
Sabeletic ez hotça doha etchera. (*Biz.*)

Flasco muthur luce bat, bethi gordea,
Ostaturat badaki ongui bidea;
    Balitz erraile
Edari churi gorri cembat suerte
    Ahal lakike,
Ibiliric senharrac deus yakin gabe. (*Biz.*)

Çaku bat mandatari, bihiz bethea,
Irauten duen arte badu bakea;
    Guero behar du
Ohe eta athorez eguin merkhatu,
    Dohainic saldu:
Senharra eguin liro, ahalic balu! (*Biz.*)

(*) BAYONNE — Imprimerie E. LASSERRE.

Emazte edalea alferketari,
 Hauçorat yoan eta, berri condari.
 Egun erdiac,
 Senharra eta haurrac, landan guciac,
 Erdi goseac:
 Artha guti heyetaz cintçur luceac. *(Biz.)*

Ama biciotsua, hire haurrentçat
 Mundurat sorthu hintcen, heyen caltetçat
 Dudaric gabe.
 Norc nahi dun har detçan etcheco andre,
 Ez eguin yabe:
 Beldurrez hi beçala, diren edale. *(Biz.)*

Emazteki çoroa, hic çahartcean,
 Egoitçaric ez duken sarri etchcan,
 Luça etciron.
 Umekin ere ecin haiteke egon,
 Deusetan ez hon;
 Lehengo adichkidec ez nahi nehon. *(Biz.)*

Bici iraganari, ukho eguinic,
 Sar beraz hire baithan orai beretic;
 Othoitz Yaincoa,
 Içan ez hadiela, ez lehengoa,
 Ez hain flacoa:
 Etchcan emanen dun, bake osoa. *(Biz.)*

*Elissamburu,
 brigadier des douanes à Urrugne*

2

HUNEN AIREA DA: Saratarra naicela oroc badakite

Bozcario handi bat bada gure baithan,
 Ceren Eliça bestac diren herri huntan.
 Nola eguinac garen ez dirogu erran;
 Axeguin gaindizcoac gaitu hola eman. *(biz)*

Huna beraz non çaren, Besta, ethorria.
 Aspalditik cintugun ikhusi nahia.
 Plaçarat eguin duçu gaur gure galdia,
 Han içanen dugula behar den gucia. *(biz)*

Gazteac heldu gare elkhar beroturic,
 Lekhu maite hortarat ongui aphainduric.
 Urtheac ez darocu emaiten egunic,
 Hunec beçanbat placer eguiten daucunic. *(biz)*

Çuec ere Nescatchac baçohazte arin:
 norat hari çareten nahi nuke yakin?
 – Egun herrian besta behar dugu eguin;
 han yostaturen gare, goacen elkharrekin. (biz)

Gure besta ederra çare maitagarri,
 Çu gabe ez guinuke nehorc bici nahi.
 Erremedio onac badituçu bethi,
 Sendatcen dituztenac hainitz bihotz eri. (biz)

Denbora gucietan hola nauc içatu,
 Ni maithatu nauena nekez duc çahartu.
 Beharretan cirenac ditiat Lagundu,
 Nahi gabe guciac bihotcetic khendu. (biz)

Huna nun den guiçona lau hogoi Urthetan,
 Muskila beçain hece Oraino bestetan.
 Gaztean cembait dantça emana placetan,
 ikhusterat heldu da Urthe gucietan. (biz)

Eguiazki, çu besta, hainitz çare ona
 ecin daiteke unha çurekin guiçona,
 heldu baciniçauçu gu ganat ardura,
 aisa pasa guinero Munduco denbora. (biz)

*Par Elissamburu Brigadier des Douanes
 Acotz*

3

Rusiako Enperadorea - mintzarazi duc yendia,
 bai eta truble handian eman kasik Uropa guzia:
 ikhusirik huela kontra Frantzia,
 hirur nazionentzat buru yarria.

Lan tzarrean Sarthu hintzela, bahuen bai Urrikiak!
 Beldurrez eta bethikotz gal, Nikola, izen handia.
 Lehen bezala orai ere Franxesaz haiz orhoituko
 Nola Urez, hala leyhorrez, ez dukala bentzutuko,
 ez dukala bentzutuko. (biz)

Franxesak ez dik ez faltatuko podore handiak baitik,
 Untziak belan harmada onak laster altcharazten ditik
 ez duk ez Mundu huntan Erresumarik
 Abantail guehiagoz bethea denik,
 eta, guidari Napoleon, Nolacoa den badakik?
 Zeruko hedoi gorenean orai Tronua eman dik.
 Altcha zatzik beguiak goiti eta erran franxesari,
 ez dukala ez haren kontra guehiago deusik Nahi,
 guehiago deusik nahi. (biz)

Rusia hire banaloreak horra beraz zertan diren,
 Guzien yabe izan nahia, zoin behera yaxi haizen
 Franxesa zenekotzat hasi muguitzen,
 hire eremuetan, bai khechu hintzen.

Nahiz mila lecoa behar den, ixasoen trebesatzen,
 Choilki Aiphamen horrek berak hainitz hinduen loxatzen,
 orai hor dituk Zebaztopol, bai eta ere Marina,
 erakusteko on direnak berriz eguiten badira!
 berriz eguiten badira. (biz)

Gure aitek osabarekin zuten kurrutu Rusia;
 Mosku erre ez baliote harturen zuten guzia,
 Harmetarat gueroztik meyoria,
 bethi segur baitzuten garhaitia,
 iloba gure buruzagui badukegu bai fidantzia,
 exai guzien bentzutzeko izanen dugula gloria:
 izan gaizkon gu ere leyal, yarraikiz arranoari,
 Frantziaren izena atzetan gora derabilkanari,
 gora derabilkanari. (biz)

Nazione hainitzak dire Frantziaren yelosian,
 Zeren eta emana baita bertze guzien gainian,
 Manatu duelakotz berak Russian,
 beldurrez eguin dezan Mundu guzian,
 Printzeak bere gorthetarik daude ikhara bizian
 agur eta Sumizione buruan eta Mihian.
 Biba gure Enperadorea, biba bethi Napoleon
 Zu bezalako aita onik ezin guiniroken Nehon,
 ezin guiniroken Nehon. (biz)

Fait par L.E.

4

AIREA: hau da ikhazketako Mandoaren traza

Berxuak nahi ditut, orai athera,
 ichilik banindago banuke pena
 bainan Neke da!
 Krenolinaz baizikan Solasik ez da
 hauche da besta,
 Satanek etzezaken bertzerik penxa.

Andreak eman zaizku, Krenolinetan,
 beharragorik etzen, familietan,
 Guehienetan,
 horrek onduko gaitik, gure zorretan,
 botika hetan,
 Akabo, eroriak gaituk errekan.

Hamalau berga oyhal, ez duk ixusi
 Krenolina batentzat, ez dela aski,
 ez gaituk gaizki;
 Moda hori lehenik nork du ikhasi,
 eguiten hasi,
 paga nezakek ongui nor den banaki.

Batzuek aise eta, bertzeak nekez,
 Bazterrak bethe dira, bai, Krenolinez
 Gauza ederrez!
 Gupela bezain zabal dira beherez,
 Konkorrak gainez!
 Gorde behar litazke yenden ahalkez.

Iragan egun batez, zen Komedia,
 plaza baten erdian, ikhusgarria,
 hango irria;
 Andre bat zen piayaz yoan nahia,
 ezin abia!
 Karrosan etziron sar guibel aldia.

Postillon bat Kaskoina, yuramentuka,
 bethi Krenolinari eskuz pusaka,
 Diu bibanka:
 “Cenbat ehun puskez dun eguina hanka,
 “hori dun arkha!
 “Karrosan ez haiteke hola enbarka”

Lehen mintzatzen guinen, gu, alkharrekin,
 Arthoz ezin ase asea zela gurekin,
 bazen zer eguin:
 Orai gure andreak denak Krenolin
 alabak bardin!
 Nola hari zaizkigun nork diro yakin.

Urguilu, Malurosa, hi, habilana
 guri eman arazten hainbertze pena,
 bai eta guerla
 Krenolinak emaiten balauk orena
 hilen haizena,
 Gal dadien bethikhotz hire izena.

Eguina lehengoak

5

Ni ere baniagok entzunik berria
 Noiz aguerturen zaikun goardian yarria,
 Ongui berantexirik lan horren hastera
 ez diat errech yasan iragan Urthea.

Boz bat, bethi hari duk oyhuz guizonari,
Maitha dezala lana eta yarraik hari,
Ohorez nahi bada Mundu huntan bici
ez dakiola Urrun ez ibil ihesi.

Ihes eguinez gueroz guizonak lanari
ez daitekela ongui, segura duk hori
sinhexi behar dena, likek, eguiazki,
bertzenaz izanen duk bethikotzat gaizki.

Lanak badik exai bat hainitz Aiphatua,
Zori gaitzean baita, Sobra hedatua,
Alferkeria, galkhor, delakotz Sorthua
errorik gaichtoenez lurra dik hartua.

Alferkeriak ez dik asmatzen deus onik,
harekin ez duk uros Sekulan guizonik,
bicio tzarrak ere zabilzkok onkotik
Phozoinik ere ez duk lanyerosagorik.

Alferkeria zer den, bai, Nolakoa den,
ikhusia izan duk orai baino lehen,
Solas ederrez baizen Nehor ez dik ontzen
eta, itchura falxoz, gazte hainitz galtzen.

Hanbat, nerhabe badik, bereganaturik,
Orai urrun daudenak Sor lekuetarik
borz aldiz Urrikituz hari yarraikirik
Ziotek ez dutela nehon deskanxurik.

Lurrean emana duk guizona laneko
Denbora guzietan hartaz bizitzeko:
izan dadien hurbil edo Urrunago,
hura dik hazkurritzat Mundu huntan deno.

Ala! Alferkeria, zoin haizen tristea
hobe lukek hi ganik Urrun egoitea,
hire eguin, erranak guti Sinhestea
bertzelakoa lukek hainitzen Zortheta.

Par Elissamburu, Brigadier des Douanes à Acotz

6

Ama dolorezkoa
ez Nauzu ikhusten
Ni maluros umea
Preso, nola naizen
Zu ez Nahiz Sinhexi,
Zure eguietan
Zer dudan ardiexi
Ene eguietan.

Nigarrez Zaude, ama!
Nitaz orrhoiturik,
ez othoi hola pena
ez da progotchurik:
Premu, presondeguian
Nago Sekulako!
bizi naizen guzian
ez Naiz atherako.

Oren tristean Nintzen
duda gabe sorthu,
exaya ordutik zen
ene baithan Sarthu
guidari on batentzat
Nola; haurrek aita
hartu Nuen enetzat
ai! ni enozenta!

Pena zait erraitea
Ni, zer izan naizen,
bainan ama maitea!
zuri dut aithortzen:
ez ahal da gaizkirik
lur hunen gainean?
Nik eguin ez dudarik
Zuk yakin gabean!

Grazia bat dut ama
zuri galdeguiten,
hitz dautzut ez dudala
bertzerik eguinen.
Nehork aiphatzen badu
Nitaz zerbait berri!
othoi Ukha Nezazu
hala dut Merezi!

Aita dut indietan,
ez dakit noiz danik!
bizi da plazerretan
ez du deusen Minik,
haren itzala bera
izan banu hemen!
Segur da ez nintzela
horrela galduren!

Gorputza dut ikharan
 loxa arimatik!
 zeren galdu ditudan
 Diruaren gatik
 ba! Nintzen ondikotzat
 hala dohatua!
 ez ezagutzekotzat
 zer zen bekhatus!

Par Elissamburu Brigadier des Douanes

AIPHAMEN ONA: ELISSAMBURURI (*)

CANTORE HUNENTZAT:

DANTZARIA

7

*AIREA: Orzirale arraxian
 Garruzetik yin ninduyan, etc.*

Hu-pa, muthillak lorian
 Nola choriak airean!
 Heldu nauk zuen erdian,
 Rau, riu, rau, rata-plau, rau, riu, rau,
 Heldu nauk zuen erdian,
 Besta baitugu herrian.

Hu-pa, aleguera gaiten,
 Soinua hari da yoitent!
 Yoan gaizkola du erraiten,
 Rau, riu, etc.
 Yoan gaizkola du erraiten,
 Urthean behin bederen.

Hu-pa, huna beraz, plazan,
 Aurthen ez baikinien izan!
 Oro hari gaituk dantzan
 Rau, riu, etc.
 Oro hari gaituk dantzan,
 Zaharrak gaztekin balxan.

(*) Bayonne, imprimerie de Veuve Lamagnère, Rue Chegaray, 39.

Hu-pa, arreba Kattalin
 Orai, ez dun, buruan min,
 Badabiltzan oinak arin!

Rau, riu, etc.

Badabiltzan oinak arin!
 Tumpaka ongui badakin.

Hu-pa, Maria, atzo hi
 Ohetik ez hintzen yeiki,
 Lanean hartzeko eri

Rau, riu, etc.

Lanean hartzeko eri,
 Egun gurekin dantzari!

Hu-pa, hic soinularia
 Ardura duk egarria
 Hi ere gu iduria!

Rau, riu, etc.

Hi ere gu iduria,
 Okasionez balia!

Hu-pa, gur'etchean, ama,
 Oilasko hiltzen hari da!
 Arnoak ez diro falta,

Rau, riu, etc.

Arnoak ez diro falta,
 Bizi bada gure aita.

Hu-pa, ama ez dut nahi,
 Khorda eman lephoari,
 Gazte nahi naiz ibili,

Rau, riu, etc.

Gazte nahi naiz ibili,
 Ezkontzaz ez aipha niri!

Hu-pa, etchean bi andre
 Guerla bizia laiteke;
 Mokhorra, ama zu ere!

Rau, riu, etc.

Mokhorra, ama zu ere
 Bake onik ez guinuke.

J.B. ELISSAMBURU ETA GRATIEN ADEMA

Saran, 1991-XII-20

Piarres Xarritton

Gratien Adéma eta Jean Baptiste Elissamburu, bi idazle lapurtar ditugu, maiz elkarri kontrajarri direnak: bat apezta eta kalonjea, bestea militarra eta kapitaina, bat erregetiarra eta xuria, bestea errepublikazalea eta gorria. Bizkitartean beste horrenbeste bederen bagenuke errateko, biak uztarri berean parekatu nahi bagenitu: biak berdin euskaltzaleak, biak berdin bertsozaleak, biak Larresoroko ikastegi berean eta irakasle beren aintzinean iraganak.

Horiek oro ordea presaka eta larri-larria ikusiak eta erranak dira, eta menturaz gauzen hurbilgotik ikertzeko ordua etorri zaigu, Elissamburu-ren mendeurrenaren karietara.

Hasteko ohartzen gara, Sara eta Senpereko auzo herrietan, eta biak urte berean, 1828an, senpertia apirilaren 14ean, eta saratarra abuztuaren 14ean, sortu baziren ere, ez zituztela Gratien Adémak eta Jean Baptiste Elissamburuk bizitzeko baldintza berak ohantzean aurkitu: Lehe-na ezen etxe oneko semea zen; aita kaskoina, Haute-Garonne-ko departamenduan jaioa, baina mediku bezala Senperen kokatua, etxeko alaba handiarekin ezkondurik. Honen emaztea eta Gratien tipiaren ama alabaina, Catherine Goyeneche, Jean Blaise Goyeneche (1778-1842), XIX. mendearen lehen herenean Lapurdik izan duen herri-gizon garrantzitsuenarik baten arreba zen. Honen etxean aterbetu ziren bai Josep Bonaparte erregea, 1814ean, bai Don Karlos erregea, 1839an, Hegoaldetik ihesi mugan iragan zirelarik, frantsesa eta espainola, bakoitza bere aldian (1).

Bigarrena, berriz ez zen handietarik, hamargarren haur sortua baitzen, Piarresenean bizi zen Elissamburu-Irazabal familian. Gehiago oraino, doi-doia zazpi urte zituelarik Jean Baptiste tipiak, ama Juana eta aita Mixel guarda, biak hil ziren hilabetea barne, familia desegin zen, eta

---

(1) "Gratien Adéma-Zalduby-ren bizia ta lanak", P. Charritton, *Mundaiz*, 1985, Donostia, n.º 29, 47. orr.

Janbattit tipia, Saran gelditu zen, Dominika, 21 urteko bere arreba gehienarekin. Gero, hortik landa, zer izan zen umezurtzaren bizia Saran, zuzen eta zehatz, ez dakigu. Jean Baptiste Etcheverry, Harizmendiko nausia baitzuen bataioko aitabitxi, erran izan da, honek begia atxiki ziola semebitxiari, burasoen ordeaz, eta eskolatzeko ere, honek zukeela lagundu, Larresoroko ikastetxera bidali baitzuten, baina ez dugu sinesten, eta hona zergatik:

Larresoroko paperak, Uztaritzeko ikastetxean direnak ikertzen direlarik, ikusten da hor, 1841eko urrian 6ean sartzen dela etxe horretan Gratien Adéma; 13 urte dituelarik ordukotz. Elissamburu-ren hatzik ez da ordea paper horietan ageri. 1843ko urrian zaiku agertzen, lehen aldikotz, saratar ikaslearen izena: 15 urte beteak ditu ordukotz, eta 7ean sartu dute. Ondoko ikasturtean ere 6ean dugu oraino gure gizonttoa, bere 16 urteekin, erran nahi baita, zinez maila apalarekin atera zela Sarako eskolatik. Nork edo zerk zuen beraz Larresoro-rat ekarri Janbattit Elissamburu, 1843ko urrietan? —Gure iduriko, bere haurride zaharragoen laguntzak beharbada, Léon eta Jean bi anaia guardenak bereziki, haurride horiek berek lagundu baitzuketen ere Jean Baptiste-n anaia tipiena, Martin, errient izateko doia eskolatzeko. Bestela erran genezake Sarako apezzenbaitek, Costes erretorak (1837-1866) edo Lartigoyen bikariak (1840-1845) ikusi zuela, komuniatzeko katixima egitearekin, buru ona zuela Piarreseneko umezurtzak, eta apezgai on bat egin zezakeela.

Dena dela, Larresoroko paperek salatzen digute oraino, bere frantseza apur bat finkatu ondoan lehen bi urtetan, J.B. Elissamburu, 6etik, 4era iragan zela, jautsian, 1845-1846eko ikasturtean. Adin bereko Gratien Adémak 2.egin zuen urte hartan.

Azken urte bat egiten dute oraino etxe berean, Larresoron, 1846-1847, Gratien Adémak 1. edo erretorika, eta J.B. Elissamburuk 3. Eta horretan amaitzen da bi lagunen Larresoroko egonaldia; senpertzarria Baionako seminariora baitoa filosofia ikasketak egitera apezteko xedetan, saratarra berriz etxera itzultzen, apezgorako bideari uko eginik —bide horren hartzeko gogorik izan bazuen bederen behinere— eta soldadogoko bideari laster lotzeko xedetan.

Ez da dudarik, Larresoroko seminarioan, Janbattit Elissamburuk, bere “adin ederrenean”, iragan zituen lau urteek eragin handia izan zutela haren bizian eta haren obran. Han aurkitu baitzituen gure ustez bere euskaltzaletasunaren eta bere kulturaren oinarriak.

Ez zen ez, egia erran, deus gabe etorria, bere sortetxetik Larresoro-rat, zeren Sarako Jean Mendiburu eskolako errientarengatik ez balin bazen ere, Sarako Amezket edo Piarres Adame, Bidarteko Martin, Hazparneko Bordaxuri edo Katxo, Urruñako Tipy, batzuen bertsoak entzu-

nak, eta menturaz ikasiak, baitzituzken ordukotz, auzoko arto-xuritzetan edo herriko bestetan, 15 urteko "ixtudiant" gazteak. Bazuen beraz zer kanta gure Elissamburuk, Larresoron aurkitu zituen bere adineko lagun zenbaitekin. Hor gaindi zebiltzan alabaina, bere adineko Gratien Adéma bezala, berak baino urte bat gazteago zuten Jean Gorostarsou, ezepletarra (1829-1868), *Orhi-ko xoria* eta beste bizpalau kantu ederrenetarik ontu ondoan, Parisen apez higaturik, bere Senpereko osaba baitan, 40 urteak jo gabe, hil behar zena; edo hiru urte zaharrago zuten Pierre Dourisboure, bezkoiztarra (1825-1890), Vietnam-eko "Bahnar" deitu jendaiaren alde erabili zituen urratsen berri idatzirik utzi diguna; eta orduan Larresorok zeuzkan 140 ikasletarik berak hurbilagoetik ezagutu zituen beste lagunak.

Baina Larresoron baziren ere ikaslez bestalde, irakasle ta buruzagiak: Hor aurkitzen ditugu izen batzu neretzat bederen ezezagunak: Vidal, Loustau, Durruty, Palassie Lartigau, Pascau, de Quevedo, apezzen izenak, beste zenbait ez hala arrotzak, hala nola Maisonnave, lehenik irakasle eta gero buruzagi (1851-1871) izan zenarena Leoutre ekonomiarena (1845-1851) berriz aipatuko dugunarena César Duvoisin (1805-1869) ezepletar apez historialari jakintsunarena, 33tik 45era Larresoron baitzegoen, Jaurethe kanboar apez sainduarena, hau Hazparnen bikari egon ondoan (1818-1821), Larresororat igorria izan zen eta gero han higatu zen 1873 arte, euskarazko bizpalau eliza liburu argitaratzen zituela eta ere euskal ortografiaren berrizalen artean, J.P. Duvoisin-en arabera, aintzindari agertzen zela. Puntu honetaz zeren dugu oroit, ikusten dugularik euskal ortografiaz zer axola izan zuten geroxago bai Elissamburuk, bai Adémak, haren bi ikasle ohiek.

Alta bada ezin dugu ere ahanz nor zuten urte haietan Larresoron buruzagia; Etienne Haramboure, ziburutar apeza (1799-1869), Baionako bikario nagusi izan aintzin, hamasei urtez, 34etik 50era, seminario horretan buru atxiki baitzuten. Eta Elissamburu ta Adémaren historiatik bizpalau puntu altxa ditzakegu hain zuzen, argi adierazten baitute zer gogorekin bideratzen zuen Haramboure buruzagiak bere etxea. Hanbat larderia zainduz, eta etxeko ohiturak begiratu, baina ateak hetsi gabe kanpoko berriei ta gatazkei.

Elisamburuk berak ez digu bere paper ainitzik utzi, baina bada haren kantu bat, batzutan *Infirmierian* deitzen dena eta beste batzutan *Boltixura*, eta orduan zalantzan gabilta Larresoron egin ote zuen ala soldadogoan, baina gure ustez ez da dudarik: Lehen hitza bera, Gratien Adéma Larresoroko lagunari buruz ari baita:

"Erran duzun bezala, *Grazien maitia*,
Eritasun bat badut nik hainitz handia,
Mafrundi ta sukarra, bat eta bertzea,
Deus handirik ez dire, bainan gosetea".

“Gosetea”, hain zuzen aipagai izan dutela bi adiskidek badakigu bestalde. Gosete honen erantzulea bada ez da oraino “Betiri Sants”, “Leoutre” jaun ekonomia baizik, hemen “Leutre” bilakatzen dena 5. bertsoan:

“Eman zarotanean Leutrek afera,
Gan nintzen berehala erien atera...”

Gero agerturik ere hor gaindi “Boltixur” bat edo beste, asma deza-kegu erraz izengaraitiko zerbait zitekela, umorea laket zuten etxe horretan aise sartua.

Bestalde Jean Haritschelhar-ek argitaratu zuen 1978an, Baionako Erakustokiko aldizkarian “Zumalakarregiren Kantia”, Pariseko “Bibliothèque Nationale” delako artxibategian, J.B. Eliçamburu et Adema, “étudiants de Larressore” titulupean aurkiturik eta geroztik Adéma-ren pape-retan nahaurek atzeman nuen —beste askoren artean— kantu beraren aldaki bat, Labayru-ren 4. “Gauontza” sortan argitaratu dudana (2).

Kantu hori baino lehen ordea, beste bat ere egina zuten elkarrekin, beren Larresoroko azken ikasturtean, bi lapurtar bertsolari gaztek, “Betiri Sants” deitu zutena, “erran nahi baita, 1846ean herri hauetan izan zen miseria”, eta Adémak beiratu duen eskuskribuak ekartzen duen bezala, “Jn Bte Eliçamburu eta Gen Adéma” sinatu aintzin, honela dio 24. eta azken bertsoak:

“Phertsutan hasi gare aurthen bi koplari,
Ezagutarazteko mundu guziari,
Zer plantetakoa den Santses de Betiri;
Huntan finitzen dugu zuen zerbitzari.”

Bi kantu horiek eta beste zenbait ere agertu berri dira beren osotasunean, Klasikoak sailean, Ales Bengoetxeak prestatu duen Adéma Zalduburen kantika ta neurtitzen argitalpenean (3).

Hor ageri da ongi, guhaurk genioen bezala nola Haramboure apezak eta haren lagunek beiratu zuten fidelki beren irakaslekide zenak J.B. Camoussarry ziburutarrak (1815-1842) utzi zien ondoriotasun poetikoa. Ezen bere paperak eta kahierak halako artarekin apaindu eta begiratu dituen Adémari esker ezagutzen baititugu haren bertsoak, ohartzen gara,

---

(2) “Iparraldeko...”, P. Charritton, *XIX. mendeko olerki-bertsogintza*, 1990, “Gauontza sorta”, 4., Labayru, Bilbo, 51, 52. orr.

(1789-1850), Actes du Colloque International d’Etudes Basques “Quelques chansons basques de la première guerre carliste”, J. Haritschelhar, *Euskal Herria*, 1973, Bordeaux, Musée Basque Bayonne, 1978, 223-224. orr.

(3) “Kantikak eta Neurtitzak”, G. ADEMA-ZALDUBY, 1991, A. Bengoetxea, Klasikoak, 1991, 194-201, orr.

1840-1850 urteetan, Larresoroko euskalzaleek miresten, kopiatzen, ikasten eta imitatzen zituzten euskal olerkiak, Camoussarry-ren olerkiak zirela. Erran dugu gure bertsolari gazteek, Elissamburu, Adéma eta Gorostarsouk beste iturbururik ere bazuketela: oroit gaitezen, Hazparneko Katxok bertsoak eman zizkiola 1820-eko (?) goseteari (4) eta Adémak xahartu-ta kondatu zuenaren arabera, 1945-46 ean, Haramboure buruzagiak Iparragirre ekarrerazi zuela Baionatik Larresororat, ikasleen aintzinean kantuz hartzera, horrek erran nahi baitu nik uste, Zumalakarregi ta haren gizonen ta haren balentrien berri bazuketela Larresoroko ikasleek (5), Camoussarry-ren kantua entzun gabe ere.

Azkenik aitor dezakegu beste euskal idazle aintzek bezala —Mogel eta Iturriaga Hegoaldean, Goyetche eta Oxobi Iparraldean— gure bi Larresorrek beste literaturetan bilatzen zituzten ereduak ez zirela baitezpada maila goienekoak, baina soil-soilik alegien mailakoak. Gehiago oraino azkenera, eta landuaren landuz, grazia apur bat emaiten badiote gure Adémak eta Elissamburuk, sariak edekitzerainokoan, 1862 an “Apexa eta lorearekin”, Elissamburuk, 1873 an “Bildotsa eta Otsoa” eta “Belea eta Axeria”-rekin (6), Adémak, aitortu behar da utzi dizkiguten hastapeneko aldakiak, “La Fontaine”-n kalko hutsak direla (7).

“Azkarrenek dute arrozoina beti,
Esplikaturen dut gauza hau laburki...” (Elissamburu).

edo

“Flakoaren kontra indarra duenak,
Arrozoinak ditu beti azkarrenak” (Adéma).

Beste graziarik du egia erran 1873.eko aldakiak honela hasten denak:

“Primadera goiz batez, xirripa batera,
Ama gabe bildotsa gan zen edatera...”.

azkenera uzten duelarik erakaspena:

“Azkarrak duenean partida flakoa,
Hauzia zoinena den erran gabe doa...”.

Baina zorigaitzez, horretan uzteko partez —apezak azken hitza bere behar-bere katixima luzatzen du gero:

(4) “Frantzian zer den gertatu...”, 1900, M. Etcheto-Katxo Hazparnekoa, *Zazpiak bat, eskualdun kantuak*, Buenos-Aires, 52-54. orr.

(5) “Azpeitia, Les Fêtes Basques de 1893”, *Charles Bernadou*, 1894, Bayonne, 72-73. or.

(6) G. ADEMA-ZALDUBY, op. cit. 109. & 111. orr.

(7) Ikus urrunago G. Adéma-Zalduby ren eskuskribuetarik, Senpereko Dourisboure familiari esker, kopiatu ditugun bi aldakiak.

“Otsoak bildotxari egin zioena,
Jainkorikan ez balitz, nork liro kondena?”.

Artetik erraiteko, Juan Antonio Mogel batek, apeza izanagatik hau ere, beste amaiera ustegabekoa eransten dio ipuinari: ea zer deritzaizuen?

“Eta bertan helduta gura eban egin
Mila zati ta piska lau letaginekin.
Honetara joiala bertan da agertuten
Eiztari bat eta *dau bala bigaz ilten*:
Halan kendu eutsazan gure Jaungoikuak
Otsuari bildotsa jateko goguak!” (8).

Baina bego behin bazterrera, justiziaren egiteko grinak, euskaldun batzuen bihotza gaintitzen duelako historia hori. Alta bazuen Camoussarry-k ere olerki lazgarri bat “Mendekioa” deitua. Baina ez dugu horren kopiarik aurkitzen Larresoroko Adémaren lorategian. Hor daude aldiz “Donibane Lohizuneko gizon gazte baten heriotzeaz” Ziburutar apez gazteak ontu bederatzi bertsoak (9). Elissamburuk hain zuzen gai bera hautatu zuen 1860an Urruñako euskal bestetan lehen saria ereman zuelarik “Gazte hiltzera doana” izeneko kantuaekin. Gratien adiskideak irriño batekin egin zukeen bezala, guk ere parean jar genitzake bi kantuetako lehen bi lerroak:

“Hemeretzi urteak ez ditut orainik
Eta hurbildua naiz hobirat jadanik...” (Camoussarry).

eta

“Hogoigarren urtera ari naiz hurbiltzen
Eta nere oinetan tonba dut ikusten...” (Elissamburu).

Baina uste dut, ixilik egon bazen ere, orduan berean Otxalderen herrirat izendatu zuten erretor gaztea, handik hamabost urteen buruan, keinu xorrotx bat igorri nahi izan ziola honek bere bertsolarikide ohiari, “Betirisants” izenarekin eta “Utsalegi” sinaturik, errepublikaren kontrako bertso lerro bortitz bat aurkeztu zuelarik 1875ko euskal bestetara (10).

1879ko euskal jokoetan, Donostian, izan zuen Adémak erantzuna, Elissamburuk, “Lehen eta orai”-ekin, zinez polliki emana, bere adiskide apezari “Jainko legea” oroitarazi behar balio bezala.

(8) Juan Antonio Mogel-en alegiak, *Poesía bascongada*, 1987, “Otsua eta Bildotsa”, J. Kortazar & M. Billelabeitia-ren edizioa, Bilbo, 78-79. orr.

(9) (1815-1842), “Una primera aproximación a su vida y a su obra”, J.B. Camoussarry, 1988, M.G. Artola-Cornu, *A.S.J.U.*, Donostia, 421 & 431. orr.

(10) G. ADEMA-ZALDUBY, op. cit. 158-161. orr.

Baina bizitzeak elkarretarik urrundu bazituen gero Adéma eta Elissamburu, Larresoroko adiskide xaharrak, hona non heriotzeak berriz hurbilduko dituen: 1890.eko uztailean, Gratien Adéma, Atarratzeko apez-nausia, apezpikuak izendatzen du, Baionako katedraleko kalonje, eta ondoko urtean Jan-Battit Elissamburu hil zorian gertatzen delarik, bere Sarako herrian, berehala badoakio Baionatik laguntzera, Gratien apeza, bere adixkide xaharra.

Ondorioz badirudi orduan, Adéma kalonjea ez zela bakarrik Elissamburu aspaldiko lagunarekin baketu, baina adiskidetu zela ere, Guilbeau, eta Elissambururen lagun errepublikazale euskaldun buruzagi batzuekin bederen, ezen hortik hara, eta bururaino, ikusiko ditugu Adéma “xuria” eta Guilbeau “gorria” eskuz-esku lanean, Hendaia eta Hondarribiako euskal ortografiaren aldeko biltzar famatuen antolatzen, 1901 eta 1902 an; Euskalzaleen Biltzarraren sortzen, eta honen buru bezala Zalduby, eta idazkari, Martin Guilbeau jartzen (11).

Erran genezake azkenean, Gratien Adéma eta Jean Baptiste Elissamburu euskaltzale gazteen artean Larresoron, 1845-46. urteetan sortu adixkidantza aberatsak, bere gorabehera guzien gatik, eman zituela heriotzearen haraindiraino emaitza oparoak.

---

(11) MARTIN GILBEAU (1839-1912) Urruñan sortua, 1869.an Donibane Lohizunen mediku jarria gero Donibaneko auzapez sartua, 1878.tik 1888.arte, gazterik euskaltzale eta errepublikazale bezala ezagutua; Jose Manterolaren lankidea, Elissambururen adiskidea eta Gratien Adéma-rekin batean Euskalzaleen Biltzarraren sortzailea.

ERANSKINAK

I

OTSOA ETA BILDOTSA

Azkarrenek dute arrozoina beti

Esplikaturen dut gauza hau laburki.

Bildots inozent bat egarritu-eta,
 Xirripa batean edaten hasten da,
 Otso bat heldu da denbora berian,
 Estomaka arin, gosiak errabian:
 “Pendant tzarra —dio bildots gaixoari,
 —Zertako zikindu derautak ur hori?
 Gaixtakeria hoi behar duk pagatu.”
 —“Jauna ez zinuke behar hasarratu,
 Hogoï pausuz zutaz beherago nintzen,
 Eta ez nerautzun nik ura zikintzen.”
 —“Zikindu duk, —dio bestia kruelak,
 —Eta jaz egin tuk hire egin ahalak,
 Galarazi nahiz nere ohorea,
 Orai zuzen zautak hire punitzea.”
 —“Orduan oraino bizi ez banintzen
 Nondik zure kontra deus egin nezaken?”
 —“hire anaia duk, hi ez balin bahaiz!”
 —“Ez dut anaiarik, ume bakarra naiz.”
 —“Hi ez balin bahaiz, ez anaia ere,
 Bazakiat, hire aita duk bedere,
 Zuen xakur, artzain eta ahaidiak,
 Nere kontra mintzo zarete guziak,
 Asa! oraikotik, jadanik ordu duk,
 Hire hobonentzat pekatu behar tuk.”
 Orduan mustroak bere errabian,
 Hartzen du bildotsa haginaren artian,
 Eta erematen desertu batera,
 Umei emateko, puskatuz, jatera.

J.B. Eliçamburu

II

OTSOA ETA BILDOTSA

Flakoaren kontra indarra duenak,
Arrozoinak ditu beti azkarrenak.

Bildots ttikitto bat behin edatera,
Bakarrik joana zen xirripa batera;
Otso bat heldu da denbora berian,
Estomaka arin, gosiak errabian,
“Pendart tzarra, —dio bildots gaixoari—
Zertako zikindu derautak ur hori?
Gaixtakeria hoi behar duk pagatu.”
—“Jauna, ez zinuek behar hasarratu,
Hogoi pausuz zutaz beherago nintzen
Eta ez nerautzun nik ura zikintzen.”
—“Zikindu duk, —dio otsoak oihuka,
Hori ez zakala nere bistan uka!
Uste duka naski nik ez dakitala,
Neretzat zer nahi jaz erran dukala,
Ene ohorea nahiz galarazi!”
—“Orduan oraino ez banintzen bizi,
Nola nahi duzu, hori egin nezan?
Ez naiteke hortaz ni hobendun izan.”
—“Hire anaia duk, hi ez balin bahaiz!”
—“Ez dut anaiarik, ume bakarra naiz!”
—“Hi ez balin bahaiz, ez anaia ere,
Bazakiat, hire aita duk bedere,
Aintzin hortan ere hire ahaidiak
Nere kontra mintzo zitukan guziak!
Asa, oraikotik behar tuk pekatu,
Ezen sobra daiat jadanik barkatu!”
Orduan otsoak, bere errabian,
Hartzen du bildotsa haginaren artian
Eta eremaiten oihanpe batera,
Umei emateko puskatuz, jatera.

NOR ZEN TTIPI URRUÑARRA

Sara, 1991-XII-20

Piarres Andiazabal

NOR ZEN TTIPI URRUÑARRA

“Dama gazte xarman bat jiten zaut bixtara,
Iduritzen baitzeraut zeruko izarra.”

Nork ez du ezagutzen kantu eder hori? Piarres Lafitte zenak agitaratu zuen “Kantuz” liburuan dago, 57 zenbakiarekin, eta kantuaren ondolik beti irakurtu dugu egilearen izena: Ttipi Urruñarra. Baina nor zen delako Ttipi hori, nehork ezin erran. Izengoiti edo ezizen bat zela, ez da dudarik.

Lafitte behin baino gehiagotan entseiatu zen jakiterat nor zen: ikerketa bat egin-arazi zuen 1941-an, haren paperetan aurkitu dudan gutun batek dioen bezala.

Huna beraz Jean Fourcade jaunari igorri zion letra. Jaun hori, sortzez Baionakoa zen, baina urruñar batekin ezkondurik, Urruñan bizi zen. Ordukotz liburu bat bazuen egina: *Sur la frontière d'Espagne - Petite histoire d'un village du Labourd: Urrugne* (1939 Bayonne), eta beste bat apailatzen ari zen.

Piarres Lafitten gutuna Jean Fourcaderi igorria:

Ustaritz le 27 fev. 1941

Mon cher ami,

Je viens vous demander un service... littéraire. Il s'agirait de retrouver des renseignements sur l'ancien versificateur Ttipi d'Urrugne: je crois fort qu'il s'appelait Elissalde. Il fit un chant, paraît-il, pour la réception de l'empereur. Il est en tout cas, l'auteur du n° 57 de *Kantuz*. Tachez de dénicher ses dates de naissance et de mort, le nom de sa maison et ce qu'on raconte encore de lui.

Y a-t-il d'autres versificateurs d'Urrugne? Je crois fort que Harlouchi, auteur du n° 35, était aussi de votre commune. N'y a-t-il pas une

maison Harluchia? Je crois que l'auteur était en Amérique, quand il composa ses chansons...

Je m'excuse de vous lancer ser de telles pistes par le temps qui court. Mais s'il faut attendre le "bon" temps, je crois qu'il vaut mieux renoncer à tout. Bon courage, donc, mon cher ami!

Je vous prie d'agréer mes meilleurs sentiments régionalistes.

P. Lafitte

Letra horren ondotik, paper berean Fourcadek emaiten du bere erantzuna: parte bat aise irakur ditake; bestea ez: Ttipi Maingocoborda -journalier - + vers 1880 65 ans? Voir?

Fourcadek emaiten dion erantzuna gutun berean:

“dit par Ttipi à l'arrivée de l'abbé Lissarague en 1876 -
Herri huntako erretor berri
Erraiten dautzut egia
Egun guzietz segitzen duzu
Jesu Christoren legia”

Gutun horrekin bazen beste bat, Ithurburu, orduan Urruñako bika-rio edo laguntzaile zen apezak igorria...

Urrugne, le 29 mars 1941

Cher Monsieur l'abbé

Prié par M. Fourcade de mener l'enquête dont vous l'aviez chargé, je viens enfin vous répondre. Je vous prierai d'abord d'excuser mon retard provoqué uniquement par mes diverses occupations.

Je vous renvoie votre lettre avec les petites indications que Mr Fourcade y a apposées. En réalité il y a eu à Urrugne deux "Ttipi": le père, un as bertsulari et son fils, moins bon. Du père on connaît peu de choses, étant donné que personne maintenant n'a pu le connaître Le fils (et la fille) que l'on appelait "okherra" l'étaient au propre et au figuré. Borgnes et ce que l'on appelle ici "yende trastiak": ils sont connus surtout par leurs drôleries; Les vers que vous connaissez de Ttipi sont du père. Je suis allé consulter une vieille de 84 ans pour recueillir les chants sur Napoléon III La mémoire lui faisant un peu défaut à cause de son grand âge et de sa maladie, je n'ai pu inscrire que de bribes de ces bertsu:

Sur Napoléon (1852)

Mila zortzi ehun eta berrogoi-ta hamabi
 Ezarrinahi zinduzket zombait bertsu berri
 Ohore emaiteko Napoleoni
 Zorionean dela gu ganat ethorri
 Tranquil nahi guinduzkela guziak ezarri

Orai aguertzen zauku guri iguzkia
 Arguitzen duelarik Frantzia guzia
 .....

Napoleon Frantzian hirugarren zare
 Osaba eta iloba Emperadore
 Gu heien zerbitzatzen ibiliak gare
 Zerbitzatuko zaitugu adinean zahartuak izanik ere

Napoleon har zazu kuraye
 gure zergitatzerat beldurrik gabe

Napoleonek hola manatzen du
 Izan obediente, hola galdatzen du
 Bertzela nahikotu zorrak zuzendu
 Hemen zuhurra denak, sinhesten ahal du.

Otrichia yin zauku orai errespetuan
 Bere beldurrarekin chapela eskuan
 Napoleon zaharra hil zuten orduan
 Ez baitzuten phensatzen bertze Napoleonik bazela munduan

Otrichia bezala Anglesa ere
 Segurra naiz ez dela beldurrik gabe
 Leheneko aferez orhoitzen dire
 Napoleon zaharra han galdurik ere
 Iloba hemen dugu, harendako orde
 Zoina egin baitute emperadore

Napoleon zaharra huntan zen trompatu
 Angleterran zuen egoitza hautatu
 Kriminel bat bezela zuten tratatu
 Ilobak nahiko tu zorrak pagatu

Egin izan zitzaioten hoimbertzte obra
 Onikan baterez, gaichtotikan sobra
 Errencompetsekin iloba hor da
 Othoi ez berantetsi! Yinen da dembora
 Zuek izana gatik burua gogorra
 Arrazoina nork duen agueriko da

Horra hamabi bertsu
 Urruñatik atheratzen direnak Ttipi baitharikan
 Nihor gustatzen bada pheza huntarikan
 Zerbitzaturen ditut nik duanikan
 Ez da bertze phezarik nere botikan!

Ttipi

Sur Arluxi (de la maison Arluchia) on ne sait rien, ou si peu que rien. Il partit en Amérique très jeune et ... c'est tout ce qu'on en sait.

Excusez, cher Monsieur l'abbé, ma documentation réellement défectueuse... j'ai fait de mon mieux. Il paraît que Ttipi a fait des vers fameux sur le jugement dernier que l'on est prêt à me communiquer sur un simple désir.

Votre dévoué P. Ithurburu, vicaire

Beraz ikerketa horrek argi guti eman zion, eta Lafitte bere hartan egonen da: Elissalde zukeela izena gure Ttipik. Eta izen horrekin ekarria da bai Xanti Onaindiaren liburuan (*Milla euskal olerki eder*), bai berriki atera den Patri Urkizuren liburuan. Artetik erran behar da ez dakigula nondik atera duen Onaindiak apaiza zela gure Ttipi.

Horiek hola, Lafitte zenaren paperak miatzen ari nintzelarik, kausitu nituen Maurice Harriet apezak Larresoroko Semenariolari utzi zizkion esku-iskribuak, eta horien artean gutun bat, honi igorria: Monsieur Harriet, directeur du Grand Séminaire, Bayonne. Eta gutun horretan, bertsuak; eta bertsuen ondotik egilearen izena, honela emana:

“Urruñan eguina abustuaren 13an 1853. Martin Halsouet dit Ttipi”.

Bertsuen gaia: Montebideorat joaitea.

Hain xuxen urte hartan izan zen Urruñako bestetako lehen bertsu lehiaketa, Antoine d'Abbadie d'Arrastek eta Urruñako auzapezak eratua, orduko afixa batek dioen bezala:

“Nota: Pilota partida baino lehen, iñanen da goraki eçagut aracia pherxuetaco guduan garaia eraman duena, eta harc eguin pherxuak iñanen dire cantatuac herrico guiçon gazte hortaraco berechi eta irakhaxiez, çoinekin aldizcatuko baita musicari gor-phutz bat: eta ondoan, pherxuetan garaitu duenari emanen çaiçco, Antonio d'ABBADIE yaunaren partezco untçaco urrea eta ohorezco makila”.

Eguina Urruñaco herrico etchean Agorrillaren 29an 1853an.
 Baldarapheça, A. de LARRALDE - DIUSTEGUY”.

Badakigu Harriet apezak biltzen zituela lehiaketa horretarako beretsuak. Ikus Jean Haritschellarren liburuan, *L'oeuvre poétique de Pierre Topet-Etchahun* 448-453 orriak.

* * *

Baina nor da Martin Halsouet hori? Urruñako herriko etxeko liburu zaharretan hatxeman dut 1855-ean hila dela Ttipi baitan.

“L’an mil huit cent cinquante cinq, le vingt sept du mois de Août, à quatre heures de relevée, par devant nous adjoint du maire de la commune d’Urrugne, Canton de ST Jean de Luz, Département des Basses-Pyrénées, sont comparus Pierre Lohiet, âgé de cinquante deux ans, cultivateur, et Jean Montory, âgé de trente deux ans, laboureur, les deux domiciliés au dit Urrugne et voisins du défunt, lesquels nous ont déclaré que ce jour à sept heures du matin, Martin Halsouet, âgé de soixante deux ans, laboureur, veuf de Catherine Churio, domicilié en la maison de Ttipibaita en cette commune, y est décédé ainsi que nous nous en sommes assuré et les déclarants ont signé avec nous le présent acte après que lecture leur en a été faite”.

L’Adjoint du Maire J. Dorbe

Eta huna sortzeko ageria:

“aujourd’huy le vingt germinal l’an troisième de la république française une et indivisible par devant moi Jean Larramendy officier public élu pour rédiger les actes destinés à constater les naissances, mariages et les décès des citoyens sont comparus en la maison commune d’Urrugne Etienne Halsouet métayer d’Anxobaita martin halsouet cadet de tipibaita assistés de gracieuse Etcheverry demeurant à Siboure tous trois de la municipalité d’urrugne département des basses pyrenées lesquels m’ont déclaré que la nommée Jeanne Etcheverry métayère d’anxobaita épouse en légitime mariage du susdit étienne halsouet est accouchée avant hier en son domicile à anxobaita d’un enfant mâle qu’ils m’ont présenté et auquel on lui a donné le nom de martin et le prénom halsouet, d’après cette déclaration que les susdits Etienne et martin halsouet assistés de la susdite gracieuse Etcheverry ont certifié conforme à la vérité et à la présentation de l’enfant dénommé J’ai rédigé en vertu des pouvoirs qui me sont délégués le présent acte que les susdits Etienne et martin Halsouet n’ont pas signé, non plus que ditte gracieuse Etcheverry pour ne savoir écrire”.

Fait à la maison commune d’urrugne les dits jour mois an que dessus.

Larramendy officier public

Horra beraz nor genuen gure Ttipi: Martin Halsouet, Ttipibaitako nagusia edo bordaria (maixterra). Ttipi baita Mendiondo edo Mendixoko deitzen den Urruñako auzo batetako baserri ttiki bat zen. Euskal Herrian ohi den bezala, bere etxearen izenetik deitzen zuten koblaria. Etzen apeza beraz, X. Onaindiaren liburuan errana den bezala. Seme bat (Alexandre) eta bi alaba (Jeanne eta Marie-Dominique) bazituen. Alaba hauek batek bastart bat eta besteak hiru ukan zituzten: horren gatik erran zukeen Iturbururen letran aipatua den amonak jende “okherrak eta trastiak” zirela.

1855eko abuztuaren 27an hil zen gure Ttipi, eta 31an haren alaba Marie-Dominique bere zazpi hilabeteko alabarekin: kolera heldea edo izurritea zen orduan Urruñan.

Badakigu eritasun horrek hiltzen zituenak Sokorriko kapera edo ermita inguruan ehortziak izan zirela: han ditake beraz oraino haren gorpua.

Alexandre semearenak dira beraz 1876an Lissarague erretor berriari eman ziren bertsuak. Hau ezkongabea zen, eta “Bunbullunbaitan” hila da 1893an.

Bertsolaritzaren Historiako 2gn tomoan, hiru “pheza” dira Ttipiren izenarekin: Dama gazte xarmant bat, Mila zortzi ehun ta berrogoi hama-bi, eta Diputatu berriak. Hauek biak iritzi desberdinekoak politika arloan, Napoleon hirugarrenaren eta A. Xahoren goresmenetan! Galdatuaren arabera ari zitaken!

Ikus dezagun orain 1853 urtean izan zen “Concours de Poésie” delakoan agertzeko egin zuen kantua:

Aire honetan: Iguzki denian çoin den eder itçala

* * *

Montebideoren aipu handiac
Niri eman dauzkit aleguerantciac
Deliberaturic harat juaitia
Cer çorokeria!
Esperantçarekin han aberaxtia
Ethorri çait idia.

* * *

Juan behar naiçela erran diot amari
Harc ez ninduen nihondic utci nahi
Nolaspeit gan nahi bortcha egunic hari
orobat aitari
Guero urrikiac baitçaiçkit etorri
Eguinican lan hori.

* * *

Aita amac dire yarri tristecian
 Hitceman nuela aditu çutenian
 Ni heyen aldian nigarra beguian
 Illun bihotcian
 Ez yakin nola eguin heien kitatcian
 Yarri naiz tristecian.

* * *

Ama erituric ohian çait guelditu
 Nere solas onez ecin dut consolatatu
 Ama ez khechatu huts egunez barcatu
 Behar naiz partitu
 Nic eguin fortunac çuc içanen tutçu
 Har ezazu descantsu.

* * *

Untcia pasayan bere mariñelekin
 ni engaiatua guateco harekin
 ezin despeitu familiarekin
 Aita eta amarekin
 eta aubridekin han bacen cer eguin
 oroc bihotcian miñ.

* * *

Adio aita eta ama aubride maitiac
 hauço adiskide ahaide guciac
 nere sor lekua bai eta mendiac
 Ustentut guciac
 nere tristeciac çuen kitatciac
 ez dirare chumiac.

* * *

Cantu hauc eman ditu urruñaco ttipic
 ez citaken mintça arrutinatic baicic
 ez tu escolarik ez principioric
 malur du hortaric
 ibili izan balitz escolan gasteric
 baçuken orotaric”.

*Urruñan eguiña abustuaren 13an 1853
 Martin Halsouet dit Ttipi*

Ez dizuet nik erranen bertsu horien aberastasunak edo ahuleziak zein diren: lan hori uzten diet ni baino jakintsunagoei. Harriet apezak ez zituzkeen hanbatekoak kausitu: badakigu 36 kantuetarik 8 bakarrik agertu zitzaizkela epai-mahainekoei. (Ikus Haritschelar...) Etzuen beraz Ttipik saria eraman. Sumindu ote zen horretaz, Etxahun bezala, nork daki? Apal edo umila zen menturaz, berak zioen bezala, zuenetik ari zen. "Ibili izan balitz eskolan bazuken orotarik."

ERANSKINAK

I

1853.eko bertsoak

Ala huntan / Iguarri denan, con el con el...

Ala huntan / Iguarri denan, con el con el...	Urtan panyan ben marionelha
Ala huntan / Iguarri denan, con el con el...	ni engualta guateu harenher
Ala huntan / Iguarri denan, con el con el...	niel bespuble familtiarha
Ala huntan / Iguarri denan, con el con el...	hita eta anarria
Ala huntan / Iguarri denan, con el con el...	eta aubidihin han boan ce eguan
Ala huntan / Iguarri denan, con el con el...	ore biletuan mien

Ala huntan / Iguarri denan, con el con el...	Urtan panyan ben marionelha
Ala huntan / Iguarri denan, con el con el...	ni engualta guateu harenher
Ala huntan / Iguarri denan, con el con el...	niel bespuble familtiarha
Ala huntan / Iguarri denan, con el con el...	hita eta anarria
Ala huntan / Iguarri denan, con el con el...	eta aubidihin han boan ce eguan
Ala huntan / Iguarri denan, con el con el...	ore biletuan mien

Ala huntan / Iguarri denan, con el con el...	Urtan panyan ben marionelha
Ala huntan / Iguarri denan, con el con el...	ni engualta guateu harenher
Ala huntan / Iguarri denan, con el con el...	niel bespuble familtiarha
Ala huntan / Iguarri denan, con el con el...	hita eta anarria
Ala huntan / Iguarri denan, con el con el...	eta aubidihin han boan ce eguan
Ala huntan / Iguarri denan, con el con el...	ore biletuan mien

Ala huntan / Iguarri denan, con el con el...	Urtan panyan ben marionelha
Ala huntan / Iguarri denan, con el con el...	ni engualta guateu harenher
Ala huntan / Iguarri denan, con el con el...	niel bespuble familtiarha
Ala huntan / Iguarri denan, con el con el...	hita eta anarria
Ala huntan / Iguarri denan, con el con el...	eta aubidihin han boan ce eguan
Ala huntan / Iguarri denan, con el con el...	ore biletuan mien

Ala huntan / Iguarri denan, con el con el...	Urtan panyan ben marionelha
Ala huntan / Iguarri denan, con el con el...	ni engualta guateu harenher
Ala huntan / Iguarri denan, con el con el...	niel bespuble familtiarha
Ala huntan / Iguarri denan, con el con el...	hita eta anarria
Ala huntan / Iguarri denan, con el con el...	eta aubidihin han boan ce eguan
Ala huntan / Iguarri denan, con el con el...	ore biletuan mien

II

Jaiotza

aujurd'hui le vingt germinal l'an troisième de la république
 française un et indivisible pardevant moi Jean Larramendy
 officier public et pour rédiger les actes de tenir à constater
 les naissances, mariages et les décès des Citoyens. Soit comparés
 en la maison commune d'Arrogne Etienne halspout métayer
 d'Arrosbaila martin halspout Casat de tipibaita amille de
 g'acianne Etcheverry demeurant à Siboure tous trois de la
 municipalité d'Arrogne département du Bassé pyrenneaux lesquels
 m'ont déclaré que le nommer Jeanne Etcheverry métayere
 d'Arrosbaila pour en septième mariage d'avec Etienne halspout
 ont accouché avant hier en son domicile d'Arrosbaila d'un enfant
 mâle qui le mout présente et auquel on lui a donné le nom de
 martin et le surnom halspout, d'après cette déclaration que les
 Jurés Etienne et martin halspout assistés de la Jurte g'acianne
 Etcheverry ont certifié conforme à la vérité et à la présentation
 qui m'a été faite de l'enfant dénommé J'ai rédigé en vertes et
 pourvis qui me sont délégués le présent acte lequel J'ai signé
 et martin halspout n'ont pas signé non plus que ditte g'acianne
 Etcheverry pour ne s'arrêter
 fait à la maison commune d'Arrogne le dit jour moi ange
 Dessus Larramendy officier public

III

Heriotzea

N° 79.

M. A. S. U. U. U. U.

Martin

requisitoires ont été adressés au
moyen des formules ci-jointes
aux personnes ci-dessus nommées

Le nombre de cent cinquante enq, le vingt et pt de moi de dévnt, à quabre heur,
de relevé, par devant Nosseignors le maire de la Communne d'Orreaga
Bonten de Ste Jean de Bay, L'ignostionant des Acus. Pprieis, dont unq
Trine Sobiet agé de cinquante deux ans, catholique et demeurant à
ie. L'ordre de qd on le fait enq, Les deux domi ichis auvi. Uerangis et
quinn du dévnt. Les quels nous ont déclaré que ce pnt à signifier
Martin, Martin, Sobiet, agé de dix ans le vingt et pt de heur
vief de Catherine. Obieris, domi ichis en la maison de Sobiet aisé.
Ces communs. y est de ce dévnt que nous nous en sommes tenu
les déclarations ont signés avec nous. L'present acte, apres que les deux
a été fait.

Sobiet
Secretary
L. Sobiet

L'Appoint des Acus.
L. Sobiet

J. B. ELIZANBURUREN BERTSOGINTZAZ BI HITZ

Sara, 91-XII-20

Patxi Altuna

1. Egun hauetanxe inguruan suertatu zaizkidan bizpahiru xehetasunek bultzatu naute J. B. Elizanbururen bertsogintzan beti atentzioa eman izan didan puntu baten azterketari zenbait ordu eskaintzera. Xehetasun horiek izan dira, batetik Etxepareren obra —aztertu nahi dudan puntuan Elizanbururenaz hain bestelakoa— azken hiru hilabete hauetan ikertzen jardun izana Euskal Filologiako ikasleekin eskolan; bestetik, duela ia ehun eta hogeitau urte aita Jose Ignacio Aranak guztiz bururatu gabe utzi zuen “Arte métrica de la lengua bascongada” *Fontes*-erako berriki prestatu izana, eta azkenik, Oihenarten mendeurrena gainean dugula eta, haren bertsogintzaz hartuak nituen ohar batzuk tolestatzen aritu izana. Hiru lagun on horien erakaspeneren eta jardunbidearen argitan eman nahi nuke hemen arras laburkiro aditzera Elizanbururen bertsogintzako puntu interesgarri bat.

2. Norknahi daki Etxeparek, geroztikako bertsolari guziek bezala, ez zuela legerik ezagutzen ez betetzen elisio-sinalefei dagokien puntuan; egiten zituela edo ez, alegia, gogoak eman bezala edo bertsoaren konbentientzien arabera, eta, areago dena, hori dela, hain zuzen, gure herri-bertsogintzaren bereizgarrietako bat. Halaber mundu guziak daki Oihenartek euskarari bertsogintza hori baino dotoreagoa —ikasiagoa eta landuagoa—, Europako hizkuntzek garai hartan eihotzen zutenaren parekoa, opa ziolako eman zituela batikpat bi lege, eta horietako bat hau zela: bertsoan barrena hitz bat bokalez amaitzen eta haren ondoko hitza bokalez hasten zenoro, zeinahi zirelarik bokal horiek, elkarrekin urtu eta silaba bat osatu behar zutela ezinbestean, bertsogilearen edo poetaren aukeran utzi gabe inola ere.

3. Aspaldi idatzi nuen, lege bat ematea erraza baita eta norberak edo bestek emana betetzea ez hain erraza, ez zela txikia Oihenarten meritua berak eman legea eman ez ezik, bete ere beti egin zuelako, inoiz hutsegín gabe, inprimategiko errakuntzaren batean edo bestean izan ezik.

Meritu horren ondoan akats txiki bat ere egotzi behar geniola, ordea, ez baitzuen eskubiderik, berak sorturiko bertsogintza berriaren izenean, berak baino lehen halakoa erabili ez zuten guziak txarresteko eta *vulgares versificatores* izendatzeko. Bertsogintza zaharraren ondoan berria ongi zegokeen, bientzat baitzen leku, baina ez zen zer erdeina eta arbuia hura berria goresteagatik. Oihenarten bideari ez zitzaion gero damurik inor jarraitu, jakina den bezala, neurri batean Gasteluzar izan ezik.

4. Beraz elisio-sinalefak noraezean egitera behartzen du Oihenartek poeta, eta bi mende geroago lege bera beretuko du Sabino Aranak, pixka bat bigundurik, egia esan, eta lege hori hartuko dute beretzat "olerkari" izeneko Lizardi, Orixe, Lauaxeta eta gainerakoek. Nork esan Etxeparek eta gainerako bertsolariak puntu horretan duten askatasun osoa baino hobe den ala ez Oihenartek, orduko Europako hizkuntza landuetako bertsogintzaren usarioetatik ikasi zuen lege zorrotz hori? Poesia oztopoak gainditzen eta zoztorrak menderatzen baletza bai. Oihenartez ari zelarik idatzi zituen Mitxelenak, hain zuzen, honako hitz hauek: "Bertoak, koblak, edozein jende-mendek errax egin ditzake. Ez da hori, ordea, gizon landuei dagokienez hitz-neurtuz mintzatzea. Lege zorrotzagoak jartzen dituzte hauek eta eragozpen-debekuak elkarren gainka. Zailago eta ederrago, eta ezina ederren, egingo balitz".

5. Alde horretatik poesia ona egiteko axolakabea zela iruditzen zitzaigun askatasuna edo zorroztasuna, horrelako lege bat ematea edo ez, betetzea edo ez, eta azken batean gustu kontua zela, poesia beste zerbaitean datzalako, baina hara non datorkigun aita Jose Ignacio Arana hor goian aipaturiko eta oraino argitara gabeko "Arte métrica de la lengua bascongada" delakoan esanez elisio-sinalefa gehiegik bertsotan ez dirudie-la ongi: "Las muchas sinalefas y sinéresis y las sílabas de más de dos consonantes que no sean onomatópicas hacen duro y demasiado pesado el verso eúscaro y por tanto se deben economizar". Beraz Oihenartek, European zehar ibiltzeko moduko poesia nahi bagenuen, elkarren segidako bi hitzen azken-lehen bokalak beti elkarrekin urtu behar genituela; Aranak, berriz, hori bertsotan maiz gertatzen bazen, bertsoa astuna eta gogorra gertatzen zela. Zer egin?

6. Dilema horretatik itzurtzeko eta bien esana betetzeko ez zaigu bide bat baizik gelditzen: alegia, galerazi ahaleginean bokalez amaituriko hitzaren ondoan inoiz suerta dadin bertsotan bokalez hasiriko beste hitz bat, eta horretarako nola edo hala egin, hitz guziak edota kontsonantez hasi edo kontsonantez amai daitezen; edota, hori ezin galeraz baledi eta inoiz edo behin elkarren segidako bi hitzen azken-lehen letrek ezinbestean bokalak izan behar balute, elkarrekin urtu eta elisio edo sinalefa egin. Eta puntu honetara helduz gero, galdegin genezake zein duen Elizanburuk bere lege, baldin legerik badu, auzi honetan: Etxepare eta

bertsolariena ala Oihenartena, ala Aranarena. Galdera hau egitean ez dut inondik ere suposatzen, halere, Sarako poetak Oihenarten ez eta Aranaren araua ezagutzen zuenik eta, baldin bietariko bati jarraitu bazaio, hori gehienez ere bere barneko euskal bertso senak irakatsirik bururatu ahal izan du.

7. Neure lantxo honetarako Antonio Labayenek 1978an argitaratu zuen liburuxkaz baliatu naiz. Zenbait hutsegite dituela esan didate eta Elizanbururen kanta ez daudela beti zuzen aldatuak. Nabari da hori bertso batzuetan, ez baitituzte han eta hemen behar adina silaba. Ez dakit *h*-ak ere beti ongi ezarriak dauden. Zer nahi gisan, ez dut uste makur horien baitan egongo direnik nere ikerketa xume honen ondorioak. Xumea diot, bizpahiru kantutan bakarrik oinarritu bainaiz, azken orduan eta presaka burutu dudalarik neure ikerketa, baina merezi lukeela uste dut gainerako kantuetara ere hedatzea, jakiteko ea halakoa den beti edo gehienetan bederen Elizanbururen bertsoak ontzeko teknika.

8. Liburuxka horrek dakarren sortako lehen kantuak —“Gazte hiltzera dohana” izendatuak— hamaika bertso ditu, berrogeitalau lerro, alegia. Hamasei bider suertatzen dira elkarren ondoan hitz baten azken bokala eta beste baten lehena eta halaz ere ez du poetak bitan baizik sinalefa egiten —biotan *aita-ama* konposatua dugularik, nahiz konposatu bera beste behin lau silabaz ahoskatzen duen—; beste hamalauetan, Oihenartek aginduaren kontra, sinalefa txuliatu eta dieresia egiten du bi bokalen artean, nahiz izan berdina nahiz desberdina bi bokalak, hala nola “Eta nere oinetan; Lore sortu orduko; Ni ere hala nola; Aita-ama maiteak”, eta abar, aipatu molde guziok, lehen hemistikioak beti, zazpi silabakoak direlarik. Zer esanik ez, zesura gertatzen den lekuan —hots, zazpigarren silabaren ondoren, hamairu silabakoak baitira bertso guziak— arrazoi handiagoz egiten duela gauza bera.

9. Sorta bereko bigarren kanta utzirik, ez baitut garbi ikusten, inprimategian iragazi zaizkien hutsarteak gatik edo, zer neurri darabilen hor poetak, gatozen hirugarrenera, “Agur herriari” deritzanera, zeinen lehen bertsoa bederen —“Urrundik ikhusten dut, ikhusten mendia”— ia mundu guziak buruz baitaki. Bertsogintza aztertzen ari garen alderdiaren aldetik, Aranek dioenez bertsoa astuntzen duten sinalefak ahal den gutxiena egitearen aldetik, alegia, kantu hau bikaina eta are betegina, eredugarria, izendatzeko kupidarik ez nuke. Nekez molda daiteke bertso sorta arinagorik eta biziagorik, Aranek esango lukeen bezala. Hona zergatik.

10. Hamaika ahapaldi ditu honek ere, lehengoak bezala, beraz berrogeitalau lerro. Sistematikoki txuliatzen ditu sinalefak; ez ordea, lehen bezala, egin zitzakeelarik egin gabe utzirik, hartara Oihenarten legea urratuz, baizik ez sofituz elkarren segidako bi hitzen azken-lehen letrak

bokalak izan daitezen. Gezurra badirudi ere, zesuratik kanpo —hauek ere hamairu silabako bertsoak izaki, zazpigarrenaren ondoan zesura dutenak— bi bider bakarrik kausitzen dira ere horretan bi bokal elkarren ondoan: bat, “Bide-hegiko aritza”, non ez baitakit sinalefa, zortzi gabe zazpi silaba izan zitzan, bi lehenbiziko hitzen artean egin zukeen ala bigarren eta hirugarrenaren artean; eta bi, “Ire adar lodiek” (biak zortzigarren ahapaldian), hemen zazpi silaba dituelarik sinalefa egin gabe utzirik. Zinezko “tour de force” da hori, ene ustez. Zesuraren lekuan bost bertsotan bakarrik dugu aurrean eta atzean bokala eta, zer esanik ez, ez du horietan ere sinalefarik egiten.

11. Arras bestelako itzulpideaz baliatzen da beste kantu lehengoa bezain ezagun batean, “Nere etxea edo laboraria” deritzanean eta lehenbiziko bertsoa “Ikusten duzu goizean” duen hartan. Hemen aitzitik elkarren segidako pilo bat bi hitz aurkitzen dugu, azken-lehen letrak bokalak dituztenak —hogeitik gora segurki— eta halare ez du sekulan sinalefarik egiten, baizik dieresia eginez bi silaba bezala kontaktzen. Kantu osoan gertatzen den fenomeno bakarra da “ordua” bi silabaz ahoskatu beharra, baldin berak “Othoruntz ordua” kantatu bazuen, eta ez “ordu”. Hauek horrela direla, nekez pentsa daiteke sinalefak lekutzeko jokabide bitariko hori halabehar hutsez eta poetaren harxedarean gaindik gertatua denik. Besterik ere bururatzen zaigu: jokabide bitariko hori ez ote da gainera poetaren garatze eta umotze baten ondorioa eta bi garai desberdinen ispilu eta errainu?

12. Laburbilduz esango nuke Elizanburuk bere bertsoak tolestatzeko tankerarekin erantzun bipila (eta berria?) ematen diola euskal bertsogintzak betidanik planteatua duen galderari: “Euskal bertsogintzan sinalefak bai ala sinalefak ez?”, eta mendeetan zehar galdera horri eman zaizkion hiru erantzunei —“bai, beti” (Oihenartek), “ia beti” (Sabino Aranak), “bai eta ez, aukeran” (Etxeparek eta bertsolariek)— beste bat gehitu eta berretu diela aita Jose Ignacio Aranaren araua berea eginez; hots, “sekulan ez, edo ahalik gutxienean, bederen”, horretarako bi bide erakutsiz: galerazi erabat elkarren segidako bi hitzen azken-lehen letrak bokalak izatea, edota hala gertatuz gero, egin beti dieresia.

13. Eta Erromako poetak kantatu zuen bezala, “baldin gauza txipian enxemplu handiez balia ahal badadi”, hau da ene ustez, Elizanbururen bertsoei darien naturaltasun, garbitasun, eta erraztasun —hain zaila den erraztasun— kutsuaren eta usaiaren iturria, non irakurleak uste baitu batere bortxarik eta gatazkarik gabe moldatuak direla. Honek bestalde ez digu lehendik dakiguna sendotu baizik egiten, alegia, Elizanburu ez zela bete-betean bertsolaria, etxean ontzen zituela lumaz bertsoak, eta ez jendaurrean zuzenean; baina aldi berean ez zela Oihenartek nahi zituzkeen poeta landu, ikasi, eskola handiko haietakoa ere.

(Azken orduko ohartxo bat egin beharrean naiz, gauzak bere lekuan uzteko: ni baliatu naizen Labayenen liburuko kantetatik Xabier Elosegik Saran eskuratu didan liburuxkakoetara alde handixea dago eta nik hor goian eman ditudan zenbait kopuru pixka bat aldatu beharko lirateke, bizpahiru goiti-beheiti. Halaber Labayenen “Bide-hegiko aritza” Xabier Elosegik eman didanean “Bide hegiko haitza” da eta “Othoruntz ordua” aldiz “Otruntz ordua”).

JEAN BAPTISTE ELIZANBURUREN BIZITZA

Sara, 1991-XII-21

X. Elozegi

Jean Baptiste Elizanbururen biografia handirik ez bada ere, badira bere bizitzaren goiti-beheitiak eman dituzten hainbat idazle, eta horietako bat, menturaz joriena, Antonio Maria labaien jauna.

Baina, maiz gertatzen den bezala, baten hutsak bertzek errepikatuz egiaq bailira agertzen dira ondorenean. Eta hala zuzenak ez diren xehetasun batzu han-hemenka argitaratuak izan dira.

BURASOAK - FAMILIA

Louis Dassancek bere lana argitaratu arte (1) uste izan da Jean Baptisteren aita Heleta aldekoa zela eta ama aldiz, Zugarramurdiarra.

Aita, Michel Elizanburu, Baigorriarra zen sortzez (05.03.1790), nahiz familiaz Azkaratekoa izan. Hemeretzi urtetan, errienta zelarik, ezkondu zen Ortzaizen, 1809ko otsailaren batean.

Ama, Jeanne Irazabal, Ortzaiztarra zen, 1789ko uztailaren batean sortua, eta 20 urte zituen ezkondu zirelarik (2). Ez zen nehundik ere

---

(1) "Recherches sur la filiation du poète J.B. Elissamburu" *Gure Herria* 1970. Louis Dassance.

(2) Ohargarria da oraindik ere Saratarrek diotena: Jean Baptiste Elizanbururen ama Zugarramurdikoa zen, Palazio deitu etxekoa hain zuzen ere. Egia ez baldin bada hala badu uste horrek oinarririk.

Jean Baptiste Elizanbururen seme bakarra, Joset, Urruñan sortu zen 1877ko apirilaren 14an. Estudioak egin eta, mende hastapenean, Saran ideki zuen farmazia (lehenik Lauretsenean, ondotik Xaalean eta azkenik Lekuederrean), eta oraindik bizi diren lekuko batzuen erranetarik badakigu Joseten izeba Zugarramurdin bizi zela, Palazio etxean, eta alarguntsa zela.

Hain zuzen delako botikarioa, urtero abenduaren 26an Zugarramurdira joaten omen zen izebari bisitaren egitera eta hori eguraldi txarra izanik ere...

Horiek horrela bazukeen funtsa saratarren lehen aipaturiko ustea...

Zugarramurdikoa, Labaien ondotik bertze zenbait idazlek hori badiote ere (Estornes Lasa,...).

Dassanceren lanetik jakin dugunez, Michel, aita, Aduanan sartu zen ezkondu eta berehala, 1811an, eta 1813an Lekunberriko Aduanan zen. Bertzalde Jean Baptisteren lau anaia zaharrenak, Léon, Joseph, Martin eta Jean Aduanetako enpleatu izan ziren.

Elizanburutarren lehen zortzi haurrideak hauek izan ziren:

- Gratianne, 1813an (edo lehentxago) sortua.
- Dominique (edo Marie Dominique) Ortzainen sortua (12.06.1814) (3).
- Léon Ortzainen sortua (1.03.1816).
- Marie, 1817an sortua.
- Joseph, Arnegin sortua (23.11.1818).
- Martin (“Luttin” izengoitiz), Lasan sortua (26.03.1820).
- Jean, Lasan sortua (3.02.1823).
- Gracieuse, 1824 eta 1826 artean sortua.

Horra bada, Lekunberri, Ortzaize, Arnegi eta Lasa bizitoki izan ondoan Elizanburu senar-emazteak eta 8 haurrideak heldu zaizkigula Sarara 1826an.

Lehenik Piarresenea (4) etxean kokatu ziren eta bertan sortu ziren:

- Martin (29.01.1827).
- Jean Baptiste (14.08.1828).

Horra egia: Palazio etxeko alargunsa hori, “palaziana” eta ere “señorita” deitzen zutena, Urruñarra zen sortzez eta ezkontzaz bilakaturik zen Zugarramurdiarra. Etiennette (edo Estephanie) Eyheraburu Urruñan sortu zen 1847ko martxoaren 14an eta Palazioko nagusiarekin (don Romualdo) ezkondu zen. Etiennette bertzalde Françoise Eyhereburu, Jean Baptiste Elizanbururen emaztearen ahizpa zen. Jakingarria litzake nola bilakatu zen Zugarramurdiko “palaziana” gure Urruñarra!

(3) Dominique Elizanburu François Harizaletarekin ezkondu zen Saran (28.11.1839). Senarra Iguzkiagerreko bordako maizterra zen, Dominique Kolokarenea etxean bizi zelarik. Ordukotz Dominiquek lehen haurra ukana zuen, iduriz delako Harizaleta aita zelarik (Marie 9.09.1838). Familia Harretxeko bordan kokatu zen eta bertan sortu ziren Gracianne Harizaleta (27.09.1840) eta Jean Harizaleta (22.01.1842).

François Harizaleta Ameriketara joan zen... Dominique artean, Saran, ukan zituen bertze bi haur (aita ez-ezagunenak): Jean Elissamburu Granadan sortua (3.09.1849) eta Jeanne Marie Gracianne Elissamburu Martingazteenean sortu zena (24.10.1852). Denbora horietan François Harizaleta agiri guzietan “passé à Montevideo” hitzez aipatzen dute.

1959ko ekainaren 28ko agiri batetan hauxe irakurtzen ahal da: “Dominica Elissamburu et François Harizaleta conjoints d’état de labeur, domiciliés à Sare”...

Dominique Munddunirenean hil zen (21.07.1870); bertze guziak, iduriz, Saratik joan ziren...

(4) Piarresenea: Bastandegia eta Harretxea etxeen artean, bide erditsuan zen etxe ttipinoa, erreka ondoan. Gerora ere guardak bizi izan ziren etxea (suntsitua).

Ondotik Adameta etxean (5) sortu zen azken haurridea:

– Jeanne (22.12.1830).

Familia hori 9 urtez egon zen Saran, Piarresenean lehenik, ondotik Adametan eta azkenik, iduriz, Granadan. Granada etxean, hain xuxen, hil zen Jeanne Irazabal ama (4.10.1835). Artean aita, Michel Elizanburu Arrangoitzeko aduanan zen lanean sous-lieutenant gisa eta han berean hil zen (1.11.1835).

Familia Arrangoitzera eramateko xedetan ote zen? Emaztearen heriotzea dela-ta, ezina gertatu ote zitzaion? Dena den Arrangoitzeko hilerrian ehortzia da Michel Elizanburu.

Zer gertatu zen orduan hameka umezurtz horietaz? Jakin badakigu 1859an guziak bizirik zirela (6).

Pentsa daiteke, lau seme zaharrenak gazterik sartuko zirela Aduanan. Léon Uztaritzen ezkondu zelarik (25.04.1842) jadanik “brigadier des douanes” kargua ba zuen; ez zitaken Aduanan sartu berria... Martin ere 1842an Oletako Aduanan ari zen lanean... Bertze batzu Ortzaizera eraman ote zituzten?

Beraz Jean Baptistek zazpi urte zituen, eta Granada etxean bizi zen, umezurtz gelditu zelarik.

Labaienek dioenez Harizmendia etxeokok lagundu zuten Jean Baptiste. Egia da Harizmendiako nagusia, Jean Baptiste Etcheverry, izan zela J.B. Elizanbururen baraioko aitabitxi.

Bertzalde Moskorrondoa etxeko jauna zen Mendiburu errient nagusiak adiskidetasun handia omen zuen Elizanburutarrekin...

(5) Adameta: Iletegia lantegia egina izan zelarik bertan ziren zombait etxe bota egin zituzten:

Errotaldeborra - Errotaldebordaxumea - Errota - Haranbidea/Adameta (eraikuntza bereko bi zati, bakoitzak bere izena zuena).

(6) 28.06.1859 “Audience...”

– Gracianne, dendaria, Ortzaizen bizi.

– Dominica, laborantzatik bizi zen Saran.

– Léon, Donibane Lohitzuneko Akotz auzoan Aduanako “brigadier” gisa.

– Marie, Etcheverryren alarguntsa, laborantzatik bizi, Ortzaizen.

– Joséph, Ortzaizen laborari (Aduana utzi ondoren beraz).

– Martin, Ortzaizen laborari (hau ere Aduanan egona).

– Jean Aduanako “sous-brigadier” gradodun, Zuraiden.

– Gracieuse, sehi, Baionan.

– Martin, errient, Zuraiden.

– Jean Baptiste, Clermont Ferrand hirian armadako “sous-lieutenant” gisa.

– Jeanne, Bordalen bizi zena.

Dena den, ez dakigu xuxen nun bizi izan ziren Elizanburutarrak (Saran geldituak zitazkenak). Dominique arrebak Kolokarenean bizi izan zenak etxean hartu ote zituen haurride zombait?

Jean Baptiste, bertze haurrak bezala, herriko eskolan ibili zen dudark gabe eta elizako beretter ere izan zen. Hain zuzen Dominique arreba ezkondu zelarik (28.11.1839) elizako ezkont-agirian, Jean Baptisteren sinadura agertzen da. Jakingarria da ere "Piarres Adame" liburuttoan honako elkar-hizketa hau irakurtzen ahal dugula: "To!, to!, to!... ez haiz hi beattar izana", eta Peiok: "Bai, jauna...". Eta badakigu delako Peio gaztea, Jean Baptiste Elizanburu bera zela...

Tarrothu zelarik Larresoroko semenarioan sartu zen ikasle, bizitzaren nekeak eta zailtasunak ongi ezagaturik, naski.

Istudioak. Larresoron iragan zituen gaztaroko urteak, bainan ez dakigu Saran gelditzen zen familiarekiko hartu-emanak atxiki zituenentz.

1843-1847 urte horiek markatu zuten dudarik gabe Elizanburu gaztearen pertsonalitatea. Han berean sortu bide zitzaion euskal kulturarekiko amodioa. Han egin zuen Elizanburuk Gratien Ademaren ezagutza eta elgarrekin egin zituzten zombait kantu, hala nola 1846an goseteari "Betiri Sants" izenekoa eta ere bertze bat Zumalakarregi gizon ospetsuari.

Adema eta Elizanbururen bideak urrundu ziren: Adema azpezgoaren bidetik barna sartu zen eta Saratarrak armadakoa hartu zuen. Euskaltzaletasunak berriro gurutzerazi zituen. Politikaren gorabeheren gaintetik adiskidetasunak iraun zuen azkeneraino.

ARMADA

20 urte zituelarik (7), 1849ko apirilaren 30an, Baionako kasernan bi urteko engaiamendua sinatu zuen Elizanburuk. Duvoisin en hitzetan zakua bizkarrean (hau da bertze deusik gabe) sartu zen armadan. Dena den, ez zen soldadogoa egitera joan.

54an Errejimenduan eman zuten soldado arrunt eta errejimendu honetan egon zen luzaz (bertze bietan bi urtetarako sinatu zuen eta 1855an 7 urtetarako).

1851n, Vaucluse departamenduan "campagne intérieure" deitu batean parte hartu zuen.

---

(7) Ezkontzagirian: "armadura joan aintzinean Saran bizi zena".
Armadako paper batean (24.8.1857) "azken egoitza Urruña".

Afrikan ere bietan egon izan zen bertako gudutan: lehenik 1853 otsailaren 13tik 1854ko abenduaren 21 arte eta ondoren 1855ko maiatzaren 28tik 1857ko urriaren 15 arte.

Artean emeki emeki gradotan igaten joan zen...

- 1850ean: “caporal”.
- 1851n “sergent”.
- 1857an “adjudant”.

1859ko ekainaren 29an, Clermont Ferrand hirian zen “sous-lieutenant” gisa.

1860 urtean grado berarekin Savoie eskualdean omen zen (ikus Duvoisin).

1861ko abenduaren 29an Enperadorearen guardian, hau da, “Premier Régiment de Grenadiers de la Garde Impériale” delakoan sartu zen. Ez zen, iduriz, gauza erraza eta podereari buruzko atxikimendua frogatu beharrezkoa ziteken... Errejimendu honetan iragan zituen 10 urte.

Artean, ez dakigularik xuxen zer arrazoinez “Légion d’Honneur” delakoan xingoladun eman zuten (26.12.1864 edo 26.1.1865).

1870ko uztailaren 19an hasi zen Alemaniaren kontra Frantziako armadak egin zuen gerla. Elizanburu, ordukotz lotinenta zena, kanpaña hortan parte hartu zuen. Elizanburuk berak egin txosten batean kontatzen ditu egun haietako goiti beheitiak. Parisetik 1870ko uztailaren 20an abiatu ziren. Uztailaren 22tik 26 arte Nancy hirian egon ziren. 28an Metz hirian ziren. Agorriaren 14an Borny deitu tokiko gudukaldian parte hartu zuen eta 16an Gravelotte herrixkako gatazka bortitzetan ere. 18an St. Privat deitu tokian ziren eta ondoko egunetan izan zituzten bertze ekintza zombait, hala nola itxurazko ateraldi bat (31.8.1870-1.9.1870).

1870ko buruilararen 12an, tokian berean, kapitain izendatu zuten, Elizanbururen beraren hitzez, adinarengatik (“tour d’ancienneté”).

Ondotik, urriaren 7an bertze ekintza batean parte hartu ondoren, ez du bertzerik aipatzen. Urriaren 29an preso hartu zuten (Metz hiriko kapitulazionea) eta Westfalia eskualdeko Soest herrian egon zen preso Azaroaren 4tik 1871ko apirilaren 6 arte. 1871ko apirilaren 10an 14 Errejimenduan eman zuten (Auxerre hirian). Nagusi berriek (Errepublika emana zuten agintean Inperioaren ondotik) bere gradoan konfirmatu zuten Elizanburu kapitaina.

Saratarraren txostenetik badakigu ere 14 garren Errejimunduaren konpañia baten buru eman zutela eta armada Parisera sartu aintzineko eta ondoko ekintzetan parte hartu zueela (24.4.1871-7.6.1871). Gauza ageria denez Pariseko jazar-kundea edo bertze hitzez “La Commune de

Paris” delakoan armadak egin represioea bortitza izan zen: 20.000 (edo batzuen ustez 40.000) heriotze izan ziren federatuen aldetik eta 700 inguru armadako lerrotan.

1872ko maiatzaren lehenean 125. Errejimenduaren kapitain izendatu zuten eta 1874ko abenduaren 31n Baionan zen 34 Errejimenduan [Artean, oraino Sedan hirian zelarik (!) Urruñako alaba batekin ezkondua zen (10.6.1874)].

1876ko azaroaren 18an, eri zelako, lanetik kanpo utzi zuten “en non activité”, 6 ilabete baino gehiago beharko zituelako osatzeko...

1879ko agorriaren 25an erretretan zen (30 urtetan armadan egona bait zen). Halere kargu berri bat (ala ohorezko kargu bat?) eman zioten 1880ko otsailaren 18an (Capitaine Adjudant Major).

Azkenik Elizanbururen demisioea 1881ko abenduaren 6an onartua izan zen.

EUSKAL HERRIRATZEA

Familia aberats bateko alaba zen Françoise Eyherabururekin ezkondu zen Urruñan berean (10.6.1874).

Ez du iduri senar emazteak Sedanera (J. Baptisteren bizitoki ofizialera) joan zirenik bizitzera. Aldiz, Elizanburu ofizialki Baionaratua urte ondarrean izan baldin ba zen ere, iduriz lehenago ere utzia zuen Sedaneko egonlekua. Geroago aztertuko ditugun paperetan agertzen denez, 1874 urtean Vichy hiriko uretara joan behar (?) izan omen zuen bere osagarriarengatik eta ondoren hiru hilabeteko pausaldia izan zuen...

Ezkondu aintzinetik, Elizanburuk baimena galdatua zuen armadako buruzagiari eta baia eman aintzinetik inkesta bat egin erazi zuten. Hortik ageri da Françoise Eyheraburu ondasunez Elizanburu bera baino aintzez aberatsagoa zela. Notariaren aintzinean egin kontratuan gauza bera ikusten ahal da.

Françoise Eyheraburu Hiriarte etxean sortu (16.8.1842) zen, eta ezkondu zelarik aita eta bi anaia hilak ziren. Aita Pierre Eyheraburu Urruñako Herriko-Etxeko enpleatua izana zen, herriko lanen buru gisa. Ama Marie Catherine Hiribarren komertsanta zen, eta anaia, Pierre Celestin, zimentu lantegi baten nagusia, ahizpa gaztena berriz, Etiennette edo Estephanie, 1847ko martxoaren 14an sortu zen eta noiz ez dakigularik Zugarramurdira ezkondu zen.

Hiriarte etxean sortu zen senar emazteak ukan zuten seme bakarra, Léon Joseph (14.4.1877), Jean Baptiste Elizanburu “en non activité” emana zelarik.

Urruñan, beraz, biri izan zen Elizanburu zombait urtez. 30 urte bete behar zituelarik militar gisa, erretretari buruzko paperak eta galdeak egin zituen eta hala dakigu Sarara joan nahi zuela han betirako geldituz (8.11.1879).

Manterolari egin gutun baten bidez badakigu Saran zela 1880ko urtarrilaren 22an.

ERITASUNA

Dakigunez lanetik kanpo utzi zuten Saratarra (18.11.1876), eri handi zelakoan. Egiazki eri ote zen Elizanburu? Ikus dezagun paperek zer dioten.

“Inspection Générale de 1875” deitu dokumentuan ez da nehundik ere ageri gure olerkaria eri denik. Bertzalde erran genezake, azkar, gerlarako on, eta horrelakoak irakurtzen ditugula eta ere “basque, a l’habitude des montagnes”.

1876ko dokumentu bertsuan Jeneral batek, azkar eta gerlarako on ikusten badu ere, “Inspecteur Général” karguduna ez da critzi berekoa. Honek, hain zuzen hauxe dio: “itxuraz azkarra izanagatik osagarria eskastua du azken urtetan... bere egin beharrak ezin izango ditu bete eta zerbitzua utzi beharrean izanen da aldi batentzat”.

Mediku batek egin gutunean (6.9.1876) irakurtzen ahal dugu Elizanburu azken 4 urtetan maiz egon zela eri, halabainan ospitalean egun bat ere iragan gabe. 1872an Vichy hirira joan behar izan omen zuen “gastralgie” eritasunaren artatzera. 1874an ere Vichy hirira joan zela eta ondoren hau ilabeteko pausaldia izan zuela... 1876an berriro Vichy hirira eta ilabete osoa pausa... “Arrunt ezindua da eta administrazioneko lanak egiten baldin ba ditu ez da berdin bertatzen bertzetan”. Eta bururatzen du erranez “eta ofiziale honek ez badu egun bat ere iragan ospitalean, ezkondua delako da eta bere etxean pausatzen delako da”.

Bertze dokumentu batean (10.9.1876) gauza bertsuak errepikatzen dira, argituz, bertzalde, sei hilabetetan ezin izanen duela bere osagarria berreskuratu.

1876ko urriaren 31n galde ofiziala egina da. Eritasunaren izena ere aipatzen da “Dyspepsie gastralgique chronique”. Laster galde hori onartua da (18.11.1876).

1879ko apirilaren 21eko Baionako ospitale Militarreko ageri batean irakurtzen dugu “bere eritasunaren ondotik Elizanburu arrunt ahuldua

da, eta bertzalde Armadan 30 urte eginak bait ditu erretretara joan beharko luke kapitaina”.

Egiazki eri ote zen Elizanburu? Ez da erraza galde honi erantzutea; dena den Manterolari izkiriatutako gutunetan ez da horrelakorik ageri, nun ez den 1881ko maiatzaren 10ekoan. Hain zuzen Manterolaren galde bati erantzunez hauxe dio: “bai, bizi naiz oraino, baina doi doia. Banabila, baina herrestantxe bezala. Zer nahi duzu?... Osasuna galtzen da laster, baina gero ez berriz kausitzen batzuetan luzaz ere. Halere ez dut behar sobera errenkuratu, zeren Jainkoari eskerrak urte hainitzez gozatu bainaiz osasunik ederrenaz. Orai tzarraren aldia eta Jainkoak hala nahiko duen artean...”.

Beraz bai egiazki eri senditzen du bere burua 1881.urtean, baina lehenagoko urtetaz ez dugu bertze lekukotasunik. Aipatzekoa halere Armadako 1880 agiri bat. Oroit gaitezen orduan, lanetik kanpo, eta erretretan zela Elizanburu. Alta ba zuen, ofizialki bederen, armadako kargu bat eta buruzagiek Elizanbururi buruz hauxe diote: “constitution robuste”, bonne sante”, “vigoureux” eta holako...

SARAN

Gure familia (senar-emazteak eta Joset seme bakarra), beraz, Saran kokata zen, Lekuederrea etxean.

– 1880ko urtarrilean Sarn ziren.

– 1881.urtean juje-laguntzaile izan ondoren, 1882an Ezpeletako kantonamenduko bakezko jujea izendatua izan zen. Ezpeletara joaten omen zen herriak eskenitako Ene izeneko zaldi gainean.

1870ez geroz Frantzia estadoak bildu zafraldiaren ondotik ainitz kanbiamendu dira; Errepublika emana izan da eta orotan xuri gorrien arteko politika borrokak biziki bortitzak dira.

Gure Elizanburu giristino suhar bezanbat zen gorrien aldekoa bete betean. Ez dakigu armadako denboretan bere pentsamoldea agertzen zuenentz, ez dugu batere frogarik atxeman hortaz. Denboraldi haietako lelukotasun bakarrak bere kantuak ditugu eta horiek ez digute ezer erakusten hortaz...

Dena den, Saran bizi zelarik eta herriko bozak izanik horra Jean Baptiste Elizanburu gorrien listan presentatzen dela. 1881ko urtarrilaren 9an bozak izan ziren, eta 1881ko urtarrilaren 23an Herriko-Etxean boz kondatzeak. Bozik gehien bildu zituena Elizanburu izan zen. Ez zen aspaldi Sarara etorria zela baina, iduriz, Saratarrek estimu handitan zuten.

Auzapeza hautatua izan zelarik 15 (16 etarik) kontseilari ziren bilduak Herriko etxean, J.B. Elizanburu barne. Bainan, gauza harrigarria, Jacques Abbadie izan zen hautatua 14 bozez eta ez Elizanburu. Ondotik auzapez bigarren (axuanta) dute hautatzen eta hor ateratzen da Elizanburu 14 bozez ere. Bainan, iduriz, Elizanburuk ez zuen herriko kargurik nahi, eta bere xede bakarra gorrien listari bere laguntza ekartzea zen... Dena den, ez zen gehiago nehoiz Herriko-Etxean agertu kontseilua bildu izan zelarik eta laster Elizanbururen ordeztu bertzte bat izan zen hautatua.

Elizanbururen bizitzako azken hamar urteren berri handirik ez dugu jakin ahal izan Saran berean. Bada halere zerbait jakingarririk. Urte haietan telegrafa berrikuntza handia zen eta ainitz mintzo zen jendea hortaz. Saran ere telegrafa eman behar zela eta diru eske bat antolatua izan zen, suskizio gisa. Herriko etxeko bilkura batetan (21.11.1886) diru biltze hortaz mintzatu ziren kontseilukoak eta liburu ofizialean eman zuten emaileen lista osoa. Horra xehetasun batzu:

- Abbadie/Aguirre: 300 - Dop Henry 100 - Lereboure Gustave 100 - Mendiboure J.B. 50 - Elissague (jaun auzapeza) 50.
- Ondotik 10 eta 30 liberen artean 11 pertsona eta horien artean: Webster, Elizanburu, Eliçagaray medikua, Diharassarry Eugène, Landerretche erretora...
- Azkenik 18 emaile libera bat eta 10 liberen artean (horien artean Augustin Etcheverry zapataina eta bertsulari eta poeta ezagutua Amirin errienta, Aprendisteguy bikarioa...).

Orotara 836 libera.

Dena den pentsatzen ahal dugu goxoki igaro zituela bere azken urteak. Saran berean bazuen adiskide handi bat Webster angelesa (8) Bexienian bizi zena eta liburu egile, euskal kultura ongi ezagutzen eta maitatzen zuena... Eta Saraz bertzalde badu hartu emanik, mugaz bi aldetan, orduko euskaltzale handiekin, hala nola, zombait bakarrik aipatzeko Guilbeau jauna eta Manterolarekin. Hain zuzen Elizanburu/Guilbeau/Manterola, hiruak izan ziren Donibane-Lohizuneko 1881eko bestetan bertsulari sariketaren juleak.

Emaztea gazterik hil zen, 49 urte bete gabeak zituelarik, (4.07.1891), eta laster etorri zitzaion Elizanbururi ere azken orena (31.12.1891).

---

(8) 1882ean Sarara joana DL'tik. Osasun eskasez batzuen iduriz. Diru eskasez Duvoisin-en eritiziz.

J.B. ELIZANBURUREN LANAK

Esku-liburua

Elizanbururen eskuz egina da. Alde batetik 15 kantu, bertze aldetik Piarres Adame hitz laxozko eleberri tipia.

Kantuak Nere etxea - Gazte hiltzera dohana - Maria - Apexa eta Lorea - Zapataina - Agur herriari - Lau andren besta - Biba Frantzia - Aingeru bati - Xori berriketaria - Lehen eta orai -Eskuara eta Eskualdunak - *Eskualduna* - *Xuriko* - Maite zaitut. Kantu bakotzak bere musika aintzinetik duelarik.

Esku-liburu hau dela-ta bada ainitz galde edo duda:

Noiz egina ote? Bada data bat Eskualduna kantua ondotik (1867) eta bertze bat azkenaren ondotik: 1er Octobre 1885, eta sinadura bezalako zerbait, menturaz Elizanbururena.

Kantutegi hau osoki eta aldi batez kopiatua izan ote zen? Kantuek duten ordena kronologiazkoa ordena ote? Ezin galde horiei erantzun zuzenik eman. Bada halere zerbait bitxi: azken kantuak osoki **K** hizkiz emanak dira. Bertze guzietan ba ziren **C** izkiak eta **K** izkiak (9), hastapenean bederen, baina ondotik **C** gehienak gainerik zuzendurik **K** bilakatuak dira.

15 kantu horietarik biga ez dira Elizanbururenak:

- Eskualduna (egileak Joannateguy eta Louis Ithurbide saratarra), eta aipagarria sinadura gisa hau agertzen da “Saratarrakoplar bat 1867”.
- Xuriko (egilea Gratien Adema “Zaldubi”); hemen ere sinadura gisa: “Zaldubi”.

Ez da esku-liburu honetan bertze sinadurarik salbu liburuaren azkenan lehen aipatu duguna.

Bertze 13 kantuak Jean Baptiste Elizanbururenak dira. (Sail honetaz kanpo badakigu eritegian (Boltixurrak) kantua ere Saratarrarena dela eta menturaz, bertze batzu ere...

---

(9) Ortografiaz ari garelarik, CH (oraiko euskaraz X) delakoarekin ez huts egiteko naski beti ematen du ikhusten, ikhasten, golkho, lekhu, khausitu (baina causitzen!) ekharria, bilkhura, akhalarre... Bertzetan aldiz, nola gerta, C hala K.

Ortografiaz ere, orain TS idazten duguna Elizanburuk X izkiriartzen zuen orduko idazle gehienek bezala. Baina bi kantutan TS erabiltzen du: Maria eta eskuara eta eskualduna. Orain J ematen dena Elizanburuk Y ematen zuen salbu *Agur Herriari* kantuan eta nahasketaturik biak *Gazte hiltzera dohana* eta *Zapataina* kantuan. Bitxikeriak ere Erdalduna, adiskidea, ari (ari izan)...

Piarres Adame

Hitz laxozko eleberri ttipi baina obra xoragarria den Piarres Adame esku-liburuaren bertze aldetik izkiriaturia da. Ba du lan honek berezitasun bat: jakina denez Piarres Adame liburuttoaren barnean, bigarren atalean hain zuzen, Gizon zuhurra edo Zapataina kantua agertua izan dela eta hori ez bakarrik liburu horren azken argitaratzen baina ere zaharretan. Esku-liburuan aldiz ez da horrelakorik gertatzen, bigarren atalean ez da emana kantu hori! Dena den aldakuntza hori Elizanburuk berak egin zitekeen...

Kronologia

Elizanbururen kantuek noiz eginak izan ziren ez dakigun arren, denbora haietako lekukotasunak (kasetak, aldizkariak, sariketak) garrantzi handikoak dira eta bereziki Abadia jaunak antolatzen zituen bestak:

ABADIAREN BESTAK

Abbadie d'Arrast jaunak antolatu zituen Urruñan 1853an hasirik eta 1896 urte arte (Kanbo, Maule), hainbat eta hainbat sariketa. Diru-emaizta ederrez hornituak ziren primaka horiek eta bertsulariak eta poetaz bertalde saritzen zituzten ere, pilotariak, kabala feriak, laskerkari txapelketak etabar. Horra zein herritan eginak izan ziren joko horiek:

URRUÑA:	1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859	1860
	1862	1863						
SARA:	1864	1865	1866	1867	1868	1869	1871	1872
	1873	1874	1875	1876	1878	1882	1884	1885
DONAPALEU:	1877							
ELIZONDO:	1879							
MAULE:	1880	1890	1896					
IRUN:	1881							
MARKINA:	1883							
URNIETA:	1886							
AZKAINE:	1887							
KANBO:	1888	1896						
DONEZTEBE:	1889							
IURRETA:	1891							

DONIBANE-	
- LOHIZUNE:	1892 1894
UZTARITZE:	1893
AZPEITIA:	1893
HAZPARNE:	1894
BERA:	1895
EZPELETA:	1896

Besta horiez bertzalde 1879tik goiti bertze batzu ere ospatzen dira, hala nola Donostian 1879an, 1880, 1881... Begoñan 1880an, Beran 1880an, Donibane-Lohizunen 1881ean, Iruñea, Oihartzun, Bilbo.

* * *

Beraz zoin kantu noiz eginak diren ez badakigu ere, kasu batzuetan gauza ageria da halako urtetako sariketan aurkeztua izan zen kantua edo halako kasetan argitaratua izan zena *Ordurako bederen* egina zela. Horrek ez du frogatzen haatik bertzeak berantago eginak izan direnik...

* * *

Gazte hiltzera dohana (1860 JB. Elizanburu armadako “*Sous-lieutenant*”); Esku-liburuan bigarrena 4 eta 5 plametan emana.

Urruñako 1860ko jokoetan lehen saria bildu zuen kantu honek. Le Courrier kasetak 1860ko buruilarren 9an ean osoki argitaratu zuen, frantses itzulpena ondoan zuelarik.

Sariketa hau dela-ta gauza harrigarri bat gertatu zen. Le Courrier kasetak 1860ko buruilarren 2an ean lehen saria ukan zuen kantua “*Gazte hiltzera dohana*” zela eta haren egilea Harlouch jauna zela zioen, bainan berehala (12.09.1860) zuzendu zuen berria eta horrela eman zuten Duvoisin kapitainaren sinaduraz: “Harlouch jaunaren lan bat eta saritua izan dena, biak elgarrekin izanez, uste izan genuen biak zirela Harlouch jaunarenak. Bainan ez da horrela, irabazi duen kantua egilea J.B. Elizanburu da, armadako lotineta, Léon Elizanbururen anaia...”.

Hau hala izanik ere Estornes Lasaren obra handian, *Gazte hiltzera dohana* kantua Harlouch jaunarena bezala emana da. Bertzalde Labaien jaunak, “Harlouch” J.B. Elizanbururen izenorde bat baizik ez dela dio...

Dena den, iduri luke Duvoisinek ez zuela ordu arte J.B. Elizanburu ezagutzen. Hau litzateke beraz, J.B. Elizanbururen (32 urte) euskal kulturara lehen agertzea eta lehen urratsa euskaltzaleen munduan.

APEXA ETA LOREA
AGUR HERRIARI
NERE ETXEA

Hiru kantu horiek JB Elizanburuk (34 urte eta beti armadan egoki) Urruñako bertsu gudura aurkeztu zituen 1862an, baina izenik eman gabe. Apexa eta Lorea kantuak lehen saria bildu zuen, bertze biak soilki aipatuak izan zirelarik.

Hiru lan horien aita bezala laster izan zen onartua JB Elizanburu, beraz, egileak berak erakutsi bide zuen bere burua.

Apexa eta Lorea, Esku-liburuan laugarren kantua 4/5/6/7/8/9 plametan emana. Estornes Lasak bere obran 10 bertsu ematen ditu, esku-liburuan 12 direlarik. *Revue des Basses Pyrénées et des Landes* delakoak 1883/84an argitaratua.

Agur herriari, Esku-liburuan seigarren lana, 12/13 plametan.

Biziki ezagutua den kantua, maiz beren lehen hitzetarik ezagutuagoa: Urrundik ikusten dut. *RBPL* aldizkariak 1883/84an argitaratua.

Manterolak bere *Euskal Erria* aldizkarian 1887an kantu eder hau eman zuen Piarres Adame sinaduraren pean; ondoan frantses itzulpena J.B. Elizanbururen izenean. Baina kantu honek oraikoan 13 ahapaldi ditu, esku-liburuan aldiz 11 baizik ez. Bertzalde ba ditu Manterolaren aldizkarian agertuak zenbait desberdintasun, bigarren bertsuak arrunt diferenta delarik.

Iduri luke aldaketa eta ahapaldiz gehitze horiek Elizanbururenak direla; Manterola eta Elizanburu adiskide ziren, Elizanburu Manterolaren laguntzailea baitzen, eta azkenik itzulpena Elizanburuk berak egin bait zuen.

Nere etxea (Esku-liburuan lehen kantua 1/2/3 plamak).

Hau da, dudarik gabe, Elizanbururen omena egin duen kantua, Nere etxea edo Laboraria (Elizanburuk hala zioen) baino Ikusten duzu goizean bezala ezagutuagoa. "Etxe zuria" izenez ere ezagutua.

Kantu honek Euskal Herriaren itzulia egin bide zuen berehala; hain zuzen, ainitz tokitan argitaratua izan bait da, berehala xuberotartua izan bait zen eta arrakastarik handiena bildu ondoren oraindik ere bizi bizirik bait dirau zazpi Euskal Herrietan.

Errotarena Jaunak Euskal Erakustokiko aldizkarian (1941) lan eder bat (10) egin zuen kantu hontaz. Lan horretan dio Elizanburuk bere

---

(10) Guk dakigunez lehen aldikoz aipatzen da hemen esku-liburua.

esku-liburuan aurkezten zuen musika, oraikoa baino zaharragoa, ainitzez ederragoa zela. Errotarenak lan hortan berean kantu osoa esku-liburutik zuzenean kopiaturik ematen du.

Aipagarria ere kantu horren sortzeaz aipatzen den ixtorio xarmant bat: Ihizira joanak omen ziren Elizanburu eta zonbait lagun, Gustave Leremboire barne. Elizanburu bide-gurutze batean utzirik bertzeak han-hemenka barreaturik, horrela pasatu omen zuten eguna. Baina Elizanburuk ez zuen erbirik ikusi, alta bertzeak segur ziren bera egona zen tokitik pasatuak zirela.

Erbirik ikusi ez baina “Nere etxea” kantu eder hori ondu omen zuen gure Saratarrak. Ondoren, Etxegaraian, adiskide eta ihizi-lagun zen Gustave Leremboiren etxean abestu omen zuen delako *Ikusten duzu goizean*.

Gertatua, aldiz, ez bide izan zen horrela. Kantu hori 1862 urtean egina zen (edo lehenago), Elizanburu Euskal Herritik urrun, armadan, zelarik. Gustave Leremboire ez zen Etxegaraian bizi, eta gizon hori, 1847ko ekainaren 13an sortua izanik, ez zituen orduan 14 urte inguru baizik! Ez bide zen adin hortako mutikoa, 34 urtetako gizon baten adiskide eta ihizi-lagun, ez eta ere Etxegaraiaiko etxeko jauna!!

Maria (1866 - Elizanburu armadan, 38 urte) - Esku-liburuan hirugarren kantua 6/7/8.

Sarako 1866ko bertso gudian lehen saria ukan zuen poema honek. Kasu honetan ere, kantu-egileak ez zuen bere izena eman eta *Le Courier* kasetak (31.08.1866) egile ez ezagunari galde egiten zion bere burua ager zezan.

Berehala jakin zen Elizanburu zela kantuaren ontzailea.

Elizanbururen izenez argitaratu zuen Manterolak *Cancionero Basco* kantu bilduman 1878an, egilearen beraren itzulpen frantsesarekin batera, eta kantu eta pianoarentzat musika antolamendu batez lagundua. Airea herriak erabiltzen zuen “Ikazketako mandoa” izeneko da.

1885ean *RBPL* aldizkariak publikatu zuen.

Xori berriketaria (1869 - Elizanburuk 41 urte) - Esku-liburuan 10. - 20/21.

Xori berriketaria kantua 1869 eko Sarako jokoetara igorria izan zen baina sobera berant. *Le Courier* kasetak (5.09.1869) hala zioen: “Xori berriketaria”, “Jeus” eta “Kanperits” lanak berantegi iritsi dira... bainan heldu den urteko sariketara aurkezten ahal dira...’

1870ean ez zen euskal jokorik izan... Sedaneko gertaerak.

1871ko Sarako bestetan lehen saria bildu zuen kantuak *Xori berriketaria* izena zuen eta Doyarzabal izenpean aurkeztua izan zen. Vinsonek (RL 1872) eta Duvoisinek ere (*Le Courier* kasetan), Doyarzabal egiazko izen bat ez zela, izenorde bat baizik zioten. Geroztik, Elizanbururena bezala onartua izan da.

1897ko buruilaren 13an, Sarako bestetan, Elizanbururen omenezko egun xoragarri bat ospatu zen, Euskaldun Batzarrak (Association Basque) antolaturik. Elkarte honen lehendakari zen (eta Donibane-Lohizuneko auzapez) Guilbeau jaunak egin zuen hitzaldian, bertze gauzen artean hauxe erran zuen: "... Eta bertze hainitzen artean izendatuko ditut: *Maria, Apexa eta Lorea, Xori berriketaria, Eskuara-Eskualduna...* Zer hitz sarkorrak! Zer sentimendu eztiak eta guziz bihotzerat dohatzinak".

Guilbeau jaunaren hitzaldiaren zati hau eman dugu, hain zuzen Dassance jaunaren ustez kantu hori Guilbeaurena da... uste hori Duvoisine n paperetan ikusi zuen ohar batetan oinarritzen duelarik...

Biba Frantzia (Esku-liburuan 8. kantua - 17)

Lehen argitaratze ezagutua: *Almanaka* 1891n.

Labaienen ustez 1870ean Frantziako Inperioak jasan zuen zafraldia alemanen eskutik izan zitekeen kantu honen eragile, artean Elizanburu Inperioaren armadako kapitaina bait zen... Dena den kantuan berean "urte guti du" erraten du Alemaniak Frantzia bentzutu zuela adieraziz... beraz, 1873-1874 ingurukoa.

Lehen eta orai (1879 - Elizanburu Euskal Herrian da, 51 urte) esku-liburuan 11. kantua - 22/23.

1879an Elizondon ospatu ziren Abadiak antolatutako bestak. Donostian ere, lehen aldikotz, euskal besta handiak izen ziren. Elizanburuk ez zuen deus aurkeztu Elizondon, bai aldiz Donostian. Donostiako sariketetan ba ziren hitz neurtuetako sariak eta ere hitz laxozko lanentzat.

Elizanbururen bi obra izan ziren sariketa horietan aipatuak:

– Hitz laxoz: *Piarres Adame* eleberri ttipiaren pasarte bat.

– Hitz neurtuz: Lehen eta orai.

"Lehen eta orai" dugu bertsuzko soziala ala politikazkoa den Elizanbururen lan bakarra. Erran dugunez Elizanburu Euskal Herriratua zen eta bertan gertatzen ziren politikazko gatazketan parte hartzen zuela gauza ezaguna da. Denboraldi haietako giroak bultzaturik-edo, bertsotan ere, errepublikari buruzko atxikimendua agertu zuen garbiki.

Zergatik igorri ote zituen bertsu horiek Donostiara eta ez Elizondora? Ba ote zen hautu horretan politikazko arrazoinik, ala soilki Manterolaren

adiskidetasunak erakarri zuen Saratarra Donostiara? Lan honen airea ezagutua zen: “Bidarraitana nuzu...”.

Aingeru bati Esku-liburuan 9. kantua 18/19.

Euskal Erria aldizkariak 1880an argitara eman zuen poema hau, piano eta abotsarentzat eginikako musika eta guzi. Ondoan, Elizanbururen beraren frantses itzulpena.

Noiz egina izan ote zen kantu hau? Ez da ezinezkoa 1880 urtea baino lehenagokoa izatea, baina ez dugu bertze argitasunik hortaz.

Eskuara eta eskualdunak - Esku-liburuan 12. kantua 24/25 1880koa “Milazortzi ehun eta lauetan hogoietan, bertsu berri nauk eman dire aire zahar batean”.

1882an *Euskal Erria* aldizkariak argitaratua. Urte berean ere *Revista Euskara* aldizkariak Iruñean.

Kantu hau ditaike Elizanbururengan sortu zen euskaldun kontzientzia berriaren adierazgarria. Izan ere, ordu arte kantatu zituen Herriarekiko amodioa, baita ere gizon-emazteen arteko amodioa. Bertzalde kantatu zuen ere Errepublikaren aldeko atxikimendua etabar.

Lan honetan, lehen aldikotz Euskal Herriaren ideia orokor bat azaltzen zaigu: Guziak bat, mendien bi aldetan... anaiak ziren... aitaso kantabreak... eta azken bertsuari Anaiak gaituk, Eskualdunak, orai ere oxala! Jartzen bagine “Guziak bat” lehenago bezala!!!

Erran behar da urte haietan gertatu zela Ipar aldetik Hego aldera iragan zela euskararen aldeko borroka. 25 urtez Ipar Euskal Herriaren Abadiaren bestak ospatu ondoren, 1879an Elizondon egin ziren goraki. Ordukotz Iruñean Asociacion Euskara elkarteak antolatua zen, eta segidan Abadiarekin hartu-emanetan emanik eta baita ere Donostiako Manterola jaunarekin, Elizondora eraman zuten urte hartako Abadiaren Euskal besta.

Bertara joan ziren ere Abadiak bertzalde Duvoisin eta ere bizkaitarrak, gipuzkoarrak, hots, zapzi probintzietakoak.

Urte horretan handizki irabazi zuen saria poeta bizkaitar berri bat izan zen: Arrese Beitia, (Ama euskeriari azken agurrak!!).

Urte haietako gertakari horiek ez bide utzi zuten gure Elizanburu erantzunik gabe eta *Eskuara eta Eskualdunak* poema horren froga litaik.

Gizon zuhurra edo *Zapataina* - Esku-liburuan 5. kantua 10/11.

Erran dugunez gerora Piarres Adame liburuaren barnean (bigarren atalean) emana izan zen kantu eder hau, baina ez da hala gertatzen esku-liburuan.

Lan honen argitaratzerik zaharrena, beraz, 1882 eko *Euskal Erria* aldizkariarena litzake.

Lau andren besta (amets bat) iragan besta bigarreanean (Esku-liburuaren 7.kantua - 14/15/16).

Lehen argitaratze ezagutua 1882an *Almanaka* berrian eta geroago: *Euskal Erria* aldizkarian 1897an, Elizanbururen irudia ondoan.

Guilbeau jaunak Saran egin hitzaldian (13.09.1897) Elizanbururena dela dio, eta Lafitte jaunak 1941ean egin hitzaldi batetan ber gauza onartzen du.

Maite zaitut (Esku-liburuan 15. kantua - 29).

Jada erran dugun bezala bere kantutegiko azken lana izanik ondotik izkiriatu zuen 1er Octobre 1885 eta sinadura bat.

Sarako 1885eko jokoetan Eyheraburu izenpean aurkeztua.

Duvoisinek *Le Courier* kasetan (12.12.1885) hauxe zioen: “passée au nom de Eyheraburu, elle sent son Elissamburu à une lieue à la ronde”.

Geroztik eta beti Elizanbururena bezala onartua.

1886an *RBPL* aldizkariak argitaratua.

Esku-liburuan ez diren lanak

Hitz neurtuzkoak: *Eritegian* edo Boltixurrak, gazte denboretakoa, iduriz.

Hitz laxozkoak: zombait gutun, horietan bat Manterolari egina eta *Euskal Erria* aldizkarian 1880an argitaratua Hartxuria mendiaren izenari buruz. Bertzalde politikazko artikuluak, eta aipatuena Errepublikak bakea da (L’Avenir 2.10.1880) eta Eskualdun batek Eskualduneri (L’Avenir 8.11.1881).

* * *

Labaienen lanaren ondotik, Villasante, Onaindia eta Estornes Lasaren ondotik ere ainitz tokitan agertzen dira hainbat kantu Elizanbururenak bezala.

Horra zoin diren kantu horiek:

A) *Emazte edalea* Urruñan 1855ean lehen saria

Dantzaria Urruñan 1860an aipatua.

Tan tan tan tan rapetaplan Urruñan 1858an lehen saria.

Lehen biak, *Emazte edalea* eta *Dantzaria* Léon Elizanbururenak (Jean Baptistaren anaia) dira dudarik gabe. Hirugarrena ere menturaz.

Oharra: Léon Elizanburu Ortaizen sortua (1.03.1816, Urruñan bizi izana. Aduanako enpleatua, brigadier gradoraino igana. Uztaritzen ehortzia (13.06.1861) 45 urtetan.

B) *Artzaingoa* Saran 1865ean lehen saria (Larralderen Eri bat erretiratuz geroz)

Laboraria, Saran 1866an aipatua.

Oraiko neskaxa batzu Saran 1867an lehen saria.

Hiru kantu horiek Jean Berges (edo Vergez) Saratarrak idatziak dira.

Oharra: Jean Berges ez zen Saran sortu ez eta ere ezkondu. Emaztea Urruñarra zuen (Catherine Subelzu). Sarako Agerreko maizter izan zen eta bertan hil zen 1885ko abenduaren 27an, 78 urtetan.

C) *Solferinoko itsua*

1864an, Saran, bigarren saria ukan zuen lan honek. A Sallaberryk izkiriatua.

D) *Xori kaiolatik ihesi goan dena*

Donapaleun 1877an lehen saria. Egilea Darroupe Harluz. 1879an Elizondon bere kantu batek “Adios Amerikari” lehen aipamen ona bildu zuen, eta orduko kasetek horrela zioten: “Amerikarik igorria”.

* * *

ELIZANBURU NOLAKOA OTE ZEN

Elizanburu eta Sara azkenerako utziaz erran dezadan gure poetari buruz zombait xehetasun ikasi baditugu ere, ez dudala, nik segurik, aski ezagutzen eta badela beraz gaia bertze iker lanentzat.

Halere zombait argitasun nahi nituzke azaldu.

Fisikoa. Gizon handiskoa zen, armadako paperetan ageri denez: 1,79. Aurpegia luzezkoa omen zuen, sudurra luzea, ahoa eta kokotza normalak, begiak, biloa, bekainak gaztain kolorekoak. (24.08.1857 ko agiri batetan; 29 urte).

1861ean “Régiment de Grenadiers de la Garde Impériale” delakoan sartzeari buruzko paperetan “très bel homme” zela erraten da bietan.

Eta beti errepikatzen zuten: “robuste”, “vigoureux”, eta holakoak.

Bi argazki izan omen ziren, bata Sarako Herriko-Etxean Labaien jaunak ikusia, bigarrena Gregorio Muxika jaunak argitara emana: bietan militar jantzietan da... Bada bertze itxura bat zibilizatuagoa (edo zibilagoa bederen) Eizagirre jaunak marraztua eta mendeurrenkari lau haizetara zabaldua izan dena.

Izpiritua. “Intelligent”, “zélé”, “bon serviteur”, “conduite irréprochable”, “capable” eta holakoak maiz ageri dira armadako paperetan. Bertzalde soldadoen errespetoa eta maitasuna eragiten omen zuen...

Horiek denak irakurri eta iduri luke gure Elizanburu euskaldun estereotipo bat dela...

Zergatik sartu ote zen armadara, 20 urtetan, hein batean eskolatua zen Saratar gaztea? Jakin behar da urte horiek bortitzak izan zirela Pirenetako populazione guzientzat eta Ipar Euskal Herriarentzat ere, eta behar bada Armada aterabide bat baizik ez zen izan. Armada utzi ondoren berriro Saran plantaturik Manterolari egin gutun batetan (12.04.1880) hauxe zion: “Nor eta zer naizen? Euskaldun soldado zahar bat, 30 urtez nere herri maitetik urrun ibili ondoan, berriz ere (agian betikotz) nere Sorlekura bildua. Hogeitaz urte nituelarik izan banitu hamar mila errenta, uste dut ez nuela nere Euskal herri maitea sekulan utziko, eta gerlan edo gerlako gauzetan iragan edo galdu dutan denbora, hobeki iraganen nuela, zuk egiten duzun bezala, gure mintzaira Euskara ederrean zerbait entsaioren egiten. Orai berantegi da”.

Beraz, dolutua bezala agertzen da bere biziaz...

Hor gelditzen dira gerlak... Afrikan (behar bada Kabilian).

Hor gelditzen dira Enperadorearen Armadan eman urteak...

“La Commune” delakoaren errepresio bortitza (Errepublikari berriaren lehen ekintzetarik)...

Orobat, berantegi Enperadorearen kontrako kritika latzak.

Beraz, zinez, ez dakigu xuxen bere ideiak ez ote zituen nagusien aireerat itzulikatzen...

Bego galdea galde bezala...

ELIZANBURU ETA SARAKO HERRIA

Dakigunez Piarresenean sortu, Adametan lehenik, Granadan ondoren, gero ez dakigu xuxen nun, J.B. Elizanbururen haurtzaroa Saran gertatzen da.

Zazpi urtetan umezurtz, 14/15 urte inguru zituelarik joan zen Larresoroko Semenariora. Larresoroko urte haietan, 1847 urtea arte, han bizi izan zen, eta ez dakigu Sarara maiz joaten zenentz, ez dakigu beraz, gaztaroko urtetan Sarako herriarekin hartu-eman ainitz izan ote zituen. Dena den, gauza ageria da euskara arrunt Saratarra duela eta ez duela, iduriz, buraso baxenabartarren hizkuntzaren influentziarik.

1849an armadara abiatu zitzaigun eta 30 urte egin zituen bertan.

Nolatan hasi ote zen bertso jokoetan parte hartzen?

Ba ditaike Abadiaren besten berri izaitea, bai kaseten bidez, bai eta ere Leon anaiari esker. Hain zuzen ere Leon Aduanako brigadier gradoa erdietsi zuena, Urruñako Frantxbaita etxean bizi izan zen zonbait urtez (Bertan sortu zitzaizkion bi haur 1848 eta 1851 urtetan). Ez da ezina urte haietan J.B. Elizanburu noiz behinka Urruñara joatea, eta Urruñako euskal bestak (1853an abiatu zirenak) ezagutzea. Leon, jadanik erran dugunez, 1855 ean, Urruñako euskal bestetako lehen saria bildu zuen *Emazte edalea* kantuz.

Denbora haietan ba ote zuen Elizanburuk loturarik Sarako herriarekin? Dominique arreba San bizi zen artean...

Baina Elizanburu urrun izan arren, dudarik gabe gogoan ditu bai Sara bere sorterrria bai euskara. Horra Elizanbururen omenez egindako hitzaldian Guilbeau jaunak zer zioen (1897); “Bere ibiltze guzietan eta non nahi gerta zadien, Elizanburu oroitzen zen beti bere Sara maiteaz, eta Eskual Herriaz. Zenbat aldiz urrun Parisen, eta bertze tokitan zelarik ez zuen erraiten ohi bere adixkideri: ‘Bi gauza ditut eskas lurrean zorion osoa izaiteko, emazte bat Eskual Herriko Alaba, eta gero Larrungo mendiaren gerizean etxolatto bat aldapa baten gainean’ eta hala gertatu zitzaion”.

Eta badugu ustea *Agur nere herriari* kantu ederra ondu zuelarik (1861ean Urruñan aurkeztua) Sara zuela gogoan: “agur, agur herria, agur sorlekua, agur nere haurreko, leku maitatua”...

Eta erran genezake ere kanturik ezagutuena den “Nere etxea”, Euskal Herriko edozein etxeari buruz egina izanik ere, Sarari pentsatuz egin zuela.

Baina ez zuen erdietsi, berehala bederen, Sarara itzultzea.

1860ez geroz euskal kultur munduan ezagutua da, baina Euskal Herritik urrun bizi da, han hemenka, armada frantsesana.

Noiz ezagutu ote zuen geroago (1874an) bere emaztea bilakatuko zena? 1860an. Françoise Eyheraburuk 18 urte zituen... (Elizanburuk 32

urte). Harentzat egin ote zituen *Maria* (1866an saritua) eta *Aingeru bati* poemak?

Piarres Adame Hitz laxozko lan honetaz erran dezagun bi hitz. Lan honen pasarte bat 1879an Donostiako jokoetara aurkeztu zuen Elizanburuk. Urte honetan Elizanburu Euskal Herrian bizi da.

Ordurako, 1874an, esposatua zen Urruñar batekin, eta Urruñan sortu zen ere 1877an haien seme bakarra Joset Urruñan zombait urte egin ondoren, 1880ko urtarrilerako Saran ziren bertako Lekuederrea etxean.

Urte haietako lana zitekeen *Piarres Adame* liburuxka.

Eleberri ttipi honetan Sararen amodioa erakusten du hastetik bururaino egileak. Hor ageri da, zinez, Elizanburu kanpoan egona izana gatik, bere gaztaroa Larresoroko Semenariotan egina gatik, Sara izan duela betidanik bere Aberria. Erraiten ahal da liburutto hori dela Sarari eginikako kantu eder bat, eta zer kantua! Euskarazko hitz laxozko obrarik ederrenetakoa dugu hori bere ttikian... irakurtzekoa! eta berriz irakurtzekoa!!!

Iduritzen zaigu *Piarres Adame* pertsonaia Sarako herria gizon bilakatua dela, Sarako herritar guzien gauza on eta txarren bilduma bezala edo...

Eta *Piarres Adame* izena duen pertsonaia horren bidez Sarako berri ainitz irakurtzen ahal ditugu, haur ixtorio gisa...

Baina *Piarres Adame* egiazko norbait izan ote zen, egiazki bizi izan ote zen? Hasteko erran dezagun liburuan berean ematen diren xehetasunak ez direla zuzenak, asmatuak baizik (11).

Bertzalde jadanik aipatu dugun Guilbeau jaunaren hitzaldian (1897) hauxe irakurtzen dugu: “zer da, nor da *Piarres Adame*?... Hura da norbait eta nehor ez. Itzkiribatzailek hartzen dute izen bat, obra bat nahi dutenean egin. Orobat egin du *Elissamburuk*. Egia da Sarako herrian, izan omen dela, gizon bat, *Piarres Adame* izena zuena, eta *Elissamburuk* bertze hainitzek bezala ezagutzen zuena. Bainan berriz ere diot *Piarres Adame* dela alegiazko gizon bat, zoina mintzo baita mintzaraztaileak nahi duen bezala.”

---

(11) “Han duk Herriko-Etxeko liburuetan ezarria: *Piarres Adame*, bere aita eta amaren semea, sortua Saran, maiatzaren 14an mila-zazpi-ehun eta hiruetan-hogoi-eta hamazazpian”... “Nere burasoak (Jaunkoak bere lorian dituela!) Etxetxarreko borda (*) txarragoan zituan maizter, eta baziteian haz ahala haur...”. Xehetasun horiek ez dira egiaztatzen ahal paperetan, ez sortze egunetik, ez eta ere etxearen goiti behitietarik; azkenik ez da heriotzak emanak diren liburutan *Piarres Adame* izenik ageri...

(*) Donostiako 1879ko jokoan berri ematerakoan eta *Piarres Adame* liburuaren pasarte bat argitaratzerakoan horrela emana zen: “... etxe txar bateko borda txarragoan maizter zituan, eta baziteian haz-ahala haur.”

Guk halere gizon hori ez dela sekulan izan uste dugu eta Dassance jaunarekin bat egiten dugu erran zuelarik:

Elizanbururen sortetxea: **Piarresenea**

Elizanbururen bigarren etxea: **Adameta**

eta beraz bi etxe izen horiez sortu zuela Elizanburuk **Piarres Adame** izena.

Piarres Adame izen hori dela-ta erran dezagun, ondotik maiz erabili zuela Elizanburuk izenordetzat. Ainitz kantu *Piarres Adame* sinaduraz aurkeztuak izan dira. Baita ere zonbait hitz laxozko lanak, gehien bat politikazkoak.

Elizanburu eta Sarako herriaren arteko loturaz ari garelarik nola ez aipa Manterolari egin gutuna Hartxuria mendiaren izenaz. Euskaltzale kartsua eta kultura handiko gizon hori Elizanbururen adiskide zen eta delako Euskal Erria aldizkarian 1880.urtean Elizanburuk egin gutun bat argitaratu zueen irakurle batek Peña de Plata edo Atxuria mendiaz egin galde bati erantzun gisa. Osoan ezin emanez hona hemen letra horren azken lerroak:

“Egundaino ez duke mendi horrek bataioko izen egiazkorik Har-xuria baizen. Peña de Plata izen-goiti bat duke erdaldunek emana. Orai ere badut ustea norbaitek oiuhu egin baleza mendi horren gainetik: Peña de Plata! inguruko oihartzunak, ixilik egon laitezkela, eta oiuhu egitean: Har-xuria! oihartzun guziek ihardes lezaketela, zeren munduaren hastetik hunat, Euskal Herriko mendietan ez baita Eskuara baizik mintzatu nahiz jakintsun batzuek bertzela dioten”.

Eta Elizanburu eta Sara aipatzen bai dugu ezin bazterrera utz Sarako hainbat seme euskal literaturan ezagutuak izan direnak eta Sarako herria luzaz euskaltzale herrietan lehenetarik eman dutena.

Ezagunenetan aipa dezagun XVII.mendean, Haranburu eta Harizmendi hitz neurtuz, eta hitz laxoz Atsular handia, azken hau Saran ez sortua izanik ere Sarako erretor luzaz egona.

XVIII.mendean, Etxeberri Joanes medikua, zenbaitek Atsular bigarrena deitu izan dutena, gain gaineko idazlea izan baitzen.

XIX.mendean, Elizanburuz bertzalde:

Jean Martin Laurent Diharassary, Sarako Lehetxipian sortua (1.04.1848). Apeza eta politikan buru-belarri sartua. 1902an hila. Bertze lanen artean “Apezen dretxoak eta eginkizunak eletzionetan”, “Erlisionearen istorioa laburzki”, “Mariaren ilabetea”, “Katexima”...

Jean Martin Laurent Dithurbide, Sarako Zugarrriagan sortua (oraiko Ospitala, Dithurbidek berak Herriari eman lurretan, Zugarrriaga etxe zaharra bota ondoren eraikia izan zen). 1883ko azaroaren 18an hila 80 urtetan. "Istorio Saindua" izeneko obra idatzi zuena.

Joanes Berges, Agerreko maizterra, Agerrean berean 1885ko abenduaren 27an hila, 78 urtetan, eta guziz ezaguna izan zena. Bertze lanen artean Artzaingoa (1865ko Sarako bestetan lehen saria), Laboraria 1866an Saran aipatua), Oraiko neskatxa batzu (1867an Saran lehen saria) etabar dira ezagunenak. 1879an Elizondoko jokoetan eta Donostiako bestetan parte hartu zuen gure Manexek...

Agustin Etxeberri, Sarako Zubietan sortua (22.03.1849), bertze Agustin Etxeberri (osaba) bezala zapataina izan zena. 1871ko urriaren 11n Josephine Laurenzenarekin ezkondu zen, eta Lekaienean (12) bizi eta hil izan zen (3.02.1890).

Etxeberriren obren artean ezagutuenak:

- *Haurra hobi hegian*, 1868an Saran aipatua (19 urte zituen artean!).
- *Haur baten auhenak*, 1869an Saran lehen saria.
- *Kattalin Xume*, 1874an Saran aurkeztua.
- 1879an bai Elizondon bai Donostian bere obrak aurkeztua zituen.
- *Harotzaren kantua*, 1880an Maulen - Deserturra 1880an Beran lehen saria.
- *Maria alegiazkoa*, 1885an Saran aurkeztua.
- *Xorien besta*, 1888an Donostian ohorezko aipamena.

Manez Etxeto

- 1865an Sarako jokoetan bere obra bat aipatua izan zen "Primaderaren kantua"...
- 1871n Saran bertsolari gisa Ibarrartekin berdindua.

Louis Ithurbide

- 1857an Urruñan Eskaldun baten auhenak (Montebideon emanak).
- 1867an aita Joannateguyrekin batera Euskalduna (Euskaldun seme dena bedi alegera...).

Amezket bertsolaria, Zakolinzankar, Duhaldebehere, Çubilibia bertsolariak...

---

(12) Lekaienea: Egun Kurriertegia izenez ezagutua. 1839 eta ondoko urtetan ere Katalinarenezaharrea izena zuena.

DOKUMENTUAK*** Elizanburuaren esku-izkribuak**

– *Esku-liburua* (15 kantu - Piarres Adame elaberria). Data: 1er
Octobre 1885.

– **Manterolari egin gutunak**

= 22.1.1880

= 2.4.1880

= 16.5.1880

= 17.6.1880

= 30.11.1880

= 10.5.1881

– Frantses Armadako dokumentua “Situation militaire-narration
faite par l’officier”, Paris, Septembre 1871.

* Sarako eliza eta Herriko-Etxeko artxibategiak

– Sortze - Ezkontza - Heriotze

– Délibérations Conseil Municipal

* Urruñako Herriko-Etxeko artxibategiak

Sortze - Ezkontze - Heriotze.

* Frantses lur-armadako “fiche de renseignements” eta bertze ainitz dokumentu*** “Audience du 28 juin 1859”. J. Haritschelhar jaunak kopiaturiko dokumentu bat.**

BIBLIOGRAFIA - DOKUMENTAZIOA:**Aldizkariak:**

Le Courier de Bayonne
Le Messenger
La Semaine

Aldizkariak:

Euskal Erria
 Revista *Euskara*
Revue de Linguistique...
R.S.B.A.P.
R.I.E.V.
Bulletin du Musée Basque (BMB)
Gure Herria

Liburuak:

A.M. LABAIEN, *Elizanburu, bere bizitza eta obrak*, Auñamendi, 1978.
 P. LAFITTE. *Le basque et la littérature d'expression basque*, Le Livre, Bayonne, 1941.
 MANTEROLA, *Cancionero basco*, 1878-1879.
 ESTORNES LASA, *Enciclopedia General Ilustrada del País Vasco*, 1969.
 LUIS VILLASANTE, *Historia de la literatura vasca*, SENDO, 1961, * 180-182. OR.
 S. ONAINDIA, *Milla euskal olerki eder*, Karmeldar Idaztiak, 1954, * 531-557. OR.

Lan eta artikulua:

ERTORARENA, "Un manuscrit du poète basque Elissamburu". *Bulletin du Musée Basque*, 1941, * 37-41. OR.
 LOUIS DASSANCE, "Recherches sur la filiation du poète J.B. Elissamburu". *Gure Herria*, 1969-5, * 278-288.
 F.B. LARZABAL, "J.B. Elissamburu eta Oxalde, bi Gorri". *Iker-2*, 1983* 323-338 OR.
 J.B. DARANATZ, "Correspondance du capitaine Duvoisin", *RIEV*.
 J. HARITSCHELHAR, "Quelques chansons basques de la première Guerre Carliste", *Euskal Herria 1789-1850 - Actes du Collage International D'Etudes Basques S.A.M.B.*, 1978* 193-227. OR.
 J. VINSON "Fête de l'Association Basque. A Sare en 1897". *Revue de Linguistique... T. 31*, 15.7.1898 * 193-223 OR.
 GREGORIO DE MUJICA, "Elizanburu". *RIEV*, 1917 * 538-540 OR.
 JUAN SAN MARTIN, "Enciclopedia G.I. del País Vasco. Oharra". *RSBAP*, 1970 * 521-522 OR.
 A.M. LABAIEN, "En torno a Solferinoko itsua". *RSBAP*, 1971 * 171/173 OR.

**IRUDIEN BIZIA J.B. ELIZANBURUren
NERE ETXEA-n**

Sara, 1991-XII-21

Aurelia Arkotxa Mortalena

“En moi rêve donc une force rêvante, une force qui a rêvé jadis,
dans des temps très lointains et qui revient ce soir s’animer dans une
imagination disponible.”

G. Bachelard
(*L’Air et les Songes*)

Nork ez du hemen Elizanbururen *Nere etxea* ezagutzen?

Kantu hori, nik ere ttipi-ttipitik entzuna izan dut Oilandoi eta Auza-ko mendiaren gerizapean bizi nintzelarik.

Eta, nahiz nik, bakarrik lehendabiziko bi bertsoak dakizkidan gogoz, aitak, muttiko bat zelarik, Baigorri ikasi zituen kantatzen hamarrak burutik... Amak ere, mugaz bertzaldeko Baztango bailaran, ene amatxi zenaren altzoan ikasi zituen bertsu horiek berak nexka koxkor bat zelarik...

1862-an, laster ehun eta hogeitamar urte beraz, J.B. Elizanburuk *Nere etxea* presentatu zuen Urruñako A. d’Abbadie d’Arrast-ek antolatutako xapelketan, bertze bi kantuekin: “Apexa eta Lorea” eta “Agur Herriari”. Harrigarria da kantu honek segiduan ukan zuen arrakasta zazpi probintzietan.

Gaur ere, D. Landartek dio, kantuak, eta bereziki lehendabiziko bertsoan aurkitzen diren irudiek, harendako izan duten inportantzia:

“Ikusten duzu goizean
Argia hasten denean
Menditto baten gainean”
Euskal Herrian, kantatzen diren
Kantu guzien artean
Hori da bertzen aldean
Nik dutana bihotzean
Xorutzen bait nau kolpean!” (1)

---

(1) Daniel LANDART, 1991, in *Herria* 2089 zenb. I 31.

Zergatik bada horrelako sekulan ahuldu izan ez den arrakasta? Eta zergatik hainbertzetan aipatzen ote dira lehendabiziko bi bertsoak (2) eta bereziki, lehendabizikoa? Hitz batez, hor dauden irudiek zer neurritan oihartzun sakon bat aurki ote dezakete gure elkarrekilako inkonzientean (3)?

(2) Hauxe da ELIZAN/BURUREN jatorrizko lehendabiziko bi bertsoak:

“Ikusten duzu goizean,
Argia hasten denean,
Menditto baten ganean,
Etxe ttikitto aitzin xuri bat
-lau haitz handiren artean,
Iturritto bat aldean,
Xakur xuri bat atean,
Han bizi naiz ni bakean!

Nahiz ez den gaztelua
Maite dut nik sorlekua
Aiten aitek hautatua;
Etxetik kanpo zait iduritzen
-nonbait naizela galdua
Nola han bainaiz sortua
Han utziko dut mundua
Galtzen ez badut zentzua!”

(in Elizanburu-*Ikusten duzu goizean eta bertze...*, 23 or.)

(3) FREUD-i (1856, 1939), zor baldin badiogu inkonzientearen konzeptua, hastapenean haren dizipulu mina zen C.G. JUNG-i (1875-1961) diogu zor elgarrekilako inkonzientearna*. Hona honek nola ezberdintzen dituen bi konzeptuak:

“On peut distinguer d’abord *l’inconscient personnel* qui renferme toutes les acquisitions de la vie personnelle: ce que nous oublions, ce que nous refoulons, perceptions, pensées et sentiments subliminaux. A côté de ces contenus personnels, il en existe d’autres, qui ne sont pas personnellement acquis; ils proviennent des possibilités congénitales du fonctionnement psychique en général, notamment de la structure héritée du cerveau. Ce sont les connexions mythologiques, des motifs, des images qui se renouvellent partout et sans cesse, sans qu’il y ait tradition, ni migration historique. Je désigne ces contenus en disant qu’ils sont *inconscients collectifs*”. (C.G. JUNG in *Types psychologiques*. 448 or.)

* Bi psikoanalistek bereziki inkonzienteari buruz dauzkaten ikuspegi ezberdinei buruz, ikus C.G. JUNG en *Ma vie* (173 orrialdetik 197.arte), *Essai d’exploration de l’inconscient, Dialectique du moi et de l’inconscient* e.a.

Bertzalde JUNGEk dio:

“Si elle dispose de sources de toute évidence personnelles, la fantaisie créatrice dispose aussi de l’esprit primitif oublié et depuis longtemps enfoui avec des images particulières révélées dans les mythologies de tous les temps et de tous les peuples. L’ensemble de ces images forme *l’inconscient collectif* donné in *potentia* par hérédité à chaque individu (...). Aussi est-il naturel que nous rapprochions les mythologèmes les plus distants dans le temps et les peuples les plus éloignés d’un système de fantaisie individuelle. La base créatrice est en effet partout la même psyché humaine, le même cerveau humain, qui, avec des variantes relativement de peu d’importance, fonctionne partout de la même manière” (C.G. JUNG en *Métamorphoses de l’âme et ses symboles* 42/43 or.).

Euskal elkarrekilako inkonzientean, ikus A. ORTIZ-OSesen obra.

Hona, *Nere etxean* dauden azpiko egituretan barna bidaia labor hau egitera bultzatu nauten galderak.

I. BI EREMU SINBOLIKO

1. Munduaren erdia

Etxea mendi gainean kokatua dago, nahiz eta usaian ez den horrelako tokirik hautatzen etxe bat eraikitzeke tenorean (4).

Baina, mugimenduan dabilen irudia arketipikoa (5) denez, hemen den gauza inportanteena etxea leku garrantzitsuenean, munduaren erdian, dagoela erakustea da beharrezko. Ez bertzerik.

Mendi kaskoan izatea, zerua eta lurra elkar gurutza ditezkeen eremu sakratuan izatea da (6). Negurri horretan, etxea hemen tenplo da (7), munduaren xilko (8).

Bertze eremu imaginario batek ideia berdina azpimarratuko du.

---

(4) Gure antzinakoek, etxe bat eraikitzeke tenorean, kasu egiten zuten ahal bezainbat leku aterbetsuan eraikia izan zedin. Baina hemen ez da hori kontua, hemen erakutsi behar dena da etxearen inportantzia, beraz, leku egokiena mendi *gaina* izanen da.

(5) JUNGEK *elgarrekilako inkonzientearen* oinarriko irudiak *arketipoak* deitzen ditu. Hona hark berak emanikako xehetasun batzu:

“L’image primordiale, que j’ai par ailleurs appelée aussi “archétype” est (...) toujours collective, c’est à dire commune au moins à tout un peuple ou à toute une époque”. (C.G. JUNG in Types psychologiques 434 or.).

“J’appelle *primordiale* toute image de caractère archaïque, autrement dit qui présente une concordance remarquable avec des motifs mythologiques connus”. (C.G. JUNG in *op. cit.* 214 or.).

“(…) la propagation universelle des archétypes ne s’opère pas simplement par la tradition, le langage et par les migrations mais ils peuvent à tout moment et partout réapparaître spontanément, et cela sous une forme qui n’est nullement influencée par une transmission venue de l’extérieur”. (C.G. JUNG in Les racines de la conscience 94 or.).

(6) Ikus M. ETCEHANDYK hilarri borobilaz dioena:

“Il est un autre aspect de la discoïdale dont il faut essayer de rendre compte. Dans un monument si simple et si rigoureux rien n’est laissé au hasard ou à la fantaisie. Pourquoi donc, traditionnellement, le socle en est-il très souvent trapézoïdal? Dans l’imaginaire religieux la montagne tient une très grande place. Elle est le lieu où la terre s’étire à la rencontre du ciel. (...) La gravir c’est monter au ciel. Innombrables sont les montagnes sacrées, naturelles, ou artificielles comme les ziggourats (...) de Mésopotamie, les pyramides d’Egypte ou des civilisations précolombiennes. La symbolique chrétienne s’inscrit dans cette perspective (...)” (in *Les stèles discoïdales basques* 8/9 or.).

2. Lau erditua (9)

Kasu honetan, Elizanbururen testuak jasan dituen aldakuntzek beren garrantzia badute.

Ikus J. CHEVALIER eta A. GHEERBRANDT:

“(La montagne) en tant qu’elle est le centre des hiérophanies atmosphériques et de nombreuses théophanies, (...) participe du symbolisme de la manifestation... Elle est ainsi *rencontre du ciel et de la terre* (...). Vue d’en haut, elle apparaît comme la pointe d’une verticale, elle est le centre du monde, vue d’en bas, de l’horizon, elle apparaît comme la ligne d’une verticale, l’axe du monde, mais aussi l’échelle, la pente à gravir.” (in Dictionnaire des symboles, begira “Montagne”)

eta ere G. de CHAMPEAUX eta dom S. STREXX:

“(...) la montagne sacrée est un centre du monde. (...) tout lieu sacré est un centre, et (...) le centre sacré naturel le plus parfait est une montagne sainte.” (in *Introduction au monde des symboles* 166 or.).

(7) Ikus J.M. BARANDIARANek, Euskal Herriari pentsatuz, dioena:

“El *etxe* es templo (...) es lugar sagrado protegido por el fuego del hogar (...) por diversas ramas de espino albar, de fresno y de las flores solsticiales. Por la flor del cardo silvestre, símbolo del Sol; por el hacha y la hoz dotadas de poderes místicos; por ser morada de espíritus de antepasados o lugar visitado por éstos; por la perennal ofrenda de luz que allí se enciende a las almas, procurando conservar el fuego del hogar conforme a una ritual prescripción o norma de “alumbrar a los muertos siquiera sea con una pajuela”; por la práctica de depositar sobre las repisas exteriores de las ventanas piadosas ofrendas de comestibles destinadas a los difuntos de la casa; por la costumbre antigua de orientar las casas de suerte que su entrada principal mire al sol naciente, y, finalmente, porque la casa es cementerio familiar.” (in *Mitología vasca* 56/67 or.).

Ikus ere in *Etxea*, Lauburu batasunak agertutako talde lana.

Eta ere, G. de CHAMPEAUXek eta dom S. STREXXek tenploak unibertsalki duen lehen-dabiziko erranahiaz diotena:

“(...) le schéma général et naturel de temple, c’est le paysage élémentaire constitué par la colline avec sa grotte, des pierres, l’arbre et la source, le tout circonscrit et protégé par une enceinte annonçant le caractère sacré du lieu.” (in *op. cit.* 297 or.).

(8) Grekoen *onfaloz*. Ikus A. ORTIZ-OSESEK dioena:

“El carácter arcáico, tanto de la Gran Diosa mediterránea como de la Gran Diosa vasca, es su *maternidad ctónica*, tan bien representada por el *Onfalos* traído de Creta a Delfos, representando un pequeño túmulo que recubre los restos del parto de Rea.” (in *Antropología simbólica vasca* 107 or.).

(9) Ikus G. de CHAMPEAUX eta dom S. STREXX:

“(La symbolique chinoise) nous a réappris à ne jamais considérer les quatre côtés du carré ou les quatre bras de la croix hors de leur relation nécessaire au centre de la croix ou au point d’intersection de ses bras. Sans jouer sur les mots, on pourrait dire sans tromper que *ce cinquième point* est le plus important de la quaternité. Comme le cercle, le carré est une figure centrée.” (in *op. cit.* 31 or.).

Adibidez, hastapenean idatzi zuen etxea “lau haitz handiren artean” zegoela. Herria (= elkarrekilako inkonzientea) jabetu eta gero lau haitzondoren erdian atxematen dugu.

Badakigu “artean” ezarri zuela autoreak errima arazo batzuegatik, gainerako neurtitz erriomadunetan *-ean* baitago (10). Zergatik horrelako aldakuntza gertatu ote da?

Egia da arras zaila dela etxe hori lau haitzen arte batean, edozein lekutan, kokatzea eta zergatik ba hori? Lau zenbakiaren presentzia dugulakotz eta lau denean bortz erdian izaten baita beti (11). Erran nahi da herriak duela arrazoin errima ez errespetatuz (*artean/erdian*), horrela baitio bakarrik indar guziaz ematen ahal lautasunaren arketipoari (12). Lau

---

Halaber, ikus M. L. von FRANZ:

“La grande signification du quinconce, du quatre centré, se retrouve sous sa forme fondamentale dans l'ensemble de l'ancienne théorie chinoise des nombres. (...) Le cinq est le centre du quatre. Le carré représente la totalité du royaume ainsi que chaque temple; on l'utilisait comme élément de base pour tracer tous les camps militaires et les plans des villes.” (in *op. cit.* 133 or.)

(10) Ikus 2.nota.

(11) Horrek esplikatu lezake zergatik Guilbeau medikuak berak, bere mintzaldiaren frantses itzulpenean, **ez duen artean ezarri, baizik eta erdian**:

“*Voyez-vous le matin-quand la lumière commence-sur une petite montagne, -une petite maison à la façade blanche, au milieu * de quatre chênes, -une petite fontaine sur le côté, -un chien blanc à la porte? -C'est là que je vis en paix.*” (“Chers compatriotes Basques” in J. VINSON, *Revue de Linguistique et de Philologie Comparée*, tome 31, 15 Juillet 1898, 206 or.)

* Nik azpimarratzen dut.

Bere euskal mintzaldian, Guilbeauk J.B. Elizanbururen kantuaz arras hurbil den bertso hau presentatzen du:

“Ikusten duzu goizean,/Argia asten denean,/Menditto baten gainean,/Etche tiki aintzin churibat, lau haitz handiren *artean*,/Iturritto bat aldean,/Chakur churi bat atean,/Han bizi naiz bakean.” (“Eskualdun Herritar Maiteak” in *op. cit.* 198/199 or.)

(12) Ikus M.L. von FRANZ, C.G. JUNGEn ikasle eta dizipuluak ekartzen dituen xehetasunak:

“Qu'est-ce qui *distingue* le nombre naturel d'autres symboles archétypiques tels que la roue solaire, l'arbre de vie etc.?”

(...) Jung a défini le nombre naturel comme l'*archétype de l'ordre devenu conscient*. Cela voudrait dire que notre idée de l'ordre possède un aspect préconscient, autrement dit, qu'il repose sur une disposition innée de notre psyché préconsciente. (...) Contrairement aux symboles numériques et à certains symboles géométriques, qui rendent conscient un “pur arrangement”, la plupart des autres symboles connus de l'esprit humains sont des *images* dont la forme est partiellement empruntée à l'expérience du monde extérieur: ainsi “l'arbre de vie”, “l'animal totem”, “l'eau de vie”, le “monde souterrain”, le “feu-esprit”, etc.” (in *op. cit.* 150/151 or.)

erdiuaren indarra hain da azkarra elkarrekilako inkonizientean non erri-maren ez errespetatzeak, beraz ikuspeki intelektual batean huts baten egiteak, batere ez duen inportantziarik. Erdi hori baitugu preseski “Imaginarioaren gurutzebide handia” (13).

Gainera, laua betidanik eremu finkatuaren sinboloa izan da, gelditasunari, egonzaletasunari lotua (14). Azkenean, etxea borobil eta laukiaren erdian dago, unibertso osoaren erdian, ahantzi gabe mendiaren erdian ere dagoela (mendi arketipikoak ere, gero ikusiko dugunaren arabera, borobilaren arketipoarekin badu zer ikusi). Horretan dakusakegu etxearen garrantzi izugarria hiru “alor arketipiko”en (15) erranahien gurutzebidean dagoela: mendi, lauki eta borobilaren erdian, gauza guztien bihotzean.

II. ZAZPI OINARRIZKO IRUDI

Badakigu ipuinetako pertsonaiak kondatzea konbeni izaten dela, zenbaki hizkuntzan sartu gabe ainitz puntu izkutuan mantentzen bailitezke (16). Gauza bera erran genezake zenbait arkitekturendako, zenbait graba-

- (13) Ikus G. de CHAMPEAUX eta dom S. STERKX:

“Et voici que le centre du carré coïncide avec le centre du cercle. *Ce point commun* est le grand carrefour de l’imaginaire.” (in *op. cit.* 31 or.)

(14) “(...) *le carré relève de l’orientation fixe ou durable* tandis que le cercle est sans orientation propre. Le carré est une figure anti-dynamique, ancrée sur quatre côtés. Il symbolise l’arrêt ou l’instant prélevé. (...) Depuis les époques voisines de la préhistoire, le 4 fut utilisé pour signifier le solide, le tangible, le sensible.” (ikus G. de Champeaux eta dom Sterkx in *op. cit.* 30/31 or.)

- (15) M. L. von FRANZek definitu du zer den “alor arketipiko” bat hitz hauekin:

“*L’idée d’un arrangement en forme de champs archétypique, c’est à dire de l’inconscient collectif, sur lequel William James avait déjà attiré l’attention, repose sur le fait que les archétypes sont entre eux dans un état de contamination mutuelle et que leurs sens se superposent.* (...) Un aspect particulier de cette figure (la “Grande Mère”) est celui de la “mère dévorante” (...) Un autre aspect est celui de l’Arbre maternel, tel qu’il apparaît dans l’image mythique de l’arbre dont les feuilles servent d’abri aux âmes des enfants non encore nés, de même que les mythes de naissance à partir de l’arbre. (...) L’arbre est en relation étroite avec le symbole du soleil (...) En tant que sarcophage, l’arbre est en outre relié à la mort. (...) La mère dévorante revêt l’aspect du dragon qui est à son tour rattaché à la mort (...). A l’opposé de cet aspect de mort on trouve l’arbre de vie (...).

On pourrait multiplier à volonté de tels exemples d’aspects partiels et de superpositions de sens, auxquels se prêtent les images archétypiques. (...) Chaque archétype est ainsi réellement le centre virtuel d’un domaine de contenus représentationnels en forme de champs susceptible seulement d’être délimité de façon relative, domaine qui recouvre celui d’autres archétypes.” (in *op. cit.* 153/154 or.)

- (16) Ipuinei dagokienez bertze berririk ukateko, ikus, bertze batzuren artean, V. PROPP, B. BETHELHEIM, M. L. von FRANZEN obrak.

tu (bereziki altximikoak direlarik), margo eta soinu konposaketendako, artista horretaz konziente izan dadin ala ez.

Kantu honen lehendabiziko bertsuan atxematen diren irudiak zazpi dira eta zazpi bertsoaren neurtitzak (17). Zazpik leku berezia dauka zenbakien sinbolikan eta hori oroimenean galtzen diren garaietatik hona. Euskal mitologian, adibidez, Mañariako Señorak zazpi urte pasatzen ditu Anboton, “zazpi Oizēn eta zazpi Mugarran” (18). Biblian arras presente dago, bereziki Jainkoa zazpigarren egunean delakotz pausatzen, erran nahi da, betetasuna lortua delarik, ez delarik gehiago deusik eskas. Bertzalde, aipamen ikurkor bezala, on liteke erratea, Txinan, zazpi zenbakiak ikaragarritzko garrantzia daukala udaburua pasatu eta gero sei hilabetez argia behera baldin badoa (neguburua arte), zazpigarrenetik landa handitzen hasten delakotz (19).

Aipatutako zazpi irudiak hauxe ditugu: Goiza, Mendia, Zuhaitza, Etxea, Iturria, Zakurra, Atea. Batzuetan izarretzatzen (20) dira kideko dituzten bertze irudi batzuekin.

- Soako bat eman diezaiegun:

GOIZ (eta bere kideko diren argia eta kolore xuria).

Lehen neurtitzean atxematen dugun irudiari esker, erakusten zaigu mundua garbi-garbia dagoela, ez dela oraino zikinkeriarik hor sartu.

Goiza, ilunpearen bertzaldean den momentua da, indar beltz ezezagun eta lanjerosak urrun direlarik, gauza guztiak ikusten (21) ahal direla-

---

Euskaraz, ikus bereziki J. Kortazarek kudeatutako talde lanaren azterketak in *Altxorak eta bidaiak-haur kontabideen azterketak*. Eta A. ORTIZ-OSESEK egindako mito zenbaiten (Mari) interpretazioak.

(17) Elizanburuk errespetatzen duen presentaketak erakusten duen bezala, “bortzgarren” neurtitza laugarrenarekin lotzekoa da, neurtitzaren batasuna -ean errimaren inguruan egiten baita.

(18) Ikus J.I. HARTSUAGA in *Euskal mitologia konparatua* 163 or. Ohar gaitezen, halere, aipatzen dudana etsenpluan, zazpi zenbakia hogeitabat zenbakiari lotua zaiola.

(19) Ikus in *Yi King, Fu* (Itzultzea) exagrama eta R. WILHELMek ematen dituen argitasunak:

“(…) au septième mois après le solstice d’été où commence le déclin de l’année, vient le solstice d’hiver; de même le lever du soleil survient à la septième heure double qui suit le coucher. C’est pourquoi le sept est le nombre de la jeune lumière qui naît lorsque le six, nombre de l’obscurité, s’accroît d’une unité. Ainsi le mouvement parvient à l’arrêt.” (24 or.).

(20) G. DURANDEK “constellation” erabiltzen du.

(21) Ikus kantuaren lehen neurtitza: “Ikusten duzu goizean”.

rik. Analista batek erran lezake arrazoinaren eremu (22) soila dela ametitzen, kontzientearena eta horretarako baztertzen direla inkonzientetik jalgi litezkeen itzal (23) beldurgarri guziak... Inpresio hori “argi” sustantiiboak eta eta “xuri” adjetiboak arras ongi azpimarratzen dute.

Zinez, hastapenetik, alderdi bakarreko mundu bat zaigu erakutsia, “Egunekotasunean” (24) bakarrik oinarritzen dena.

Argia hasten delarik mundua egunaren aldera uzkalitzen da eta, Elizanbururen kantuan, arratsa momentu batean aipatzen baldin bada ere (25), ez du aipamen horrek argitasun guttiagoarena ukanen, baizik eta bobobilaren hestearena, zikloaren amaitzearena. Erran daiteke beraz, mundu horretan iduzkirik ez dela sartzen... Inkonzientean dauden indar ezin heziak absolutuki menderatu behar balira bezala, partikulazki itzal sobe-rakinik sar ez dadin (26). Horregatik du autoreak hainbertze aldiz argita-sunaren ideia aipatzen (goiza, argiaren hastapena, etxe aintzinaren eta zakurraren zurtasuna) (26 bis).

---

(22) Aitaren arketipoak testuan daukan indarrari lotu behar ote zaio hori? (ikus A. ORTIZ-OSSEN *El matriarcalismo vasco*, bereziki “El patriarcalismo” kapitulu-uan 92 e.a.orrialdeetan).

(23) C.G. JUNGentzat, *itzala*, psikearen alor arkaikoena da. Subjektuak espresatzen ez dituen pertsonal edo elgarrekilako elementu psikikoek dute *itzala* egiten. Bizi ez diren elementu horiek subjektuak berak kontziente dauzkanen kontra altxatzen dira.

Informazio gehiagorentzat ikus JUNGen obra.

(24) G. DURANDEK irudi sinbolikoak bi alor handitan banatzen ditu: “Aspect diurne” eta “aspect nocturne”. Hemen “egunerokotasuna”, “aspect diurne” delakoaren zentzuan erabilia da.

(25) Ikus 4.bertsoa:

“Goizean hasiz lanean,
Arratsa heldu denean
Nagusi naiz mahainean;
Giristino bat ona dut hartu
-nik emaztea hartzean;
Ez du mehe egunean
Sartuko uste gabean
Xingar hexur bat heltzean.”

(26) Kasu honetan *animak*, gizakiaren barneko alderdi emeak, sobera indar ukan ez dezan? Gai horri buruz, ikus C.G. JUNGEN obran *anima* eta *animus*; ikus ere A. ORTIZ-OSSEN in *op. cit.*

(26 bis) Harritzekoa da ikustea nola etxea (beraz bere “aitzin xuri”-a) argiaren hastapenari lotua den. Gogo arazten digu, bixtan dena, gure antzinakoek hainbertze errespetatzen zuten etxearen iduzpegitasuna.

Horri dagokionez hor dugu BARANDIARANEK aipatzen duen “la costumbre antigua de orientar las casas de suerte que su entrada principal mire al sol naciente” (in *Mitologia vasca* 57 or.) eta ere M. ETCHEHANDYK hurrengo lerroetan gehitzen duena:

MENDIA

Jadanik ikusia dugunaren arabera, mendia, munduko erdi bat da. Erran genezake ere mendiaren sendotasun ikaragarriak zaintzen duela

“Fait remarquable: depuis que Jacques Blot a fait l’inventaire et l’étude systématique des monuments pré et protohistoriques du Pays Basque Nord, il s’avère que les nombreux dolmens (qui sont des sépultures à inhumations) de ce pays sont orientés: ils présentent généralement leur entrée à l’Est. Cela se passait aux troisième et deuxième millénaires av. J.C. Quand l’ère de la construction des dolmens s’acheva vers le huitième siècle av. J.C., les cromlechs (qui sont des sépultures à incinération) prirent le relais. Or on ne les trouve que sur les crêtes et les cols largement ouverts sur le soleil levant. On sait par les fouilles récentes que l’on construisit des cromlechs au moins jusqu’au onzième siècle ap. J.C., une époque où le christianisme était déjà largement implanté. Celui-ci trouva sur place cette tradition de l’orientation qui lui convenait si bien, et qu’il adopta, de sorte que les tombes chrétiennes de nos cimetières, jusqu’à nos jours, étaient face à l’Est. Depuis quelques décennies, parce qu’on ne comprend plus le sens de cette tradition que, l’on manque de terrain (...), parce que certaines lois, implicites, de l’urbanisme régissent aussi les cimetières (...), parce que l’un des soucis des municipalités est l’occupation maximum de terrain, les cimetières basques sont devenus, pour la plupart, un bric-à-brac de caveaux désorientés tous azimuts au gré des parcelles disponibles.”

Ikus ere G. LAPLACE prehistorizaleak Ursariko ibarrean 1949an aurkitutako hezurren jarreraz dioena:

“Le squelette gisait près de la paroi septentrionale, à l’entrée de la grotte, au fond d’une fosse creusée par l’homme (...). Etendu la tête vers l’ouest, les pieds vers l’est, il était légèrement incliné sur le côté droit. Les mains se rejoignaient à la hauteur du bas-ventre. L’axe du crâne, calé sur le côté gauche par deux petites pierres plates, était vertical. Ainsi la face était-elle orientée dans la direction du rocher de Sainte-Colome, *vers le soleil levant* * dont les rayons pénètrent seulement dans la caverne lors de son surgissement de la ligne de crête orientale. (...). C’est de l’extrême fin du Sauveterrien (...) c’est à dire, selon les datations obtenues par la radiochronologie 14 C à une fourchette de temps comprise entre 7940 BP et 8300 BP.” (“Sépultures et rites funéraires préhistoriques (Ursari)” in *Hil Harriak* 29 or.).

* Nik azpimarratzen dut.

Ikus ere J.M. SATRUSTEGI:

“(El Sol) Es la luminaria que renueva cada día a los ojos del hombre el gran espectáculo del mundo rescatado de las sombras de la noche, y es también el artifice de la luz que ilumina a las almas después de la muerte.

(...) Por la mañana y por la noche se le dirigían plegarias, en términos que reclaman virtud trascendente, y se le aplicaban el tratamiento de Santo. He aquí una oración recogida en Azoleta (Valcarlos), y que un sacerdote la había desautorizado como consejo de viejas, *atso-konttua: O Iruzki Saindia, eman zahuru biziko eta hileko argia!* Santo Sol, danos la luz de vida y de muerte.”

Ez genezake gaia utz G. DURANDEK erranak gogoarazi gabe:

“(...) il semble bien que le soleil signifie d’abord lumière et lumière suprême. Dans la tradition médiévale le Christ est constamment comparé au soleil (...) et selon Eusèbe d’Alexandrie, les chrétiens, jusqu’au Ve siècle, adoraient le soleil

egoitza eta egoitzarekin batera menturaz euskal nortasuna (27). Bertzalde, lehenago azpimarratu izan baldin bada zenbatetarrainoko garrantzia duen mendiaren gailurrak zero eta lurraren arteko harremanetan, orain erran daiteke, mendia bertze perspektiba batetik, goititik beiti (28), begiratzen baldin badugu, borobilaren forma hartzen duela, etxea gerizatzen duen Mandala (29) batena. Halaber, Guilbeau medikuak, bere 1897.ko

---

levant. (...) C'est l'ascension lumineuse qui valorise positivement le soleil. *L'Orient* est un terme chargé de significations bienfaisantes dans le langage du joailler qui qualifie de ce nom l'éclat de la perle, comme dans la terminologie chrétienne ou maçonnique. Egyptiens, Perses et Chrétiens se tournent vers l'Orient pour prier parce que, dit saint Augustin, "l'esprit se meut et se tourne vers celui qui est le plus excellent". C'est en Orient que se situe le Paradis terrestre (...) Comme l'écrivit M. Davy commentant l'orientation "ad orientem" du temple chrétien, l'Orient désigne l'aurore et possède le sens d'origine, d'éveil, "dans l'ordre mystique Orient signifie illumination".

La tradition des anciens Mexicains recoupe cette tradition méditerranéenne. Le Levant, c'est le pays de la naissance du soleil et de Vénus, le pays de la résurrection et de la jeunesse." (in *Les Structures Anthropologiques de l'Imaginaire* 167/168 or.).

(27) Egoitzak, lur eta herriaren erranahiak errex beregain hartzen ditu, ikus, adibidez, bertze etsenplu ugairaren artean, arras ezaguna den Arestiren "Nere aitaren etxea" in *Harri eta Herri*, B bigarren partea (in Gabriel Arestiren *Literatur Lanak 2*) eta ere, poeta beraren "Desagravio ante las ruinas de Sabinetxe en Albia" (in *op. cit.* 5). Ikus ere, bereziki G. DURAND in *op. cit.*

(28) Zerutik begiratzuz.

(29) Ikus M. ELIADEK ematen duen esplikazioa:

"Les traductions tibétaines le rendent tantôt par "centre", tantôt par "ce qui entoure". En fait un mandala représente toute une série de cercles concentriques ou non, inscrits dans un carré. (...). L'initiation du néophyte dans un mandala peut-être homologué à l'initiation par pénétration dans un labyrinthe." (in *Imagines et Symboles* 66 or.).

ELIADEFEN ustez mandalak hiru ofizio dauzka:

1. Erritual inizatiko baten pare izatea.
2. Neofittoa, kanpoko edozein lanjerretaz gerizatzea.
3. Batek bere buruaren laguntzea.

Osagai bezala, ikus M. ETCHEHANDYK dioena:

"Le cercle- qui est inséparable de son centre-semble bien être une figure archétypale que l'homme porte inscrite en son inconscient. La fascination qu'il exerce reste vive chez les Basques. Les cromlechs peuplent leurs montagnes. De très nombreuses danses sont toujours exécutées en rond. Le mode d'occupation du sol communautaire, en des temps reculés, atteste le même schéma mental: le berger recevait la jouissance de deux parcelles, l'une en haute montagne pour la saison d'été, l'autre en piémont pour l'hiver. Or ces deux parcelles étaient circulaires. Au centre du cercle se trouvait une pierre sur laquelle était gravé un carré dans lequel figuraient les diagonales et les médianes (croix) indiquant les huit directions de l'espace. Aux huit points où ces lignes, imaginaires prolongées, touchaient le cercle, on dressait une pierre, délimitant ainsi le *Saroi* ou aire

Sarako mintzaldian, testu honi ematen dion “Mendiko etxe ttipia” titulu-luan (30), sumatzen da zenbatetaraino oinarritzkoa den, preseski, ulertzea non kokatua den etxe hori.

Xehetasun orokor hauekin bukatzeko, on liteke ttiki adjetiboari gehitua zaion -tto atzikia bi hitzez aipatzea. Poetak agertzen du hor, dudarik gabe, mundu horrendako senditzen duen atxikimendua; hori, azpimarratzeko ez litekeela, beraz, ttipitasuna “à la lettre” hartu behar, erran nahi da izari bezala, non eta ez den izari hori intimitatearen (Lafittek “mami-tasun” erabil lezake) baloreek kantuan daukaten garrantzitasunaren mirail.

Guilbeauk erabiltzen duen tituluak ongi salatzen du mendi arketipikoa zaigula hor agertzen, gizakiaren inkonzienteko oinarritzko egitura bezala. Horrek aski argiki dager, adibidez, ttipitasuna ez dela hain ttipia...

Gisa guziz, Mendiak daukan izigarriko inportantzia (alegiatzko “ttipitasun” guztietatik at), kantuaren irakurketak berak erakusten digu aski argiki.

ETXEA (eta Gaztelua)

Hau dugu gure testuaren oinarritzko itxura, jatorritzko Elizanburu-ren tituluetarik batek (*Nere etxea*) eta Guilbeauk erabilikoek ezin hobeki erakusten duten bezala. Pasan, erran dezagun hemen ere erakaspengarri dela ikustea elkarrekilako inkonzienteak ez duela bi letratuek tituluetan ezarri dituzten osagai semantikoen beharrik: aski ongi agertzen baita gainerako guztiak mugitzen dituen irudia Etxea dela. Puntu horrek esplikaz lezake zerendako gu denentzat, *Nere etxea* kantua, den *Ikusten duzu goizean*, eta kitto...

---

de pacage. Ces mêmes bergers pyrénéens pratiquaient jusqu'à une date récente un jeu (*Urdanka*) dont l'aire circulaire comportait un trou central où logeait une balle sphérique. (...) Il n'est pas jusqu'à la langue basque qui ne témoigne de l'importance du centre et du cercle. Par exemple, arriver à ses fins se dit *erdietsi* (erdi = centre =; etsi = fermer); esi = clôture). (...) Il serait étonnant que la stèle discoïdale ne manifeste pas un aspect du même univers mental. L'église adopta ce monument, souvent sans y ajouter le moindre signe chrétien, qu'elle a pu penser superflu.” (“Renouveau du cimetière basque” in *Zodiaque cahiers*, Juillet 1989).

Ikus ere C.G. JUNG:

“L'expérience enseigne que le “cercle magique”, le mandala, est l'antidote utilisé de toute antiquité dans tous les états d'esprit chaotiques.” (in *Les racines de la conscience*, 21/22 or.).

Xehetasun gehiagorendako ikus ere G. DURAND in *op. cit.* 281/282 or.

(30) Ikus “Eskualdun herritar maiteak” (in J. VINSON *op. cit.* 198/199 or.).

“Herria”-k, jabetzen delarik testu letratu batetaz, bere “arrazoinak” baititu eta bere legeak aplikatzen baititu. Hitz batez: kantu xahar izengabe ainitzetan gertatzen dena gertatuko zaio gure testu izenpetuari: lehen-dabiziko neurritza da titulutzat erabilia izanen dena. Naturalki, ximpleki...

Bertzalde, hemen ere mendiarekin gertatu zitzaigunarekin topo eginen dugu, etxearen ttipitasunarekin. Baina, kontutan hartuz poetak bere egoitzarendako duen atxikimendu izigarria, ez dugu apentziarik ere Elizanburu “sinetsiko”, nahiz etxea “ttikitto”-a dela dioen. Non ttipitasuna ez den, hemen ere, sabeleko munduak (etxe ttipitoaren barrenean borobilkatzeak) (31) sortarazten dituen intimitatearen baloreen jaun eta jabe-tzaren ageria.

Zeren poetaren mundu sentimentalean etxe ttipi hori alimalekoa da, eta hori, herriko kantariak badaki, sinboloak bizi dituen neurrian bederen. Eta sinboloak bizi dituenak badaki ere bakarrik oinarrizko itxura bat dela bi aldiz agertzen “Imaginarioaren gurutzebide handi”-an: behin, mendi kaskoan (borobil sinboliko baten erdian) eta bi, lau haitzen erdian...

Horretara joanez, bigarren bertsoan dugun Gaztelua kontutan hartzekoa da. Hemen, Gaztelua zerbaiten kontra, zerbait defenditzeko, erakitzen den arkitektura bat dat. Eta kasu honetan ere, nik Elizanbururen errana (32) iferzinaz, alderantziz, antiesaldi bezala, har nezake: ez da hor dudarik Etxea, neurri batean Gaztelu dela (33)...

---

(31) Ikus G. DURANDEK, G. BACHELARD (in *La terre et les rêveries du repos*) aipatuz, dioena:

“(…) nous avons besoin d’une petite maison dans la grande “pour que nous retrouvions les sécurités premières de la vie sans problèmes”.” (in *op. cit.* 278 or.).

(32) “Nahiz ez den gaztelua”.

(33) Ikus G. BACHELARD:

“Il faudrait de longues pages pour exposer, dans tous ses caractères et avec tous ses arrières-plans la conscience d’être abrité. (...) Contre le froid, contre le chaud, contre la tempête, contre la pluie, la maison nous est un évident abri (...). En coordonnant toutes ces impressions et en classant toutes ces valeurs de protection, on se rendrait compte que la maison est pour ainsi dire un contre-univers ou un univers du contre.” (in *La terre et les rêveries du repos*, 112 or.).

Eta G. DURAND:

“(…) la maison qui abrite est toujours un abri qui défend et protège et (...) l’on passe continuellement de sa passivité à son activité défensive.” (in *op. cit.* 190 or.).

Eta J. CHEVALIER eta A. CHEERBRANTEK gazteluaz diotena:

“(Le château) donne une impression de sécurité comme la maison en général, mais une sécurité affectée d’un quotient élevé.” (ikus “château” in *op. cit.*, 340 or.).

ZUHAITZA

Norbaitek zioen bezala, liburu lodi bat baino gehiago egin litezke gizakiaren baitan zuhaitzaren arketipoak duen garrantzitasuna aztertuz eta kontutan hartuz nola, zenbat aurpegi ezberdinekin, agertzen zaigun edergintza eta kultur ezberdinetan zehar.

Arras ezaguna da gure kulturen irudi honek (eta etxearenak) duen toki berezia (34). Zuhaitza, hemen haritza da, gure ingurumenean ezagutzen dugun arbola iraunkor eta sendoena. Erran daiteke, Zuhaitza, Mendia bezala, etxearen gerizaile dela.

Baina, jatorrizko handi (“lau haitz handi (...)”) adjektiboa galtzearekin gertatu den lerratze semantikoa kontutan hartuz, iduri luke zuhaitzaren irudia gero ahuldu (35) zaigula lautasunaren eraginez (“Lau haitzondo (...)”). Bertzaldetik, haitzondoa delarik agerian ezartzen, ez ote da hobekiago erakusten, preseski, lur gainean ongi finkatua dagoela (36), lurrean erroak ongi sartuak dauzkala, beraz, lautasunaren erranahiarekin ezkontzen dela?

ITURRIA

Kantuak dio etxeak “iturritto” bat (badaukala) (37) “aldean”. Ura, biziaren iturri bezala zaigu agertzen hemen, ur lasterra baitelakotz iturria (38). Modu horretan, lurra emankorra bilaka daiteke, fruituak eta loreak ematen ahalko ditu, gizona hasetzen ahalko du.

---

(34) Ikus J.M. BARANDIARANEN obra.

(35) G. DURANDEK “image dégradée” erabiltzen duen zentzu berean:

“(…) il est capital de remarquer que dans le langage, si le choix du signe est insignifiant parce que ce dernier est arbitraire, il n'en va jamais de même dans le domaine de l'imagination où l'image-aussi dégradée qu'on puisse la concevoir est en elle-même porteuse d'un sens qui n'a pas à être recherché en dehors de la signification imaginaire.” (in *op. cit.*, 24 or.).

(36) Ikus P. LHANDE: ondo = “pied d'arbre”. (in *Dictionnaire-basque-français*).

(37) GUILBEAUK, *iturritto*, “petite fontaine”, itzultzen du (ikus 11.nota) IKAS elkarteak argitaratuko bertsioan, berriz, “petite source” itzulpena atxematen dugu (ikus in *Elizanburu, Ikusten duzu goizean eta bertze...*).

(38) Ikus P. LAFITTE: “eau courante”: ur laster, ur bizi, ur goai; “eau dormante”: ur hil, osin.

Ohartzekoak dira ur geldierentzat LAFITTEK ematen dituen itzulpenak eta hauek dakartzaten irudiak.

Gogora arazten dute, G. BACHELARDEK E. POEREN obran atxematen duen ur *beltzaz* ixkiriatu zuena:

Lurra baratze bilakatzen da, ez baita baratzerik urik gabe. Azkenik, oartzekoa da zenbatetaraino iturria etxeari lotua den, etxearen barnetik beretik jalgi baladi bezala... (39).

XAKURRA

Xakurraren irudiak hainbat aurpegi har litzake eta bereziki zakur beldurgarriarena, Infernuetako Zaindariarena. Hemen, zakurra, xakur bilakatu zaigu eta gainera kolore xurikoa, erran nahi da, itzal guztietatik hustua. Ez dauka batere alderdi izigarririk, nahiz ate baten aintzinean dagoen, (40) mito, ipuin eta margo askotan ikus daitekeen bezala, etxeko zakur *hezia* baizik ez baitugu.

Zakurraren kolore xuria, egunaren haste eta etxe aintzinen xuritasunarekin bat doa, jadanik aski azpimarratu izan dugunaren arabera, *ez baitugu hemen kolore beltzarendako* tokirik.

“Alors toute eau primitivement claire est pour Edgar Poe une eau qui doit s’assombrir, une eau qui va absorber la noire souffrance. Toute eau vive est une eau dont le destin est de s’alévir, de s’alourdir. Toute eau vivante est une eau qui est sur le point de mourir.” (in *L'eau et les rêves* 65/66 or.).

Ikus J.M. BARANDIARANEK dioena:

“Las aguas del mar, las de varios pozos y remansos de ríos, son tenidas como mansiones de determinados genios (lamias) y como lugares en cuyo fondo están hundidos antiguas casas y poblados mágicos”. (in *Diccionario ilustrado de mitología vasca* 239 or.).

Eta ere J.M. SATRUSTEGIK in *Mitos y creencias* 35.orrialdetik 50.era.

Ikus ere G. DURAND:

“Ce complexe s’est-il formé au contact de la technique de l’embarcation mortuaire, ou bien la peur de l’eau a-t-elle une origine archéologique bien déterminée, venant du temps où nos primitifs ancêtres associaient les bourbiers des marécages à l’ombre funeste des forêts?” (in *op. cit.* 103 or.).

(39) Etxea bera bizi iturri balitz bezala.

(40) Bixtan da gure kasuan, xakurra etxeko zaindaria dela, hori erran, eta horretan geldi gintezke... Baina irudiak simbolikoak direlarik (ikus bereziki C.G. JUNGEK sinboloaz ematen duen definizioa in *Essai de l’exploration de l’inconscient* 29/30/31 or.), eta kasu honetan bezala, mitologema bezala direlarik ipuin eta kontakizun frangotan, beharrezkoa da haien aipatzea, nahiz eta, hemen gertatzen zaigun bezala, arras histuak, erran nahi da abantxu mututuak diren. Jadanik aztertu ditugun irudien ondotik, argi da xakurra ere kutsatua dela eta ez dela *edozein lekutan* eta ez duela *edozein kolore...* etxea arbolon “arteana” ez den bezala...

Etxean sartzearekin sinbolikoki bertze eremu batean sartzen gara (nahiz eta gure kantuan etxearen eremuaren parte den ere inguruko lurralde guzia) eta abere baten presentziak erakus lezake zenbatetaraino leku hori berezia den, leoinak, zenbait tokitan betetzen duen tokia betez (alderdi ikaragarrikerik gabe bixtan dena, irudia histua denez) “keinu abisatzaile” izanez:

Beraz, nahiz eta argiki zakur honek atariko zaindariaren lekua okupatzen duen, irudi histu eta indar gabetu bat baizik ez da. Ez baitugu hemen bidaia inizatiko batek, adibidez, argitik ilunpetara eta vice versa (41), eskatzen duen egiturarik atxematzen. Hemen, bidea dena egunaz (42) egiten da, beraz zakurrak ez dezake monstu, herensugearen itxura beldurgaririk har. Hemen agertzen den mundu “bukolikoa” sobera geldia baita menturaz, xakurra sobera *egunerokoa*...

“Le monstre avertisseur est souvent un *lion*. Il est en de nombreux cas un véritable symbole du *sacré en soi* (...). Aussi le trouve-t-on souvent posté à l’entrée du lieu sacré: palais, temple, paradis, source, etc., moins pour en interdire l’accès que pour empêcher le profane de s’y aventurer inconsciemment et de s’attirer les foudres divines; il est alors, avant tout *signe* avertisseur, indicateur de rupture entre deux domaines hétérogènes, le profane et le sacré. L’iconographie des civilisations les plus diverses figurera, par exemple autour de l’arbre sacré, aussi bien des lions (...) que des génies, des griffons, etc., également aptes à jouer ce signe avertisseur.” (G. de CHAMPEAUX et dom S. STERKX in *op. cit.*)

Euskal mitologian nahiz xakurra guttitan agertzen den, J.M. BARANDIARANek ematen duen etsenplu batean bederen ikusten da nola haren presentziak bertze eremu horren muga finkatzen duen:

“Es en la caverna de *Olanol* donde, según cierto relato de Beizama, tiene su morada un genio en figura de perro que hace de guardián del antro.” (in *Diccionario de mitología vasca* 245 or.).

Literaturan zehar irudi eta mitoei bizi duten abenturari dagokionez hona J. BIESEN pentsamendua:

“Si la littérature moderne se présente à nos yeux comme une énorme masse de langage désacralisé, un continent d’idées et de sentiments issus d’une mentalité policée, humaniste, moraliste et rationaliste, il n’en est pas moins vrai qu’au sein de cette masse, des éléments épars constituent de véritables réminiscences chamaniques, remontant à travers des couches d’oubli et perçant les strates de conditionnement multiples. Pierres précieuses sur la montagne, un vers isolé, une image, un rapport de termes, un objet évocateur encore saturé de magie, un fragment de mythe seront autant de relais entre la préhistoire et l’âge contemporain, autant de points de repère entre nous et nous.

Mais n’est-ce pas le propre de créateur de jouer ce rôle médiumnique dans l’éternelle ambigüité littéraire, et d’être le modeste véhicule d’une pensée qui le déborde de toutes parts? (“Chamanisme et Littérature” in *Mircea ELIADE*, Cahiers de l’Herne, 251 or.).

(41) Bidaia inizatikoak, normalean, exigitzen du “infernu”etatik jalgi eta geroko itxuraldatzea (metamorfosia), berpiztearen bidez, nahiz eta, garai modernoko kontakizun frangoetan bidai hori ez den bukatzen (ikus S. VIERNEEN ikerketak). Euskal literaturan atxeman daitezkeen egitura inizatikoetat, ikus J. KORTAZAREN ikerketa “Barrutiaren Gabonetako Ikuskizuna” (in *Altxorrek eta bidaiak, haur kontabideen azterketak*) eta G. ARESTIREN *Maldan beheraz* egin dudana tesia: *Imaginaire et poésie dans Maldan behera de Gabriel Aresti*, ikus ere gai horretaz idatzi dudana artikulua “Maldan beheraren irakurketa baten inguruan” (in *Hegats* 4, XX.mendeko literatura).

(42) Ikus 25.notaren oharpena.

ATEA

Atearen irudiak unibertseko izigarriko lekua dauka bereziki inimiziazio-needan. Ebanjelioan, Kristo bera Atea da. Hein batetik beste batetara pasatzeko den hausturaz nagusitzeko, atea behar da pasatu eta etxe-sartzea defenditzen dagoen atariko zaindaria hil edo belaunika arazi.

Hemen, nahiz zakurrarekin gertatzen den bezala, irudi histu bat dugun, argi da atearen presentziak, etxearen inportantzia, egoitza sakratuaren inportantzia, berrazpimarratzen duela; zakurra eta atea etxe-tenploaren osogai baitira.

III. PARADISUAREN ITXURA

1. Mikrokosmo bat (43)

Kantuaren lehen bertsoan diren itxurei soako bat ematerakoan, kontura gaitzke mikrokosmo baten eraikuntzarekin Paradisuaren itxura zai-gula hor emana.

Mikrokosmo horren elementuak berri ditzagun: hastapenean badugu eremu berezi bat, mendi kosmiko batek mugatua, zero eta lurra elgarretaratzen diren erdian (etxean) “erditua” eta, denborari dagokionez, egun haste betierekoan (44), sekulan itzalik ezagutu ez duen, xuritasun, argitasun eta berritasun absolutuan oinarritua (45).

Orain, bigarren urrats batean, nahi badugu hurbilagotik begiztatu eremu hori, ikusten dugu etxearen inguruan lau zuhaitz daudela eta iturri bat. Bertze modu batean, erran genezake, Genesian, Edeneko landatua den baratzearekin baduela zer ikustekorik horrelako itxura batek (46).

Edeneko ere lautasuna agertzen zaigu, Pishôn, Gihôn, Tigre eta Eufra-tes ibaiekin (47). Gure testuan, lau haritzek dute materializatzen mundu

---

(43) Ikus J. BIES:

“Familière du “paradis des archétypes”, le poète en créant lui-même un cosmos en miniature (son poème) imite le geste archétypal du Démonstrateur, accompli in illo tempore.” (in *op. cit.* 263 or.).

(44) Eden-en den baratzea *Ekialdean* dago, iduzpegian, *argia hasten den* lekuan... (Ikus *Bible de Jerusalem*, “Genèse II 8”).

(45) Interesante da gogoratzea egun hastea, egunsentia, latinez *albus* (= xuri) dela...

(46) Ikus *Bible de Jerusalem* in “Genèse II 8”).

(47) Ikus “Genèse II 10, 13, 14” in *op. cit.*

horren harmoniaz beteko oreka (48) eta iturri (ur arketipikoaren seinale) bat aski da paradisuaren irudi sinbolikoa, berriz nonbait pitz arazteko (49).

Baina, ez da Paradisuaren erranahia itxura horietan bakarrik mugatuko, kanpoko mundu baten presentzia sumatzen baita eremu horren inguru urrun/hurbilean. Hori ikusiko dugu bereziki, gero eta gehiago barneratuko garelarik Paradisuko Patriarka (50) (= "Laborari")-aren bizian (51).

Erran daiteke, bigarren bertsoan agertuko diren ideiak (etxe/gazteluaren pareta lodiek kanpoko lanjerretaz gerizatzen dute) gero, modu batean edo bertzean, errepikatu direla, gai errekorrente bezala kantu osoan.

2. Galtzea

Hastapenetik, irudi guztiak sobera alderdikorrak izanez, hemen nonbait paradisu lurtar honen inguruan dagoen bertze munduaren aipamena egina izanen zaigu hain adierazgarri diren bi neurtitz hauen bidez:

"Etxetik kanpo zait iduritzen
nonbait naizela galdua,"

Ohar gaitezen lehenik, mintzo dena ez dela gehiago, Gu, entzule/irakurleaz gogoratzen (52) eta lehen bertsoaren azken neurtitzetik aintzina, Niren ikuspegia, bakarrik Niaren inguruan erditua zaigula, erran nahi da, Laborariaren, Aitaren, Patriarkaren, Nian.

Bi bertso horiek erakustera ematen dute Paradisuaren aipatzearekin, galtzearen beldurra agertzen dela, lur, Amalurraren (53) galtzeko beldur izugarria.

(48) Genesian berriz, *lau* ibaiek.

(49) Hemen ura ere "xuria" daiteke. Ikus ere 30. nota eta ikus ere G. DURANDEK dioena:

"(l)'eau lustrale a d'emblée une valeur morale: elle n'agit pas par lavage quantitatif mais devient la substance même de la pureté, quelques gouttes d'eau suffisent à purifier un monde (...)" (in *op. cit.* 194 or.).

Ur arketipalaren balio ezberdinendako, ikus C.G. JUNG, G. BACHELARD, G. DURAND, ORTIZ-OSÉS.

(50) Hemen laboraria. Ez ahanztu, ELIZANBURUK *Nere etxea* tituluaren ondoa *Laboraria* ezarri zuela bigarren titulu bezala.

(51) Ikus bereziki 3.bertsotik bukaera arte, erran nahi da 10.-a arte.

(52) "Ikusten duzu goizean".

(53) K. MITXELENAK, nik uste *Amalur* filmeaz zioena, burura heldu zait:

"Se supone (...) que es conocido de todos que los nombres vascos no tienen género, aunque los entes designados por ellos puedan tener sexo. Por eso, estoy

seguro, porque le he visto reaccionar en circunstancias muy semejantes (su réplica fue: *¿Por qué Euskadi Roja? ¿Por qué no Euskadi Rojo?*) de que nuestro malogrado Aresti, al ser el título *Amalur*, habría preguntado sin tardar: “*Amalur*, por qué no *Aitalur?*”. Porque la tierra *lur*, va precedida ahí de *ama* “madre”, por la simple razón de que el latín *terra* y sus continuadores, a empezar por *tierra*, son de género femenino, al igual que el alemán *Erde*, el ruso *zemlja* y así sucesivamente.” (in *Lengua e historia* 94/95 or.).

Ez zait iduritzen arrazoia hori denik bakarrik, mitoazterketak erakusten duen bezala. Unibertsalki lurra emetasunari lotua baita. Lurra lantzen duen nekazariak egiten dituen jestuak maitasun jestuen idurikoak dira ere, X. LETEREN poema honetan ikusten den bezala:

“Goldea da beharrezko
esku sendo zuhurrak
daraman goldea,
gizon langilearen arnasa bizikorra,
gariaren berotasun oriztatua.

Hazia da beharrezko.
Nekazari zailduak zabaltzen duen
euri oparoa,
desioaren sabaletik maitasun orruz
aragi biguina ematen den
ziztada zuria./(...)”.

(in *Bigarren poema liburua* 69 or.)

Alderdi berari dagokionez, ikus, bertze ainitz etsenpluen artean, M. TOURNIEREN *Vendredi ou les limbes du Pacifique*-tik hartutako lerro hauek:

“Le présence presque charnelle de l’île contre lui le réchauffait, l’émouvait. Elle était nue, cette terre qui l’enveloppait. Il se mit nu lui-même. Les bras en croix, le ventre en émoi, il embrassait de toutes ses forces ce grand corps tellurique, brûlé toute la journée par le soleil et qui libérait une sueur musquée dans l’air plus frais du soir. Son visage fermé fouillait l’herbe jusqu’aux racines, et il souffla de la bouche une haleine chaude en plein humus. Et la terre répondit, elle lui renvoya au visage une bouffée surchargée d’odeurs qui mariait l’âme des plantes trépassées et le remugle poisseux des semences, des bourgeons en gestation. Comme la vie et la mort étaient étroitement mêlées, sagement confondues à ce niveau élémentaire! Son sexe creusa le sol comme un soc et s’y épancha dans une immense pitié pour toutes choses créées. (...) Ci-gît maintenant, assommé, celui qui épousa la terre (...)” (126 or.).

Eta lurak ematen du fruitua, amak haurra mundura sortarazten duen gisan. Gehienez sinbolo eta mito kontuak unkitzen direlarik gizakiak biziarekin, naturarekin, *esku hutsa* egiten dituen esperientziek argitasun gehiago ekartzen dituzte, intelektual espekulazioek baino... Horregatik, seguraski, horrelako kritika hipotetiko bat gogoan duela, idatzki berean, K. MITXELENAK hauxe gehitzen du:

“Fuera del género, podría decirsenos, hay creencias basadas en mitos, tradiciones, etc., que justificarían una asignación de sexo, en principio arbitraria. Tal ocurre, en efecto, con el sol que podría ser Catalina entre nosotros antes que Lorenzo, ya que una invocación en verso lo llama *eguzki amandrea*”. (in *op. cit.* 94/95).

Bainan erran ote daiteke generoen erabilpena “arbitrarioa” denik? Psikonalisiak, antropologiak, mitokritikak, erakutsi digute preseski mundu lerrakor horretan kontuz ibiltzen.

Ikus A. ORTIZ-OSESEN obra eta bereziki *El matriarcalismo vasco*.

Ikus ere G. DURANDEK, frantses hizkuntza etsenplutzat hartuz, puntu horretaz dioena:

“Toute la répartition sexuisemblancielle est dirigée par la conception active du masculin et passive du féminin. En français tout ce qui est différencié, déssexualisé, tous les pullisemblants, tout ce à quoi se prête une âme active, tout ce qui est figé dans une délimitation précise, méthodique et en quelque sorte matérielle, est masculin. Au contraire, tout ce qui représente une substance immatérielle, abstraite, tout ce qui subit une activité exogène, tout ce qui évoque une cette nuance linguistiquement bien spécifiée vient jouer sur le fond universel des représentations les plus élémentaires de la féminité et de la masculinité. Derrière la dérivation sociale de la langue persistent donc dans leur universalité les archétypes et les symboles les plus généraux sur lesquels viennent broder les incidentes sociologiques. (...) Le “trajet anthropologique” du sujet humain à son environnement fonde une généralité compréhensive que nulle explication, même historique, ne peut totalement monnayer.” (in *op. cit.* 453/454 or.).

Gainekoen erranen apainketa bezala, ikus T. PEILLENK dioena:

“Dans (la cosmogonie basque) l’origine des êtres humains vivants est la terre (en basque “lur”, “lohi”), le même terme désignant la boue et le corps en basque ancien.” (“Civilisation et idéologie vasconienne”).

T. PEILLENK hemen A. OIHENARTEK aipatzen duen *lohi* sustantiboaren erranahia dauka gogoan. OIHENARTEK dioenez, xuberotarrez, *lohik* “corps” erran nahi baitu eta oraino argiago *lohadarek* “membres”... (in *Les proverbes basques recueillis par le Sr. D’Oihenart, plus les poésies basques du même auteur* 73 or.).

A. ORTIZ-OSESEK:

“La primera relación del hombre, como su nombre indica, lo es con su humus: después emerge el cielo y lo que simboliza (originariamente complementario).” (in *El matriarcalismo vasco* 117. or.).

Eta ere M. ELIADEK ekartzen digun lekukotasuna:

“Un prophète indien, Smohalla, de la tribu Umatilla, refusait de travailler la terre. “C’est un péché, disait-il, de blesser ou de couper, de déchirer ou de griffer notre mère commune par des travaux agricoles. “Et il ajoutait: “Vous me demandez de labourer le sol? Irai-je prendre un couteau pour le plonger dans le sein de ma mère? Mais, alors, lorsque je serai mort, elle ne me reprendra plus dans son sein. Vous me demandez de bêcher et d’enlever des pierres? Irai-je mutiler ses chairs afin d’arriver à ses os? Mais, alors, je ne pourrai plus entrer dans son corps pour naître de nouveau. (...)”

Ces paroles ont été prononcées il y a à peine un demi-siècle. Mais elles nous arrivent de très loin. L’émotion que l’on ressent à les entendre tient surtout à ce qu’elles nous révèlent, avec une fraîcheur et une spontanéité incomparables, l’image primordiale de la Terre-Mère. Cette image, on la rencontre partout dans le monde, sous des formes et des variantes d’ailleurs innombrables.” (in *Mythes, rêves et mystères* 193 or.).

“Que les humains soient enfantés par la Terre, c’est là une croyance universellement répandue; (...) Dans nombre de langues, l’homme est nommé: “né de la terre” (chansons russes, mythes des Lapons et des Estoniens, etc. (...))” (in *op. cit.* 202 or.).

Mintzo dena, etxetik kanpo (etxe//lur), Amaren sabeletik kanpo bezala senditzen baita. Amaren arketipoaren (54) sartze hori sorlekua eta sortua (55) hitzek markatzen dute ere.

Sortzeak berriz, zilegi den bezala, heriotzearen ideia eskatzen badu (“Han utziko dut mundua”), ez da hau batere heriotze beltz, beldurgarri eta tragikoa izanen, ohitura (56) eta gauzen egonzaletasunaren altzoan kokatzen baita, pertsona bakar baten bizia arbasoenari (57) estekatuz,

(54) Ikus C.G. JUNG.

(55) G. BACHELARD entzun dezagun:

“Que valent-elles les maisons de la rue, quand on évoque la maison natale, la maison d’intimité absolue, la maison où l’on a appris le sens de l’intimité?” (in *La terre et les rêveries du repos* 95 or.).

“Si la maison natale met en nous de telles fondations, c’est qu’elle répond à des inspirations inconscientes plus profondes (plus intimes) que le simple souci de protection, que la première chaleur gardée, que la première lumière protégée. La maison du souvenir, la maison natale est construite sur la crypte de la maison onirique. Dans la crypte est la racine, l’attachement, la profondeur, la plongée des rêves.” (in *op. cit.* 98 or.).

“Le retour au pays natal, la rentrée dans la maison natale, avec tout l’onirisme qui le dynamise a été caractérisé par la psychanalyse classique comme un retour à la mère. (in *op. cit.* 121 or.).

Ikus ere M. ELIADE:

“La mère ne faisait que parfaire l’oeuvre de la Terre-Mère. Et, à la mort, le grand désir était de retrouver la Terre-Mère, d’y être enterré dans le sol natal-ce “sol natal” dont on devine maintenant la profonde signification. D’où la peur d’avoir ses cendres enterrées ailleurs; d’où, surtout, la joie de les réintégrer à la “patrie”, joie que trahissent souvent les inscriptions sépulcrales romaines: *hic natus hic situs est* (...) “ici il est né, ici il a été déposé”; *hic situs est patriae* (...); *hic quo natus fuerat optans erat illo reverti* (...): Là où il est né, il a désiré revenir”. L’autochtonie parfaite comprend un cycle complet, de la naissance à la mort.” (in *op. cit.* 204/205 or.).

(56) Ikus A. ORTIZ-OSASEK dioena:

“(La) *Gran Madre Vasca* (...) *no sólo es señora de la vida, sino de la muerte. Mas la ambigüedad de la vida corroída por la muerte que la anida se consume en la propia ambivalencia de la muerte: pues ésta puede significar muerte muerta, muerte sin vida, muerte sin amor y, por tanto, sin paz consigo mismo y el mundo. Mas puede significar también, y de hecho también lo significa, muerte como descanso, paz y transvida. Entonces se comprende perfectamente el por qué puedan asociarse positivamente el arquetipo de la Gran Madre y el “tipo” de la muerte; (...) Acaso así pueda entenderse el profundo vitalismo vasco en medio de una ancestral tradición de culto a los muertos;*” (in *op. cit.* 83 or.).

(57) Ikus nola J.B. ELIZANBURUREN “Eskuara eta Eskualdunak”, Kantu, kanta, kantore liburuan, “Arbasoak” tituluarekin agertzen den (ikus *op. cit.* 10 or.); eta ikus partikulazki bertso hau:

“Mendi gaintetik hasten banaiz kanta hunen kantatzen, Oihan zokotik, oihartzuna, zer dautak ihardesten? Hobietarik aitasoak ote dire mintzatzen? Zer haiteke, hi oihartzun, heien oihua baizen?”.

(in *Ikusten duzu goizean eta bertze...* 43 or.).

pertsonaren destinoa kolektibitatearekin nahasten baita, hemen euskaldunarekin.

Mendiak, zuhaitzek, zakurrak, etxe/gazteluak zaintzen duten eremutik kanpo, arbasoen leinua puskatzen da, osoki lurrari, sorlekuari lotua baita eta hor agertzen da galtzearen zentzu erranahikorra. Borobil gerizaltetik kanpo, Mandalaren egituratik kanpo, lanjerra baizik ez dago (58); gorputz galtzetik (“nonbait naizela galdua”), agudo pasatzen baigara zentzuaren galtzera (“Galtzen ez badut zentzua”) (59).

“Segiluz ene bidea,
(Ene semeak) ez du *galduko* etxea.”

Galtzea, zerbaiten faltatzea baita eta zerbaiten falta, zerbaiten hutsa senditzea. Aditz horren osagai izanen dira “hiltze” (“ez gaitu hilen goseak”), “gose” eta “behar” (“jende beharrek ez dute jotzen / gure etxeko atean”) (60) /// “ez du beharrak sekulan jotzen/gure etxeko atean” (61)).

(58) Ikus M. ELIADE:

“D'une part il y a un espace cosmisé, puisque habité et organisé, d'autre part, à l'extérieur de cet espace familier, il y a la région inconnue et redoutable des démons, des larves, des morts, des étrangers; en un mot, le chaos, la mort, la nuit.” (in *Mythes, rêves et mystères* 66 or.).

Ikus ere G. de CHAMPEAUX eta dom S. STERKX:

“(Pour les primitifs *) la région environnante constitue la totalité du monde organisé et habitable; c'est un ensemble clos, complet en soi, un microcosme suffisant. Au delà de ses frontières commence le domaine du chaos, des ténèbres, des esprits démoniaques, des forces de destruction, de la nuit cosmique et de la mort. (...) le véritable microcosme vécu, c'est l'environnement restreint dans lequel se meut l'homme; c'est finalement l'homme individuel lui-même.” (in *op. cit.* 166/167 or.).

* M. ELIADEK, “gizon arkaikoa” erraten du (ikus *Mythes, rêves et mystères* 66 or.); C.G. JUNGEK, berriz, xehetasun hau dakar terminologiari dagokionez:

“Nous utilisons-soulignons-le-l'idée de “primitif” au sens d’“originel” sans faire allusion au moindre jugement de valeur” (ikus *L'homme à la découverte de son âme* 192 or.).

(59) Ikus C.G. JUNGEN obran *animaren alderdi lanjerosak*. Ikus ere A. ORTIZ-OSESEK dioena:

“(…) la autoconciencia masculina sólo se obtiene en-relación al inconsciente (femenino), en cuyo contacto se incubaba aquélla. (...) la Madre commo “Mana” puede o bien *conducir* a la reconciliación consigo mismo o reconciliación de los contrarios, o bien *se-ducir* a la castración, o bien intimidar y anegar el espíritu.” (in *op. cit.* 91 or.).

(60) J.B. ELIZANBURU in *Ikusten duzu goizean eta bertze...* 7. bertsua 24 or.

(61) In *Kantu, kanta, kantore*, 9. bertsua, 20 or.

3. **Betetzea**

Galtzea baldin bada lanjerrik handiena, etxearen galtzea, seguritatearen galtzea, erran nahi da borobilaren aterbe gerizaletik, ingurubil, espiral mugimendutsuan (62) eta kanbiakor batean sartzea, hori horrela baldin bada, kasatu beharko da sinbolikoki lanjer hori, hiltzeko lanjer hori, betetasuna gorapatuz, bereziki ontasunetan, familian.

a) *Ontasunetan*: gosearen izeza urrunduz. Paradisuan ez da hutsaren konzepturik sartzen (63), beraz, oinarrizkoa da etxalde oparo baten deskribatzea, izaten ahal diren abere, kabal, ederrenekin:

“Landako hiru behiak
Esnez hanpatu ditiak
Aratze eta ergiak;
Bi idi handi kopeta zuri.
-bizkar beltz, adar handiak, (...)”.

bi urterendako bederen beteak diren ganarreekin:

“Jazko bihiaz ditut oraino
zoko guziak beteak.”

Hori dena, geroaren ezezaguntasuna (heriotzearen izeza) ahal bezainbat baztertuz (64).

---

(62) Nahiz ahaidetasun handia daukaten borobilak eta ingurubilak, konbeni zaigu hemen aipatzea ingurubilaren berezitasun sinbolikoa. Hona, adibidez, zer dioen O. BEIGBEDER-ek:

“(La spirale) exprime le relatif, ce qui a une fin, à l’opposé du cercle qui est une répétition indéfinie, ou encore le contact avec le réel qui aboutit à un échec, à la mort. La spirale est sujette à des variations importantes selon la direction de sa terminaison, soit intérieure, soit extérieure.”

Ikus ere J. CHEVALIER eta A. CHEERBRANT in *Dictionnaire des symboles*:

“Elle manifeste l’apparition du mouvement circulaire sortant du point originel; ce mouvement, elle l’entretient et le prolonge à l’infini: c’est le type de lignes sans fin qui relie incessamment les deux extrémités du devenir...”.

(63) Lehendabiziko hutsak, lehendabiziko “bekatu”-ak die beren biluztasunaren ahal-keak ekartzen, Paradisua berdenboran desagertuz. (Ikus *Bible de Jerusalem* “Genèse” III 7tik 24arte).

(64) Ikus M. ELIADE:

“Car la récolte symbolise la Création, la manifestation triomphale d’une forme jeune, riche et parfaite. La “perfection” se trouve aux commencements, *ab origine*; on espère, en conséquence, retrouver les réserves vitales et les richesses germinatives qui s’étaient manifestées pour la première fois, *in illo tempore*, par l’acte grandiose de la création.” (in *op. cit.* 229 àr.).

b) *Familian*: azpimarratzekoa da Pater Familias boteretsuaren andre eta haurrak ontasunetan sartzen direla:

“Badut andrea, badut semea
badut alaba ere nik,”

eta honekin pareka ditzakegula neurtitz hauek:

“(…) Zikiro, bildots guriak.
Ahuntzak eta ardiak,
Nereak dira guziak!”

Abereen edertasunaren garantiak ematen bazaizkigu ahurtraka, haien kolore eta gizentasuna goraiapatuz, emaztearen garantia lau neurtitz pro-saiko eta irrieginarri batzutan atzematen den “xingar hezuri”aren desti-noak du neurtuko:

“Giristino bat ona dut hartu
nik emaztea hartzean;
Ez du mehe egunean
Sartuko uste gabean
Xingar hexur bat eltzean.”

Harrigarria da ere ikustea nola aitamen bikotea, berriz agertzen den seme-alabarenarenean.

Piarres semea, aitaren idurikoa baldin bada (“baitu nere egitea”), Kattalin, alaba, amaren potreta da (“Begiak ditu amak bezala”).

Ganarreko oparitasunak, azienden edertasuna eta osasun osoak, gero-ko ezezaguntasuna kasatzen duten bezala, aitaren iduriko seme baten izateak etxaldearen bizia segurtatzen du:

“Goizean goizik bazken erdira
badarama artaldea,
Baitu nere egitea,
Segituz nere bidea,
Ez du galduko etxea.”

Eta amaren idurikoa den alabaren bitartez, biharko emazteak ukanen duen joritasuna (65) zaigu seinalatua:

“Uste dut denborarekin
Andre on bat dion egin.”

---

(65) Lurraren joritasun, oparotasunarekin, pareka genezakeena.
Gai horri buruz, ikus ORTIZ-OSESEN *El matriarcalismo vasco*.

Mundu horretako seguritatearen oinarri, zutabeetarik bat, izanen da erlisioea, bere formalitatearen aldetik (manamenduarekin kunplitu behar da, sozial itxura da inportanteena) ikusia:

“Ez dugu behar lurrean,
Aise bizirik etxean,
Utzi laguna gabean;”

Erlisioea, beraz, moral konbentzionalaren justifikatzale eta garantia bezala (emazte “garbiak” (66) erritu girixtinoak ongi kunplitzen ditu) aipatua izanen zaigu, barneko senditze bat bezala, bidaia espiritual bat baino gehiago.

Mundu horren bertze zutabea lana izanen da, bakarrik lurraren ontze bezala, erran nahi da laborariaren lana (67).

Laborariaren lana, sasoinen arabera egiten da, eguraldiak errespetatu, landareen zikloaren arabera.

Lurrari hurbil bizi denak badakizki udan gibeletik, neguak datozela eta neguen atzetik uda berriak, sortzeari, heriotzea lotzen zaion betiereko harian bezala...

---

(66) Gure kantuan ikusten dugunez, andrea *ona* da girixtinoa delakotz. Ikus A. ORTIZ-OSSEN oharpena:

“Hay (...) textos en los que, ya de acuerdo a la mitología judeocristiana y grecoromano-occidental, se declara simplemente como “bueno” al hombre y como “mala” a la mujer: en el relato de “Marimunduko”, por si fuera poco, se declara al varón del relato como cristiano fiel, mientras que la mujer arquetípica del mismo —nada menos que Mari en persona— es declarada como *gentil*.” (in *op. cit.* 92 or.).

(67) Ez lana Adameren hutsaren kastigu bezala (ikus in *op. cit.* “Genesisia III, 19”). Hemen aurkitzen dugun nekazal lanaren berezitasuna pareka genezake J. CAZENAVEK J.P. DUVOISENEN *Laborantzako liburuaz* dioenarekin:

“En somme, le paysan agit sur la partie de la nature qu’il a pris soin de circonscrire et d’aménager au mieux de ses possibilités. Mais cette domination doit s’exercer de manière compétente et attentionnée. Ce n’est qu’au prix de cette attitude de sympathie active à l’égard de la nature que le paysan est en mesure de tirer le meilleur part de son patrimoine. Pour la plupart créatrices, ces activités sont le reflet à l’échelle humaine de l’activité divine. Le paysan est, selon J.P. Duvoisin, la main fidèle de Dieu dans sa création. (...):

“Laboraria Jainkoaren obretan hari da...” (43 or.) (...).

Avec cette référence à la volonté divine, Jean Pierre Duvoisin nous offre l’image d’un monde clos aux frontières clairement établies. C’est dans ce cadre là que le paysan intervient.” (in *Nature et vie rurale de J.P. Duvoisin: La figure du paysan*” 84/85 or.).

Gure kasuan, erran genezake aitaren arketipoarekin batera (nekazaria patriarka bat da) eta honen garaille azkenean (denboraren egitura borobilezkoa da), beti amaren arketipoa dela (Ama-lur).

Eta dio poetak:

“Galdegiten dut grazia
Dudan bezala hasia
Akabatzeko bizia!”

Azkenean, Patriarka, Elizanbururen Laborari boteretsu eta itzalik gabea, Ama Lurraren seme baita, Ama Lurraren sabel epelean pausatu nahi baitu, zirrikaren borobil gerizailearen garrantzitasuna berriz ere baieztatuz (68)...

AIPATUAK DIREN LIBURU ETA LANEN BIBLIOGRAFIA

- ARKOTXA Aurelia, 1990. *Imaginaire et poésie dans Maldan behera de Gabriel Aresti (1933-1975)*, Tesi doktora, Michel de Montaigne Bordeaux III Unibertsitatea, Bordeaux.
- BACHELARD Gaston, 1980. *La terre et les rêveries du repos*, Ed. José Corti, Paris.
L'eau et les rêves, 1979. Ed. José Corti, Paris.
- BARANDIARAN José Miguel de, 1960. *Mitología vasca*, Ed. Minotauro, Madrid.
Diccionario de mitología vasca, Obras completas (tomo I), Ed. La Gran Enciclopedia Vasca.
- BEIGBEDER Olivier, 1989. *Lexique des symboles*, Ed. Zodiaque.
1978. *Bible de Jerusalem*, Nouvelle édition Desclée de Brouwer, Paris.
- CAZENAVE Jon, 1991, *Nature et vie rurale dans Laborantzako liburua de J.P. Duvoisin: la figure du paysan*, D.E.A. Département Interuniversitaire d'Etudes Basques, Bayonne.

---

(68) Ikus ere J.B. ELIZANBURUEN *Eskuara eta eskualdunaken* azken bertsuaren lehen-dabiziko bi neurtitzetan nola “itzala”k borobil bat marrazkitzen duen:

“Nola birundan arbolari da segitzen itzala,
Bakotxak hala sor-lekua beti maita dezala;”

(In *op. cit.* 44 or.).

Nere etxearen azken hiru neurtitzek gogora arazten dute ere J.I. HARTSUAGAK euskal mitologiaren irudirapen kosmologikoaren “biribil”tasunaz dioena (honen berezitasuna, haren iduriz, “egonzaletasun”-ean finkatzen baita indoeuroparrarena kezkan eta mugikortasunean finkatzen den gisan):

“Euskal mitologiaren irudirapen kosmologikoak egonzaletasuna du ondorio nagusi: Egonzaletasun espaziala (...), eta egonzaletasun espirituala halaber, mundu osatu, biribil eta buruasean biziuz gero, ezerean bila inora jotzeko beharrik ez dagoen heinean: Norbere etxean jaio, bizi eta hiltzen da, eta hil ondoren, etxeko beste hildako guztiekin hiltzen da, eta hil ondoren, etxeko beste hildako guztiekin batera eta etxeko bizidunekin batera elkarkidetzan bizi ohi da, azken hauek, lurpeko bizitzan behar diren argi eta janariak eskuraeraziko dietelarik hutsegín gabe.

Bizitza, heriotza eta heriotzondoaren zikloa hesparru kosmiko buruase bakoitzaren barrutian hasi, garatu eta burutzen da.” (in *Euskal mitologia konparatua* 171 or.).

- CHAMPEAUX Gérard de et STERKX dom Sébastien o.s.b., 1981. *Introduction au monde des symboles*, Ed. Zodiaque.
- CHEVALIER Jean et GHEERBRANT Alain, 1974, *Dictionnaire des symboles* (4 tomes), Seghers Paris.
- DURAND Gilbert, 1979, *Structures Anthropologiques de l'Imaginaire. Introduction à l'archétypologie générale*, Ed. Bordas, Paris.
- ELIADE Mircea, 1989, *Aspects du mythe. Gallimard. Folio essais. Paris.*
1990, *Mythes, rêves et mystères*. Gallimard, Folio essais, Paris.
1979, *Images et symboles-essai sur le symbolisme magico-religieux*, Avant propos de G. Dumézil. Gallimard, Paris.
- ELIZANBURU Jean Baptiste, 1991, *Ikusten duzu goizean eta bertze...; Ikas. Bayonne. Etxea ou la maison basque* (ouvrage collectif), Ed. Lauburu, 1980.
- FRANZ Marie Louise von, 1983, *Nombre et temps-psychologie des profondeurs et physique moderne-* (frantses itzulpena: Francine Saint René Taillandier), Ed. La Fontaine de Pierre. *Gabriel Arestiren literatur lanak*, 1986 (2 eta 5. aleak). Susa. Donostia.
- HARTSUAGA Juan Ignacio, 1987, *Euskal mitologia konparatua*, Kriselu, Donostia-San Sebastián. 1984, *Hil Harriak. Actes du colloque international sur la stèle discoidale, Musée Basque-Bayonne* (8, 9, 10 Juillet 1982). Musée Basque. Bayonne.
- JUNG Carl Gustav, 1982, *Les racines de la Conscience*, (Frantses itzulpena Y. Le Lay eta E. Perrot), Ed. Buchet/Chastel, Paris.
Types psychologiques, 1986 (Frantses itzulpena: Y. Le Lay). Georg Editeur S.A. Genève.
Métamorphoses de l'âme et symboles. Analyse des prodromes d'une schizophrénie, 1987 (frantses itzulpena: Y. Le Lay). Georg ed. S.A. Genève.
L'homme à la découverte de son âme, 1966 (frantses moldakuntza: Dr. Roland Cahen), Petite Bibliothèque Payot, Paris.
Dialectique du moi et de l'inconscient, 1990 (frantses itzulpena: Dr. Roland Cahen), Gallimard, Folio-essais.
Essai d'exploration de l'inconscient, 1989, frantses itzulpena: Laure Deutschmeister). Gallimard. Folio-essais.
Ma vie, 1990, Souvenirs, rêves et pensées recueillis par Aniela Jaffé. (Frantses itzulpena: Roland Cahen eta Y. Le Lay), Gallimard. N.R.F.
- KORTAZAR Jon, 1985, *Altxorrak eta bidaiak. Haur kontabideen azterketak*. (Talde lana), Ed. Desclée de Brouwer S.A. Bilbao.
- LAFITTE Pierre, 1953, *Lexique français-basque. (Navarro-labourdin littéraire)*, Ed. Hestia. Bayonne.
- LHANDE Pierre S.J., 1926, *Dictionnaire basque français*, Ed. Gabriel Beauchesne, Paris.
- MICHELENA Luis, 1985, *Lengua e historia*, Paraninfo, Madrid.
- OIHENART Arnaud (d'), 1657, *Les Proverbes basques plus les poésies basques du même auteur*, Paris, Euskal erakustegia, Baiona (Argazkikopia).
- ORTIZ-OSÉS Andrés, MAYR Franz-Karl, 1988, *Matriarcalismo vasco*, Universidad de Deusto, Bilbao.
- ORTIZ-OSÉS Andrés, 1985, *Antropología simbólica vasca*, Anthropos Editorial del Hombre, Barcelona.
- ROCHETERIE Jacques (de la), 1984, *La symbologie des rêves-La Nature* (tome I), Ed. Imago Paris.

- SATRUSTEGI Jose María, 1980, *Mitos y creencias*, Ed. Txertoa, San Sebastián.
- TOURNIER Michel, 1972, *Vendredi ou les limbes du Pacifique*, Gallimard Ed. Folio, Paris.
- VINSON Julien, 1898, *Revue de Linguistique et Philologie Comparée*, Tome 31, 15 Juillet (argazkikopia). *Yi King. Le livre des Transformations*, (Richard Wilhelm artzain protestantak 1924.ean, alemanez ezagutzera eman zuen bertsioaren frantses itzulpena Etienne Perrot-ek egina). Médicis. Paris 1990.

Artikuluak:

- ARKOTXA Aurelia, "Maldan beheraren irakurketa baten inguruan" in *Hegats IV*, Donostia, 1991.
- BIES Jean: "Chamanisme et littérature" in *Cahiers de l'Herne: Mircea Eliade*. Editon de l'Herne, Paris 1985.
- ETCHEHANDY Marcel (F.): "Les stèles discoidales basques" in *Zodiaque cahiers*.
- GUILBEAU Dr.: "Eskualdun Herritar Maiteak"/"Chers Compatriotes Basques" in Julien VINSON. *Revue de Linguistique Comparée*, tome 31, 15 Juillet 1898.
- KORTAZAR Jon: "Barrutiaren Gabonetako Ikuskizuna in *Altxorak eta bidaiak*.
- LAPLACE Georges: "Sépultures et rites funéraires préhistoriques en vallée d'Ossau (Ursari)" in *Hil Harriak. Actes du colloque international sur la stèle discoidale. Musée Basque Bayonne (8, 9, 10 Juillet 1982)*. Bayonne, 1984.
- PEILLEN Txomin: "Civilisation et idéologie vasconiennes" (fotokopia).

PIARRES ETA PELLO, EDO EGINBIDEAREN ETA BIZIAREN IKASPIDEAK

Sara, 1991-XII-20

J. B. Orpustan

Sarrera: *Piarres Adame*, elaberri eta moldakuntzako elaberri

1. Norbaitek, menturaz, galdegin lezake, ikusiz *Piarres Adame*-ren laburtasuna bezenbat, liburuxkaren egitura doi bat argala eta ahula —ipuin zerrenda ttipi bat, ez oro hein berekoak, elgarri ez oro berdin lotuak, zenbait, iduriz, batere edo guti—, hea merezi lukeenez elaberriaren izena: literaturazko lan mota handien eta ospetsuarena, ehoiz bezenbat XIX-garren mendean, eta gehiago, ahal bada XX-garrenean.

Laburtasuna eta osatze eskasa alde batetik (idazlearen azken lerroer jarraikiz, liburu erdi bat gehien gehienik...), ipuinez egina izaitea zatirik handienen, ipuin gai eta mota ezberdinez haurzaroko biak salbu (Omia-saindukoa eta Juanareneko aran-ondoarena) aitzina, arotik-arora jauzika, XIX-garretetik, XVII-ra, gero XVI-garrenean...

Bada ere bizkitartean egiazko elaberriaren aldeko arrazoin zenbait. Stendhalek (*Lucien Leuwen*), Flaubertek (*Bouvard et Pécuchet*), bertze batzuen artean, utzi zituzten bururagabeko edergintza mota guzietan, bururatubagerik... Elaberriak erakusten du “bizi zati bat”, “zerra bat” (“une tranche de vie”), eta eztu nehork aitzinetik manatu zer behar den zati horren luzetasuna: bizi bat (Maupassant: *Une vie*), urte zenbait (gero aipatuko den *Wilhelm Meister*) edo egun, edo gutiago... *Piarres Adame*-ren epea laburra da, eta ezin hobeki mugatua: 1845-eko buruilaren astelehen goiz bateko bederatzi orenetarik, biharamuneko bazkal aitzineraino (eta leku mugak biziki xeheki emanak: balio luke Sara ta Azkaingo leku horien taula batean marrazkitzea...), Olhetako besta ederra: “Le 15 septembre 1840, vers dix heures du matin...”; eztut *Piarres Adame*-ren erdal-itzulpen zenbait hasten, elaiten agertu zen “moldakuntzako elaberri” aipatuenetarik batena: “sendimenduzko moldakuntza” guti daduka iduriz, egia erran!).

Bigarren baldintza bat betetzen du osoki *Piarres Adamek*: pertsonaien izaera egiazkoa. Azkarrena Piarresena da, bere hiruretan-hogei-ta-zortzi urtetako jakintzak emaiten dakon lehentasunean, eta harekin batean,

elasturiak, omore on bezain bikitartean bakarra: Pello gaztea hor da, “hamabortz urthen ingurua” baizik ez oraino (Elizamburuk berak hamazazpiak bete zituen urtea), entzule egile baino biziki gehiago, baina ere erraile: “le narrateur” edo “edaslea” Pello da, eta Pello “lerro hauk hemen izkribatzen dituen bera”; Elizanburu idazleari hurbil, bainan ez osoki hura, Pello gabe elaberririk (edo estilo zuzeneko elaberririk, bederen) elaithekeen beharrezko pertsonaia, beharrezkoena. Nork erran zein diren, hemen eta elaberri handienetarik zenbaitetan (Proust-en *Aro galduaren bila*, adibide errexenaz), egia eta alegiaren, idazlearen eta pertsonaien arteko loturak? Urrunegi joan baikitazke aitzinean eman den izenburutik, utz dezadan gai berezi eta funtsezko hau aipatu orduko; erran ondoan, alta, gehienetan gertatzen dena: Piarres eta Pello, biak Elizambururen bi “itxura edo irudi” direla, izen ttipitik haste, bat zaharra, bertzea gaztea, bat “biziak moldatua” (ez oraino “higatua”...), bertzea munduaren ezagutzen doi doa hasten ari dena. Ezagutza hortan urrats handiak eginaraziko dazko, epe laburrez, Piarresek.

2. Hastapenetik, Elizanburuk ezin garbikiago emaiten du liburuaren helburua, Piarres-ek dionean Pello hartara heldu orduko, bere burua gorapatuz, xumetasun den gutienekorik erakutsi gabe: “iduri baituk, nahiz behar bada zerbait badakikan, badukala oraino gauza hainitz ikhas-teko, bidean goazilarik erranen darozkiat nere haur demborako eta geroztikako zenbait hitztorio “(1en Kapituluak: hitztorio ortografia egina da erdalki huts horren euskalduntzeko, bidaia hitzean egiten dugun molde berean). Eta Pello ikasle seriosa da segurki: bera jautsia lasterrez Piarres-eraino, “gizonek bezala egin nahia”, ikas-gura.

Gogo-sendimenduen zohitzeko urteak erakusten dituzten elaberriak sortu ziren XVIII-garren azken urtetan, Rousseau-ren *Emile*, *Aitormen*, eta horien ondoko idazki nagusi zenbaitekin. Alemaniak zuen elaberri mota berezi hori beteginzarrera heldu, Goethe-ren *Wilhelm Meister-en moldakuntzako urteak* elaberriarekin (1794-1796). Geroztik hedatu zen Europako literaturan: eta Elizamburuk irakurri zituzkeen Fromentin, Balzac, Flaubert eta bertze zenbaitek gai hortaz egin zituzten elaberri, beti guti edo aski “autobiografikoak”. Ezkinuke alta uste izan behar euskal literaturak berak etzuela gure idazlea gai hortarat ekarri: hitzaldi hunen azkenean aipatuko dut —bakartu ordu arte— idazki sustatzaile horietarik iduritzen zautan bat...

Artean, ikertu behar dira moldakuntza horren osagailu bereziak Elizambururen luman: erakaslea nor den, eta nor ere ikaslea, zer diren bien arteko harremanak; zein diren ikas-gaiak eta ikas-moldeak; zer den ona, zer gaitza eta nola ikusten diren, nola ezagutzen; zer gogoz hautatzen edo baztertzen; eta nolakoa behar lukeen izan, biziaren behar bezala eremaiteko, Elizambururen gostuko “zuhurrak”.

I. Ikasle, erakasle

Jakinez idazleak nahi izan duela erakutsi gizarteko eginbidetara eta biziaren “zuhurtzian” eremaiteko moldakuntza bat, bere ustez hoberena liburuxka hasten duen urtetan, Piarresen adinerat hurbiltzean eta munduaren eta biziaren ezagutza berdinarekin, guri dago ikertzea zertan eta nola xede hori betetzen duten bi “protagonixtek”; nola hauk asmatuak izan diren (Sarako atetarik, Azkainen gaindi, Olhetara...), gogo,barne, izpirituzko bidalde batetan dela Pello aitzinatzen aldi berean, eta huntan dagola, ene ustez, elaberriaren erran-nahi azkarrena.

Hortakotz, ezta berriz hemen hasiko Elizamburuk hain xeheki eta ederki, Balzac baten heinean, marrazkitu duen Pello eta Pirresen, gehienik Piarresen, soin eta jauntzi irudia. Salbu gauza bat: irudi horiek ukan dezaketen erran-nahi sendimenduzko, izpirituzkoa edo morala beharko da ere ikertu.

1. Pello “Matxinene”

Izenaz (izen ttipiaz) goiti, idazleak eztu den gutieneko xehetasunik emaiten Pelloren gizarte do familia etorkiaz, ez eta haren ikaskuntzetaz, bainan emaiten du etxe-izena:

“—Saran zeintakoa haiz?

—*Matxinenekoa.*”

Nahiz eztutan aurkitu zer ikusteko duen Matxineneak Elizambururekin (bada oraino Saran, errana izan zautanaz, izen hortako edo hurbileko etxe zenbait; jakinez Matxin Martin dela...), hautuak baduke bere arrazoina; “Pello Matxinene” edo hobeki “Pello Matxinena” beraz, herriko etxe “berrier” (ez Erdi Aroko zaharrener) lotzen da..., Piarres Adame bezala. Ikusten dut bietan halako “bien-artekotasun bat”, bertze gauza gehienek ere agertuko dutena gizarte-mailaren aldetik, ez gora edo goregi, ez behegeri... Gizartean, Sarakoan, segur hartua da Pello Matxinena, etxe batekoa delakotz; ez gehiago. Izena eta etxe-izena aski ziren, lehenago, norbaiten ezagurtzeko.

“—Hanbat gaizto hiretzat” dio Piarresek bertzerik gabe; lehenbiziko trufa hutsa menturaz, bainan ezta laudorioa, izaitekotz halako gutiسته bat Matxineneko aipamenaren alderat. Saratarrek beharko dute, ahal badute, zerbait erran, eta elaberria gauza huntan osatu.

Izena baino lehen, hirugarren lerroan, jakin dugu Pelloren adina: “hamabortz urtheren ingurua nonbait han”. Elizamburuk berak bazituela hamazazpi 1845-ean errana da; eta idazleak hartzen duela bere pertso-

naietarik, “autobiografikoak” badira ere, zenbait urratsen (edo “*urtheren*”) urruntasuna. Adinaren erran-nahia argi da: haurtasunetik gaztetasunerateko muga iragan berria du Pellok, baina aski handi da bestara joaiteko, bakarrik. Egia da, munduaz ala biziiaz, gauza guti dakiela oraino; iduri luke ere doi bat zuzen ikusten dituen, eztitu beti entzuten... Izan daiteke herabetasun hori jendetasunaren (“*la politesse*”) ondorioa dela, ezpaitirudi Pellok, erraiten dugun bezala, “gaizki ikasia” dela.

Bigarren “arrazoin adina” berritan iraganik (hamalaur urteak, ziote-naz), Pello jakitate ta ezagutzaz gose agertzen zauku: ez ikaskuntzako jakitatez, hortaz deusik eztaigu —xehetasun zenbait agertuko da Piarresen haurzaroan—, baina biziaren ezagutza xoilaz: “Gizonek bezala egin nahiz...” dio bigarren lerro-aldeak. Errex asma daiteke ezteela nahikaria hori maripulisa-ren bizkarrean “Xarlango” (“*lévrier*” dio idazlearen ohar-rak), adin hortako itxura doi bat irigarrian (erdaraz erran laite: “*jeune chien prêt à dresser*”), baina, lehenago erraiten zuten bezala “arrazako”, jakitera emana, edo, eta hitza zuzen heldu laiteke hemen euskaraz ere, “heztera”...

Eta, hortakotz, Piarresen “hitztorio” eta egintzek eztezakete ukan entzule eta behatzaile hoberik: gogo hortan, ainitz ikasiko du Pellok epe laburrez. Elizamburuk berak irakurtzailea apur bat “nahi baduzu hortan utziko dugu muthikoaren hiztorioa”. Gutti egile dudarik gabe, baina entzule, ikusle, ikasle eta beharrena... edasle edo idazle (“*narrateur*”): Pello gabe, eluke *Piarres Adamek* (“esperientzia handiko gizonak”, eta liburuak) izaiteko arrazonik.

2. Piarres edo biziaren ezagutza

Piarresen izena eta deitura, gauza ezaguna da, Elizambururen biziari hurbiletik atxikiak dira: *Adameta* etxean sortu zen Elizambururen arreba zaharrena, bera *Piarresenea*-n. Ohargarri da, uste dut, miraila joko hau: Elizamburu “adinekoa” (1886-an, eleberriaren azken zatia agertzen denean, baditu 59, berrogei-ta-hemeretzi urte, idaz-lanak *Piarres Adame* izenpe-zen ditu), bere gaztetasunaren ber-moldatzen, eta ber-bizitzen elaberriaren bidez, nor-bera bere buruaren erakasle, irudimenez bederen... Lehenagoko bertsulari izenez *Piarres Adame* zenbaiten izaitea ezagutu balu ere Elizamburuk (eta zergatik ez?), etezakeen aurkit bere buruaren alde berean gordetzeko eta erakusteko arrazoin edo estakuru hoberik.

Baina, izenetik harat, Piarres ezta Elizamburu, badu bere nortasuna, azkarra eta bizkorra: Pello, hasteko, utziko du behatzaile bezenbat miratzaile, eta berdin inguruko bertze zenbait, bidean ala Olhetako plazan (salbu bere ilobak eta... Saratar zenbait: “Egia duk nihor ez dela bere herrian profet”).

Adinez urrun, bi gizaldi bete bien artean, ezta ere Pelloren jendakian edo ahaidegoan, dakigunaz, ezpada literaturako izaera berezian, egilearen eta eginen arteko harremanetan. Ba ote du, sendimendu handirekin aipatzen dituen aitama eta haurridetaz —oro zenduak— bertze familiarik? etxalderik, ala beti etxetiar edo jautsirik, ainitzek egin duten moldean? Badaiteke, bainan etzauku errana. Aski du, Pellori bizi az eta zuhurtziaz mintzatzean entzuna izaiteko behar den indarrarekin, bere nortasuna.

Ezpada etxeko-jaun handi, edo ere menturaz etxeko-jaun, laboretxeko, erran gabe doa orduan entzuten zen moldean, ezta nor nahi Piarres: soinean dituen jauntzien edertasunak berak (beti jadanik erran den “bien artekotasan” hartan, aberatsik deus gutirekin: eztakar urrerik, bakarrik zilharra...) lilurutzen du Pelloren gogoa, garbitasunez, gaien ederrez, ainitzitasunez, kolorez; eztu ohartu gabe uzten makila, jauntasun horren sinboloa, libertatearena bezenbat, dudarik gabe: “nik baino ederragoa eta azkarragoa”...

Bidaian eta gertakarietan zehar agertzen duen gogoa, itxurari emana du. Luzeegi laiteke gauzen hemen xeheki emaita. Gauden beraz beharrean: gogo ona eta irria (“Sarako herrian, ez dela bat nik baino irri gehiago egiten duenik”), beldur gabea, elea eta bertsua errex, erregegi menturaz (ezta biziaren ikastetik nehor gelditzen: Piarres ere ez, trufan ihardokitzailak aurkitzen ditu...), jantzaria eta “kompainiako gizona” behar denean, biziko zorion ttipietan ezagutua (pipa, jan-edanak: “hameketakoa” lekuko...), “maitale” izana bederen (hiru latsari “graziak”) edo haal oraino, begiak *ñir-ñir* Azkaingo “etxeko andre” begitarre onaren aitzinean (ohar gaiten hemen maitasunezko gai hau ezuela Pellok mementoan berean entzuten, eta, ezpada maitasuna baztertua, guti sartzen dela liburuko ikaskuntzetan).

Piarresen irudi moral horrek ausartasun edo bederen “atrebitasun” doi bat erakusten badu, ezta hortakotz “beharbezalakotasunez” osoki eskasean: Jainkoa eta Jainkoaren zuzena, “Probidentzia” deitzen dena ohituki, noiz nahi ahoan ditu Piarresek, Elizamburuak bere olerkietan bezalatsu.

Ororen gaintetik, badaki biziaren berri, eta jenden: zein etxetan geldi, nola mintza eta zer galda, zer erantzun ere. Badaki “debru franko badela saindu itxura hartzen duenik”... Ezagutu duen bizia, gaixtoa ukana du, bederen haurzaroan, umezurtz gelditurik (Elizamburu bezala, badakigu), haurride ainitz eta “Etxetxarreko borda txarragoan” hazirik (lehenagoko Etxasarria ote, etimologiaz behar zen alderat itzulirik?)... Igan du bizkitartean aldapa, heldua da aski gora, “etxeko-jaun aberats zenbait” iduritzearainokoa: biziko atsekabeak ezagutu ditu, eta garhaitu. Idealismo gehiegikorik gabe, “zinizmo” hutserat erori gabe ere, Elizamburuk asmatu du, bere zuhurtziaz osatuz, Pellori egokienik zitzakon ustegabeko erakaslea.

Ezta hemen oraino aipatu Piarresek berekin dadukan gauza ohargarriena: sudurra, nolaz ez! Haurzaroan “aratze batek bezain handiko” burua, handiturik “girstino, yudu eta bertze guziek bisaiaren erdian Yainkoak ezarria dugun haltura (...) negurri gaitzekoa”, badu trufa gai bere baitan Piarreseok: sinbolo ala ez, eta zerena? Eztugu hurbilagotik ikertuko; bainan ezkaude galdegin gabe zer ikusteko duen hoin gauza ohargarriak, liburuaren xede moralarekin. Irrigarritasunetik ikusten da aldatzen delamiragarritasuneraino, Aldudeko, Baxe-Nabarreko (Elizamburuk Sarako moldean dio “Nafarro beherea”) eta Lapurdiko xapelketa aipatuan irabaziari esker. Pellok Piarres sudurretik du ezagutzen, hain aipatua delakotz xapelketaz gerotzik, eta Lapurdiko ala Sarako ohoretik zerbait berekin deramalakotz. Azkenik bederen hau: Piarresen nortasuna du sudurrak osatzen; eta zein gaztek eztu miresten –Elizambururen aroan, eta gurean gehiago!– xapelketako irabazlea?

Literaturako tematikaz mintzo bagira, Piarres Adame hor dugu non-bait, Rabelais-ren pertsonaien, Pinocchio-ren (1881-1883-etan agertu zen Italian) eta urte guti barnne Edmond Rostand-ek emanen duen Cyrano-ren artean: ezta kompania literario gaixtoa.

* * *

II. Nola ikas: zuhurtziaren bideak

1. “Adinean adinekoa”

Biziko jakintzak eztu ikastetxetakoarekin ikustekorik: udazkenean (ez oraino “larrazkenean”) egiten da, ikastetxeak hetsiak zirelarik urri hastearaino; besta egun bat edo biez; bidaian (oinezkoa zadukan ere hoberena Jean-Jacques Rousseau batek...), arrotzak gurutzatuz eta mintzatuz, etxez etxe gomit, apairu, solasaldi, ipuin, kantu eta jantza-jauzi (Piarresek hain ederki emaiten dituen “mutxikoak”), bertsu eta mokokaldien artean, lokartzean eta atzartzean: opor edo bakantza arotogia, hertsiki betea da, nahiz gogo alai eta hoberenean beti. Aldiz, ohar daiteke, nahi bada, Piarresek berak estimu ttipian zadukala XVIII-garren mende azkeneko ikaskuntza: “hameka urthetan (...) irakurtzen nitian (...) liburu Izpiritua-lean diren othoitz eskuara eta latin guziak”. Erakasleak ere, ikusiz nola “erriantak” uzten duen Pello “leihotik dilindan (...) sofrikarioaren eta izialduraren bortxaz aldixar bilhakatu bainintzen!...”.

Hau da bereziki Pellok ukan duen zoriona: etziren bakarrik Olhetako bestak “besta hitsak izanen (...) Piarres Adame, saratarra, han kausitu ez balitz”, Pelloren jakitatea etzen ordu hoberenean osatua izanen. Inguru-mena, partaideak, jakitatea, oro lerro berean gertatzen dira, idazlearen

(bainan berak erranen zuen “Yainkoaren”) botere bereziaren bidez. Hemen hunkitzen da elaberriaren zuzentasun zinez “idealixta”, eta hunek dauku erakusten, azkenean, liburuaren helburu ikaskuntzako, gogokoa “errealixta” baino gehiago.

Eztira, hortakotz, Piarresak emaiten dituen ikaskuntzak edozein moldez edo arotan egiten daitezkeenak. Piarresak –Elizamburuk– behin baino gehiagotan azpimarratzen ditu Pelloren mugak gauza zenbaiten egiteko edo osoki onhartzeko eta gogoratzeko: “Ez, deus ez... deus ez... (Matxineneko aipamenaz); Gaztegi haiz oraino hi, Pello, gauza horren ongi pisatzeko (arropaz edo irudiaz eta izaiteaz); Badiat uste ez dukan edanean!... hire adinean nik (...)” (“hameketako” edariaz). Ezagutza edo zohidura ezkas hori jadanik aipatu dugu maitasunezko gauzetan (Azkaingo etxeko anderea eta Piarresen begiak...). Badaki, gure “gizon zuhurak”, adin bakoitzak badituela bere heineko jakintzak.

2. Ikas-molderik hobereana: adibidea

Ikastetxetarik kampoko ikasketetan ezta “kursoen” edo “peredikuen” lekurik. Nolaz ez aipa, orduan, Axular, Elizambururen aitzineko Saratar moralixta, idazleak berak ardura gogoan zukeena lehenagoko Saratar “abil eta yakintsunak” ospatzen zituenean. Ezta gehiagorik erraiteko *Gero*-ren gaiaz: aski zabaldua zuen Urdazubi-Saratarrak, eta elaberriak eztauku hortaz kapitulu edo “hitztorio” berririk utzi. Bainan etzuen egitego lanik ere, hain dago Piarres “nagi eta auhertasunetik” urrun: bestaz bada bestaz, aski erakusten du Pellori eztela (ez izan ere) “aro-galtzaile” hetarik, goizik jeikiz adibidez (“kukuso eta ximixtak” atzargailu, egia erran...).

Eta hortan da guzia: Axularrek perediku eta hitzaldiak zituen moldatzen, nahi den bizitasunean, adibideari (Aro Zaharretik, Elizako doktoretarik, edo egunoroko bizitik...) emanek lekurik handiena, bainan bere burua ahal bezenbat aipatu gabe.

Piarres ararteko, Elizamburu moralixtak derabilan metodoa eginbidearen erakasteko, bertze molde batekoa da: hemen behar da ikusi bizia bera, ez edo ez bakarrik noizpaiteko edo nonbaiteko ixtorio erdi-mitikoak. Egiatasun hau dako emaiten Piarresak Pellori: berari gertatuen egia, edo, bederen, berari hurbil (hunek erran nahi du ere Euskal Herriari hurbil) gertatuena.

Aitortu behar da, bizizko adibide horrek hartzen dituela itxura ezberdinak *Piarres Adame*-n, eta, nahiz ezten gure iker-gaia hemen, ikus daiteke bederen elaberriaren egiturak duen ahultasuna hortik dela sortzen alde batetik: “Arlekin-en” arroparen itxura bat...

1) Lehenik getakariak: Pello eta Piarresen bateratzea, “ik hazkin-mandozaina”, latsariak, Azkaingo etxekanderea eta “hameketakoa”, besta eta dantza, gaua, Piarres eta iloba... Hauek dute, zinez, erakaskuntzako indar berenez handiena, “ainitz ikusiak baitu ainitz ikasi”; eta gehiago Pello bera gertakarien partaide denean zerbaitetan, eta bederen Piarresekilako eletan...

2) Bigarrenik “hitztorioak”, bainan bi mota osoki ezberdinetan:

Piarresen haurtzarokoak, oraino sendimendu bizienaz beteak (ahalge ta beldur, edo Jainkoaren ontasunari esker on...).

Ipuin hutsak, nahiz ixtorioari lotuak, eta Euskal-Herriari ere: “Ezkurjale” edo Eskurialeko erret-jauregikoa (iduriz XVII-garrenekoa), osoki alegiazkoa (Molière-en Nahigabeko mediku-aren komedia aipatua ezagutzen zuen Elizamburuk); 1555-eko ordaintzen duela aro urrunagoa...

3) Hirugarrenik kantu eta bersuak (ezberdinak ere...): hortan du Elizanburuk literatura bera lehen mailean sartzen ikaspide bezala: ohar-tzeko da zein urrun gauden —Axularren ala bertzen...— perediku, hitzaldi eta idatzaldi guzietarik: Zapataina, latsarien bertsua, bestakoak ezpadauzku ere aipatzen baizik (“guzieri ematen zioten bertsu bana, zakizkan aire guzietan”). Elizambururen neurtitzak eta elaberria “medaila” beraren bi alderdiak dira.

* * *

III. Zer ikas: morala eta biziko jakintza

Pellok hain ditu berak barna hartu Piarres Adame eta haren egitzak, eleak, erakaspenak, non aski garbi atxikirik gogoan, urteak e urteak berantago (Piarresen adinetik ez hain urrun, “idazlea” bezala), “edasle” bilakaturik, baitazki oraino den gutieneko xehetasun guziekin: ikas-moldeak helburua osoki bete duelako frogaa... bederen elaberriaren alegian.

Zer den horrela ikasi duen “zuhurtzia”, morala, lasterrez dugu aipatuko, eta ez dituen osagailu guzietan sartuz (bainan nitaz bertze norbait mintzatu beharra dela badakit).

1) Elizaren bekatu nagusi edo “kapitaletan”, Elizamburuk, bertze orduz Axular batek egin zuen moldean (“juramentua”, “hasarrea”, “haragiko bekatua” eta hunen ondorioz, doi bat ere “sabelari sobera emaita”...), hautatzen ditu, ez alta hautu berean: gezurra eta ohointzaz kampo, gauza guti, eta ez deusik Axularrek hain luzaz aipatu zituenetaz, bere “erremedio” guziekin.

Ezta dudarik hemen ditugula erakaspen garratzenak. Hiruretan-hogei urte iraganik, Piarresek gogoan ditu oraino, bizi-bizia edo “gorri-gorria”, “bekatu” horien ondorio izigarriak: Omiasainduko otoitz gezurrezkoenak, bi sosen zuzen gabe biltzeko; Joanareneko aranen ebastea... “Orai ikhusi behar duk zer tribulazioneak izan nituen nere malefizio izigarria zela medio!... sekulan ahantziko ez dutana... Yainkoak begira haitzala, mutikoa, holako tribulazionetarik!... izan zuan halere yenderik aski nere sekulako ahalkarazteko... bi soseko madarikatua, zeinak erretzen baitzarotan sakela... uste diat ez dutala sekulan ahantziko... aran ondo baten gainera igateak zer ondorioak izan zituen neretzat eta zer zurra-aldia merezitu... zer ikharak... izerdi hotz bat... Yainkoak eta nik baizik nihork ez zakik!”.

Geldi dezagun zerrenda: gezurretik eta ohointzatik, nahiz biak ttipiak ziren, eta Piarres osoki “ogenduru” baino bertze “abilagoek” enganatuago, behin betikotz sendatua ageri zauku, eta ageri zaku Pellori, eta gaitz horietarako ixuritik. Elizamburuk bazituen bide hortan aitzinekoak, segurki: Atxular bera eta haren “conciencia ona”, eta gehiago, menturaz, Jean-Jacques Rousseau-k, ohointzaz eta gezurraz hark ere, Confessions edo Aitormen-etan hain bortizki erakusten duen urrikoa (eztugu aski, erraiteko gure Saratarrak berak, Elizamburuk, Rousseau-k bezain barna eta luzaz senditu zuenez “ogenduntasunezko sendimendu” delakoa, 2° le sentiment de culpabilité”: bainan balitake gogoetatzeko gaia...).

2) “Konziencia onetik” hurbil dago, hemeretzigarren mendeko Europatar gehienen kultura moralean, Jainkoaren izaitea. Erlisioea bera, elizako urrats ohietuenetarik harat (Omiasainduko otoitzak hilerrietan edo elizan, arbasoen kulto ezagunenean, bainan... bi sosen irabazteko), beretergoa (hala du Piarresek ezagutu Pello...), katixima eskolan..., guti agertzen da: oraino bestako lehenbiziko eguna izan balitz, bainan bigarreanean... Zugarramurdiko frailek, liburuaren bururatzean, ez ote duten ere lehenbiziko Piarresen erakaspena gogoratzen (itxura eta izaitearena)?

Hutsen urrikiak eta irri-solasaz kampo, ezta deusik Jainkoa bezain usu Piarresek aipatzen duenik, eta Pellori mintzatuz ardura: “Yainkoak holakoa egin nindian... Yainkoak ez zian hala nahi... Yainkoaren borondatea... Yainkoak begira haitzala...”. Kantu gehienetan bezala, Jainkoa aipatzen du eta goresten Elizamburuk. Errexegi da aipamen horien emaita idazlearen eta haren aroko —eta berantagoko— “konformismo” edo beharbezalaketasun ezagunaren gain. Aro hartako izpiritu aitzinatuetarrik zenbaitek ikuspegi bera dute: Victor Hugo batek, adibidez, hura ere “errepublikanotua”, Elizamburuk irakurri zukeena... Ezta ere baitezpada, izaite beldurgarri bat (ahalgearen beldurra da azkarrenik, erran nahi baita gizartearena, “zoiztatearena”), Pelloren zuzenbidean atxikitzeko.

Teologiazko xehetasunetara gabe, aski argi gelditzen da Piarresek gogoan duen “yainkoa”: “borondate” osoa dudarik gabe, “fatum” osoa,

“hala behar” hutsa alde batetik; bainan zuzenaren zaintzaile (ohointza gezurra baino azkarkiago gaztigatzen da) behar denean, eta aldi berean “probidentzia”, laguntzaile gaztigatzaile bezenbat beraz, aran ebastea ikusten den bezala: “ikusten diat, Pello, Yainkoak nere othoitza nik egin baino hobeki aditu zuela...”.

3) Piarresak aski erakusten du, bizkitartean, beharbezalakotasun moralak badituela ere bere mugak, eztela aski gaizkiaren beldurra, biziaren zorionean iragaiteko. Ezpadugu hartu nahi “artehitz”, “artejoko” edo “entremes” huts bat bezala, zer erakaspen du Ezkur-jaleko ixtorioak? Menturaz senar-emazten arteko —nahiz bat edo bertzea, “don Pacheco eta doña Encarnacion”, jende hoberenetarik den— gaixtakeria zenbaiten erakustea, geroago Pellok ezagun dezakeen ezkontzari buruz? Orduan liburu bururatugabea, berantagoko Piarresen erakaspen zenbait aitzin dezake... Eta gai ohitu bat hunkitzen da Piarresak azpimarratzen duenean “emazte baten malefizioa”, Pellori begin idekitzeko behar bada.

Baduke bertze erakaspenik ere “nahigabeko medikuaren” ixtorioak: edo medikuen ahulezia (Molière-en komedia bat baino gehiagoren geia); edo jaun handi, errege eta “erretatearen” (Oihenarten hitza), monarkia-
ren zehabidea, eta orduan elaberriak bat egiten du *Lehen eta Orai* kantu aipatuarekin.

Zugarramurdiko frailen eta 1555-eko “hauzaphez” saratar eta eihara-zain (ala eihera-jabe? etziren berdin...), Sarako euskaran “errotazain” Erramundegibehere jaunaren arteko guduan, beharbezalako moralak hartzen du zimiko bat edo bertze: bortitzkeria bazter badago, segurki (eta etzen horrela beti lehenagoko mendetan!), gezurra da nagusi. Pellok ikasi behar duke, hutsezko gezurraren beldurra hartua duelakotz Piarresi esker, gezurtien eta enganatzailen artean, fraile ala ez, gezurrez behar dela garraitu, are gehiago herri oso baten ontasuna jokoan delarik! Alegia zaharretan bezala, irabaz beza zaluenak, zuzenak ezpaitezake.

Gogo berean hartu behar dira —Pellok hala hartu behar ditu— Piarresak, bidean harat, egiten dituen trufa joko zenbait: mandozainarekin, latsariekin. Eztu beti Piarresak azken hitza, bainan behar da ere gogo onez galdu, ezin irabazia denean eta garraitzea eztenean —Erramundegi-behererentzat bezala!— baitezpadakoa.

Hots, eta hitz batez, bizia gudua da, eta hobe nork berak baldin badaki, “konzienzia ona” ezpada mintzo, ateka guzietarik bere onean, ahalez hoberenean, Piarresak gehienetan badakien eta badagien bezala, irriz ateratzen. Iduritzen zaut hori dela, orenen buruan, Piarres Adame-
-Elizanburuk jakin-arazi nahi duen zuhurtziaren oinarria. Gauza bat gehi-
go, bizkitartean: Piarres Adameren inguruan, kitzikaldien eta trufa edo espantuen artean (hastean erran ginuen eztuela erakusten xumetasunetik den gutiena... ez erakasten, salbu gizarte etorkian), ezta etsaitasun azka-

rregirik behin ere: ez eta Zugarramurdi eta Sararen artean, nahiz “gerlan ziren”, “bi herri amultsu hoietako yendeak handizki maltsoak eta pazientziadunak baitziren”. Horra aski, jenden artean bezala, herrien arteko bakearen ez gehiegi —doi bat, halere, behar denean— kordokatzeke.

Behar ote da erran, hain da Zapataina-rn “filosofia” argi horiek oro ezdeus, “deuskai” laitezkeela, zuhurtzia gaixtakeria itzul laitezkeela, ezpalute orok muga eta hein bera, ezin iragan edo gauditua egiazko gaixtoen lerroan ezpada nahi sartu: delako “bien-artekotasun” ezaguna, Erromanoen “aurea mediocritas”?

* * *

IV. Piarres Adame eta... Duvoisin

Menturaz, hemen aitzinatzen dutan gogoetak eztu egiazko arrazoinik batere. Hartakotz —eta hitzaldi hunen ez sobera luzatzeko!—, emaiten dut xoilki.

Lehenbiziko Abbadia Urruxtoi-en sariketa poetikoen ondotik, bereziki 1870-eko gerlak ereman zuenean Napoleon hirugarrenaren gobernu, eta piztu Errepublikaren aldeko gudu politikoa, bi Lapurtarren etsaitasunak beharriak erakutsi zituen: “Maître Elissamburu”, aduana edo mugazaintzako kapitain bonapartixta eta elizatiarraren mugaz haraindian gertatu zen. Hala-beharraren indarrez, biak hil ziren urte berean: 1891-an!

Ez ote ginuke ba, literaturaren mail berezian, gudu horren itxura bat? Alde batetik beraz *Piarres Adame*. Eta bertzetik? Duvoisin-ek jadanik aspaldi agertu zuen liburuxka, *Laborantzako liburua* (1857): erakaskuntza bat, bi pertsonaien arteko elgarrizketaz aitzinatzen dena, bat jakintsun eta adineko; bertzea gazte eta jakin-nahia.

Itxura orokor berdintsu horien aitzinean, bizkitartean, osagailu guziak etsaigoan daduzkate bi liburuek, zerrenda hunek agertzen duenaz:

— laborantza eta lur-lana bakar bakarrik alde batetik; laborantzako gauzak guti bertzetik: argiena Piarres haurraren behi-zaingoa, oraino Sarako eta Zugarramurdiko artalden aipamena, urrunago “errotazaina”, antzarak Azkaingo plazan...;

— lana; bestak, edo lan gutiko egunak!;

— aita-emeak eleketa; ahaidegoa gabekoak, doi-doia elgar ezagunak, bi gizaldi artean (ez bat);

— etxeko-jauin “artekoak” (aberatsegien kritika egiten du Duvoisinek...), baina nagusiak, etxetiar eta langilen alderat gutiesleak eta borti-

tzak; Piarres etxetiar ttipienen seme, laudorio handienak (nagusiak hun-
kitu gabe alta, bainan kritika politika “erretateaz”);

– etxea bera; leku arrotza, bidaia;

– zoriona laborantzan, zoriontsu laboraria; “zuhurtzia” zapatainarena
(La Fontaine-en alegia zenbaiten orroitzapenarekin: Le Savetier et le
Financier);

– beharbezalakotasun edo “konformismo” osoa neurri guzietan; egin-
bidea eta zuzena, bainan gogoan libro eta alai, elea ere;

– seriosotasun betea, sendimenduetan eta gogoan; irria zuhurtziaren
(ega gizatasunaren, aspaldi honetan dakigunaz...) oinarri...

Nahi balitz bakarrik atxiki moralismo “duvoisintarraren” kontrako
gai funtsezkoena, aski liteke zuhur “elizanburutarraren” herio eta “hil-
-perediku” laburraz orroitzea.

Ezpazuen ere Duvoisin bera bereziki gogoan *Piarres Adame*-ren idaz-
tean (baieztatzeko, behar ginuke jakite gehiago liburuaren moldatzeko
baldintza eta ingurumenetaz), Elizanburuk zalbadu nahi zituen gogame-
nek, eginbideaz, zuzentasunaz, bizi-az beraz, erakusten dute, gogo-arintasun
bat (eta ezta hitzean den gutieneko gaitzesmenik!), guti aurkitzen dena
aro bereko euskal literaturan.

* * *

Bere “ttipian” bururatugabea izaitean, egitura erran den bezala argal
eta ezberdinean, horra arrazoin zenbait, ikusteko zergatik daukan *Piarres
Adame*-k itxuraz merezi lukeen baino leku handiagoa, biziki handiagoa,
XIX-garren mende azkeneko euskal literaturan. Elizanbururen “humanis-
mo” edo gizatasun berezia, “hitztorio” labur, irri eta kantu arinek emai-
ten dute liburu jakintsun eta dorpe zenbaitek bezenbat, batzuetan hobe-
ki. Liburuxkak, idazlearen nagusitasunaren bitartez, balio du, hortakotz,
handiena.

**JEAN BAPTISTE ELIZANBURUREN
LAU ANDREN BESTA**

Sara, 1991-XII-21

Patri Urkizu

Jaur-andreok, eguerdion denoi!

Jean Baptiste Elizanbururen *lau andren besta* mintzagai harturik, ni bekatari honek... aitorpenarekin hasi beharko nukeelakoan nago.

Argi dezadan zergatia.

Liburu edizioen prestaketetan eguneroko premiak eta abiada azkarregiak bultzaturik, alegia, denbora eskasiaren poderioz aritu izan natzai-zue horrelako lanek eskatzen duten astirik eta patxadarik hartu gabe eta honen ondorioak bistan daude.

Bihoa, bada, bidenabar lantxo honen aitzinsolas gisara ene erruen aitorra, eta aitzaki honekin kapitainaren kanta baten irakurketa lasaiagoa eta zuzenketa buru dezadan.

Koldo Mitxelenak *Liburu sorta zaharberritu baten atarian* (1) zioenez, saratarraren bertsoek ez zuten beren mailari zegokion edizio zuzenik, eta beldur naiz oraindik ere ez duten. Aurten eginiko bi argitaldiek, bai X. Elosegik (2) eginak, bai neronek prestatuak (3) akats bat baino gehiago baitute, oraingo honetan ez natzaizuelarik mintzatuko faltan edo soberan diren bertsoez eta kantez, alegia, bereak balira bezala kontsideratu bertsoez, ez eta idatzi baina ezagutzen ez ditugunez, hau ezinezkoa baita, noski, baizik eta gorago aipatu dudana soil-soilik.

Honetarako kanta beraren zazpi edizio eta zortzi aldaera ezberdin ezarriko ditugu bata bestearen aldamenean hobeto ohar gaitezen, orijinalaren joan-etorriez eta xehetasunez.

---

(1) *K. Mitxelena*, *Klasiko Sorta*, Donostia, 1986, 9-19.

(2) X. Elozegi, *J.-B. Elizanburu*, Ikas, Baiona, 1991.

(3) P. Urkizu, *Lapurdi, Baxanabarre eta Zuberoako Bertso eta Kantak, II*, 1545-1900. Etor, Donostia 1991, 413-452. (Aurrerantzean LBNZ).

Robert Marichal (4) kritikariak dioen bezala, “une edition est une copie, et qui dit copie dit faute; on commet presque inevitablement des fautes, mêmes lorsqu’on copie un texte imprimé, à plus forte raison lorsqu’on copie un texte manuscrit”.

Alegia, edizio guztiak eta bakoitza kopiak direnez, denak daudela akatsez josiak, eta ezinbesteko hori areagoa gertatzen dela eskuskribuen kasuan.

Honela bada, ondoren aztertuko ditugu zazpi edizio ezberdin eta eskuzkribuaren testuak, alfabetikoki izendatuko ditugularik:

- A. *Almanaca berria* edo *egunaria...*, Lespès, Baiona, 1882, 29-32.
- B. Baionako Euskal Erakustegiko Eskuskribua. P. 258, 14-16. 1885. Doinuarekin.
- C. *Almanak Berria* edo *Ziberouko eta Basa-Nabarreko egunaria*. Garet, Pauben, 1890, 25-28.
- D. *Euskal-Erria*. Donostia, 1897, T. XXXVI, 19-21.
- E. *Gure Herria*. Baiona, 1923. Nehor (J. Barbier) eta C. Dufau-k bildua. Aita Donostiaren harmonizazioarekin.
- F. *Kantu, Kanta, Khantore*. Baiona, 1967. P. Lafitteren edizioa, 223-225.
- G. A.M. Labaien, *Elizanburu, bere bizitza ta lanak. Su vida y obras*. Auñamendi, Zarauz, 1978, 206-208.
- H. X. Elozegi, *J.-B. Elizanburu*. Ikas, Baiona, 1991, 57-56.

Hona bada, kronologikoki ezarriak, aldaerok:

A	B	C	D	E	F	G	H
1882	1885	1890	1897	1923	1967	1978	1991

---

(4) Robert Marichal, “La critique des textes”, *L’Histoire et ses méthodes*, La Pléiade, 1249.

A

Almanaca Berria

1882

Lau andren besta

1.

Herriko besta bigarreanean,
 Berek dakiten chokho batean,
 Lau andre, bat alharguna, hirur mutchurdin,
     Jarriak itzalean,
 Harri chabal bat belhaunen gainean,
     Hari dire (*bis*) trukean.

2.

Zer duten nuke nik jakin nahi
 Phitcherrarekin bertze jaun hori ;
 Zorroa du biribila, moko meharra,
     Ttente chutik egoki. . . . .
 Chahato bat ez othe den nago ni,
     Hampatua (*bis*) ederki ?

3.

Jesus ! oraino zer dut ikhusten ?
 Zer hegal-pean dute gordetzen ?
 Egoitza gocho hortarik, halto burua,
     Chahatoaz trufatzen,
 Bihotzez azkarragoa zeren zen,
     Khuiatchoa (*bis*) hari zen.

4.

Besta delakotz egun herrian,
 Aphaindu dire handi handian,
 Ederki gazteen gisa pampinatuak
     Ez phatchada ttikian,
 Bihotz onez, partidaren erdian,
     Irriz daude (*bis*) lorian.

5.

Handik chimiko, hemendik irri,
 Haurrak bezala jostetan hari ;
 Artean amodiozko begi-kolpe bat
     Hegal-pean denari ;
 Hitz bat erran gogo diote sarri
     Beharrira (*bis*) khuiari.

6.

— « Gezurrik gabe, guazen Maria ;
 « Eman jokoan ezti-etzia ;
 « Hurbil zan untzi beltz hori, detzagun edan
     « Trago bat edo bia ;
 « Bihotza dinat epheltzen hasia.....
     « Haurrak, zuen (*bis*) grazia ! » —

7.

Zahagiaren seme joria,
 Non duk achtiko zorro lodia ?
 Gaizoa, lehen birundan churgatu dautek
     Odolaren erdia !
 Orai hor hago zimur arpegia,
     Kokoriko (*bis*) jarria !

8.

Seira truk dire zazpietarik,
 Tantz orobat bi aldetarik ;
 Erori da chahatua mokoz-iphurdi,
     Nazki odol-husturik ;
 Khuiatchoa hantche dago etzinik,
     Azken hatsa (*bis*) emanik.

9.

Nahiz zarokan azken eskua,
 Mariak zuen hasi gudua :
 — « Truk ! » — « Jo zan ! » — Mariak *chango*,
     Marichumek *hirua*. [Katichak *chaldun*,]
 — « Marimartin, choratu zain burua ?
 « Lauarekin hiruaren kheinua ? » —

10.

— « Ago, Maria, othoi, ichilik !
 « Ez dun ikhusi nere kheinurik ;
 « Ttintta bat edan orduko begiak ñir-ñir,
     « Zer ! ez dun ahalkerik !
 « Edan nezaken azkarren hortarik
     « Gathilua (*bis*) betherik ! » —

11.

— « Bazikinagu, tresna makhurra,
 « Ez dunala, hik, hatsa laburra ;
 « Ez dun, ez, dion bezala, horma churgatuz
     « Biribildu muthurra,
 « Ez eta ere gorritu sudurra
     « Milikatuz (*bis*) elhurra ! » —

12.

— « Apho mutchurdin moko biphila,
 « Zeren ondoan othe habila ?
 « Hatz badun hanken hegian, ikhusiko dun
     « Zembat naizen abila !
 « Chuhur badun, ago, neska chirchila,
     « Ichil-ichil (*bis*) ichila ! » —

13.

Kartak utzirik eta tantoak,
 Hantche zituzten gero saltoak.....
 Bakharrik hiruen kontra zer eginen du
     Marimartin gaizoak !
 Nahiz izan azkar zango bezoak,
     Hartu ditu (*bis*) paloak !..

14.

(AMETSA.)

Besta bigarren egun berean,
 Lau gathu zahar, anjelusean,
 Bat mainguz, hirur saltoka, sorginak puyes !
     Zohatzila bidean,
 Ikhusi ditut nik amets batean,
     Akhelarre (*bis*) gainean.

PIARRES ADAME,

Saratarra.

B

1885

*Lau andren besta**(Amex bat)*

1

Herriko besta bigarreanean,
 Berec dakiten choko batean,
 Lau andre, bat alharguna, hirur mutchurdin,
     Yarriac itzalean,
 Harri chabal bat beihaunen gainean
 Hari dire, hari dire trukean.

2

Zer duten nuke nik yakin nahi
 Pitcherrarekin bertze yaun hori ;
 Zorroa du birila, moko meharra,
     TTente chutik egoki...
 Chahato bat ez othe den nago ni,
 Hampatua, hampatua ederki ?

3

Yesus! oraino zer dut ikusten ?
 Zer hegal-pean dute gordetzen ?
 Egoitza gocho hortarie, halto burna,
     Chahatoaz trufutzen,
 Bihotzez azkarragoa zeren zen,
 Khuiatchoa, khuiatchoa hari zen.

4

Besta delakotz egun herrian
 Aphaindu dire handi-handian ;
 Ederki gaztean gisa pampinatuac
     Ez patchada ttikian,
 Bihotz onez partidaren erdian
 Irriz daude, irriz daude lorian..

5

Iandic chimiko, hemendic irri,
 Haurrac bezala yostetan hari;
 Artean amodiozko begi-kolpe bat
     Hegal-pean den hari;
 Hitz bat erran gogo diote sarri
 Beharrira, beharria khuiari.

6

Gezurric gabe guazen Maria,
 Eman yokoan ezti-etzia;
 Hurbil zan untzi beltz hori, detzagun edan
     Trago bat edo bia;
 Bihotza dinat epheltzen hasia...
 Haurrac zuen, haurrac zuen grazia!

7

Zahagiaren seme yoria,
 Non duk achtiko zorro lodia?
 Gaizoa, leben birundan churgatu dautek
     Odolaren erdia!
 Oray hor hago zimur arpegia
 Kokoriko, kokoriko yarria!

8

Seira truk dire zazpietarie,
 Tantoz orobat bi aldetarie;
 Erori da chahatoa mokoz-iphurdi
     Naski odol-husturic.
 Khuiatchoa hantche dago etzinic,
 Azken hatsa, azken hatsa emanic.

9

Nahiz zarokan azken eskua,
 Mariac zuen hasi gudun:
 Truk, yo zan. Mariac Chango, Katichac Chaldu
     Marichumec hirua:
 • Marimartin, choratu zain burua?
 • Lauarekin biruaren kheinua!

10

• Ago, Maria, othoi ichilic ;
 Ez dun ikhusi nere kheinuric ;
 Ttunta bat edan orduko begiac ñir-ñir,
     Zer ! ez dun ahalkeric ?
 Edan nezaken azkarren hortaric
 Gathilua, gathilua tetheric. •

11

• Bazakinagu, tresna makhurru,
 Ez dunala bik hatsa laburra ;
 Ez dun ez, dion bezala, horma churgatuz :
     Biribildu muthurra,
 Ez eta naski gorritu sudarra.
 Milikatoz, milikatez elhurra ! •

12

• Apho mutchurdin moko biphila,
 Zeren ondoan othe habila !
 Hatz badun hanken hegian ikhusiko dun
     Zembat naizen abila !
 Chuhur badun ago, neska chirtchila,
 Ichil-ichil ichil-ichil, ichila ! •

13

Kartac utziric eta tantoac,
 Hantche zituzten gero saltoac....
 Bakharric hiruen kontra zer eginen du
     Marimartin gaizoac !
 Nahiz izan azkar zango besoac,
 Hartu ditu, hartu ditu paloac !

14

(Ametsa.)

Besta-bigarren egun berean,
 Lau gathu zahar anyelusean,
 Bat mainguz, hirur saltoka, sorginac puyes !
     Zohatzila bidean,
 Ikhusi ditut nik amets batean,
 Akhelarre, akhelarre gainean.

Piarres ADAME.

C

Almanak Berria

1890

Lau andren besta

1.

Herriko besta bigarrenan,
 Berek dakiten chokho batean,
 Lau andre, bat alharguna, hirur mutchurdin,
     Jarriak itzalean,
 Harri chabal bat belhaunen gainean
     Hari dire (*bis*) trukean.

2.

Zer duten nuke nik jakin nahi
 Phitcherrarekin bertze jaun hori;
 Zorroa du biribila, moko meharra,
     Ttentte chutik egoki..
 Chahato bat ez othe den nago ni,
     Hampatua (*bis*) ederki?

3.

Jesus! oraino zer dut ikhusten?
 Zer hegal-pean dute gondetzen?
 Egoitza gocho hortarik, halto burua,
     Chahatoaz trufatzen,
 Bihotzez azkarragoa zeren zen,
     Khuintchoa (*bis*) hari zen.

4.

Besta delakotz egun herrian
 Aphaindu dire handi handian.
 Ederki gazteen gisa pampinatua
     Ez phatchada ttikian,
 Bihotz onez, partidaren erdian,
     Irriz daude (*bis*) lorian.

5.

Handik chimiko, hemendik irri,
 Haurrak bezala jostetan hari;
 Artean amodiozko hegi-kolpe bat
     Hegal-pean denari;
 Hitz bat erran gogo diote sarri
     Beharrira (*bis*) khiuari.

6.

—“Gezurrik gabe, guazen Maria;
 “Eman jokoan ezti-eztia:
 “Hurbil zan untzi beltz hori, detzagun edan
     “Trago bat edo bia;
 “Bihotza dinat epheltzen hasia...
     Haurrac, zuen (*bis*) grazia!

7.

Zahagiaren seme joria,
 Non duk achtiko zorro lodia?
 Gaizoa, lehen birundan churgatu dautek
     Odolaren erdia!
 Orai hor dago zimur arpegia,
     Kokoriko (*bis*) jarria!

8.

Seira truk dire zazpietarik,
 Tantzoz orobat bi aldetarik;
 Erori da chahatua mokoz-iphurdi,
     Nazki odol-husturik;
 Khuiatchoa hantche dago etzinic,
     Azken hatsa (*bis*) emanik.

9.

Nahiz zarokan azken eskua,
 Mariak zuen hasi gudua:
 —“Truk!” — “Jo zan!” — Mariak Chango
     Marichumek *hirua*. (Katichac *chaldun*,)
 —“Marimartin, choratu zain burua?
 “Lauarekin hiruaren kheinua?”—

10.

—“Ago, Maria, othoi, ichilik!
 “Ez dun ikhusi nere kheinurik;
 “Ttintta bat edan orduko begiac ñir-ñir,
     “Zer! ez dun ahalkerik?
 “Edan nezaken azkarren hortarik
     “Gathilua (*bis*) betheric.”

11.

—“Bazikinagu, tresna makhurra,
 “Ez dunala, hik, hatsa laburra;
 “Ez dun, ez, dion bezala, horma churgatuz
     “Biribildu muthurra,
 “Ez eta naski gorritu sudurra.
     “Milikatuz (*bis*) elhurra!”—

12.

—“Apho mutchurdin moko biphila,
 “Zeren ondoan othe habila?
 “Hatz badun hanken hegian, ikhusiko dun
     Zembat naizen abila!
 “Chuhur badun, ago, neska chirchila,
     “Ichil-ichil (*bis*) ichila!”—

13.

Kartak utziric eta tantoak.
 Hantche zituzten gero saltoak...
 Bakharric hiruen kontra zer eginen du
     Marimartin gaizoak!
 Nahiz izan azkar zango bestoak,
     Hartu ditu, (*bis*) paloak!

14.

(Ametsa)

Besta-bigarren egun berean.
 Lau gathu zahar anyelusean.
 Bat mainguz, hirur: saltoka, sorginak puyes!
     Zohatzila bidean.
 Ikhusi ditut nik amets batean.

D

Euskal-Erria

1897

Lau andren besta

(Amex bat)

Er-ri-ko besta bi-ga-- re - ne - an

Be - rek da - ki - ten cho - ko ba - te - an

Lau an - dre bat al - ar - gu na i - pur

mut - chur - din yar-ri - ak i - lza - le - an,

ar-ri cha - bel bat bel - au - nen gai - ne - an

a ri di - re a - ri - di - be tru - ke - an

Zer duten nuke nik yakin nai
 Pitcherrarekin bertze yaun ori;
 Zorroa du biribila, moko mearra tente chutik egoki
 Chaato bat ez ote den nago ni
 Anpatua, anpatua ederki.

Jesus! oraino zer dut ikusten?
 Zer egal-pean dute gordetzen?
 Egoitza gocho ortarik, alto burua, chaatoaz trufatzen,
 Biotzez azkarragoa zeren zen
 Kuiatchoa, kuiatchoa ari zen.

Besta delakotz egun errian,
 Apaindu dire andi andian
 Ederki gaztean gisa panpinatuak, ez patchada ikian,
 Biotz onez partidaren erdian,
 Irriz daude, irriz daude lorian.

Andik chimiko, emendik irri,
 Aurrak bezala yostetan ari;
 Artean amodiozko begi kolpe bat egalpean den ari...
 Itz bat erran gogo diot sarri,
 Bearrira, bearrira kuiari.

Gezurrik gabe guazen Maria,
 Eman yokoan ezti eztia;
 Urbil-zan untzi beltz ori detzagun edan trago bat edo bia;
 Biotza dinat epeltzen asia....
 Aurrak, zuen, aurrak, zuen grazia!

Zaagiaren seme zoria,
 Nunduk ahtiko zorro lodia?
 Gaizoa, leen birundan churgatu dautek odolaren erdia!
 Orai or ago zimur arpegia,
 Kokoriko, kokoriko yarria!...

Seira truk dire zazpietarik
 Tantoz orobat bi aldetarik
 Erori da chaatoa mokoz ipurdi, naski odol usturik?
 Kuiatchoa antche dago etzinik,
 Azken atsa, azken atsa cinanik!

Naiz zarokan azken eskua,
 Mariak zuen asi azken gudua:
 Truk! yo zan! Mariak chango, Katichak chaldun, Marichumek
 Marimartin, choratu zain burua? [irua!
 Lauarekin iruaren keinua!

Ago, Maria, otoi, ichilik,
 Ez dun ikusi nere keinurik!
 Tinta batedan orduko begiak *nir-nir*, zer ez dun aalkerik?
 Edan nezaken azkarren ortarik
 Gatilua, gatilua beterik!

Bazakinagu, tresna makurra,
 Ez dunala ik axa laburra;
 Ez dun ez, dion bezala, orma churgatuz biribildu muturra
 Ez eta, naski, gorritu sudurra
 Milikatuz, milikatuz elurra!...

Apo mutchurdin moko bipila,
 Zeren ondoan ote abila?
 Atz badun anken egian, ikusi dun zenbat naizen abila;
 Chuur badun ago, neska chirchila,
 Ichil, ichil, ichil, ichil, ichila!

Kartak utzirik eta tantoak,
 Antche zituzten gero saltoak;
 Bakarrik iruen kontra zer eginen du Marimartin gaizoak?
 Naiz izan azkar zango besoak,
 Artu ditu, artu ditu paloak!

Besta bigarren egun berean,
 Lau gatu zaar, anyelusean,
 Bat mainguz, irur saltoka sorginak puias
     Zoatzila bidean,
     Ikusi ditut niķ amex batean,
     Akelarre, akelarre gainean!...

E

Gure Herria

1923

Herriko besta biharamuna

I

Iragan besta biharamunean,
Berek dakiten choko batean,
Lau andre, hirur mutchurdirin, bat alarguna,
(Jarsiak itzalean,
Harri chabal bat belhaunen gainean,
Hari ziren, hari ziren trukean.

II

Zer othe duten nuke jakin nahi
Pitcharrarekin bertze jaun hori :
Zorroa du biribila, moko mehea, tente chutik
Chahako bat othe den nago ni (egoki,
Hampatua, hampatua ederki.

III

Jes ! oraino zer dut bada ikhusten ?
Zer da, hegalpean dute gordetzen ?
Egoitza gocho hortarik, burua alto, chahakoaz
Bihotzez azkarrago zeren den, (trufatzen
Kuiattoa, kuiattoa ari zen.

IV

Handikan chimiko, herfendik irri,
Haur batzu bezala jostetan ari ;
Gogotik ematen dute begi kolpe bat hegal pean
Hitz bat erran gogo diote sarri (denari ;
Beharritat, beharritat kuiari.

V

Seira truk dirade zazpietarik,
Tantoz ere bardin bi aldetarik.
Chahakoa eroria, mokoz iphurdi naski odol
Kuiattoa han dagoke-etzanik (husturik ?
Asken atza, azken hatsa emanik.

VI

« Gezurrik gabe goazen, Maria ;
Eman ba jokoan ezti eztia ;
Hurbil zan untzi beltz hori, dezagun edan trago
Bihotza dinat epheltzen hasia. » (bat edo bia.
Harek zuen, harek zuen grazia !...

VII

Zahagiaren seme joria,
Nun duk achuko zorro lodia ?
Gaizoa, lehen birundan zurgatu dautek odolaren
Orai or ago, zimurrik arpegia, (erdia !
Kokoriko, kokoriko jarria.

VIII

Nahiz zeraukan azken eskua,
Mariak zuen hasi gudua :
« Truk ! -- Jozan ! » Mariak chango, Katichak
(chaldun, Marichumec hirua.
« Mari Martin, choratu zain burua,
Lauarekin hiruren kheinua ! »

IX

-- « Ago, Maria, othoi, ichilik,
Ez dun ikhusi nerz keinurik.
Chorta bat edanez geroz begiak nirnir ; zer ez
(dun ahakerik ?
Edan hezake azkarren-hortarik,
Gatilua, gatilua betherik ! »

X

-- « Bazakinagu, tresna makhurra,
Ezdunala hik hatsa laburra.
Ez dun, ez, dionan bezala, horma churgatuz
(biribildu muthurra
Ez eta ere gorritu sudurra,
Milikatuz, milikatuz elhurra !...

XI

-- « Apho mutchurdirin moko biphila,
Zeren ondoan othe habila ?
Hatz badun gibel aldean, ikhusiko dun zembat
(naizen abila,
Chuhur badun, ago neska chirtchila,
Ichil, ichil, ichil, ichil, ichila !...

XII

Kartak utzirik, eza tantoak,
Han zituzten han gero saltoak.
Bakharrik hiruen kontra, zer eginen du hor
(Mari-Martin gaizoak ?
Nahiz izan azkar zango besoak,
Hartu ditu, hartu ditu paloak.

XIII

Herriko besta arrats aphalian
Lau gatu zahar anjelusian,
Bat maingu, hirur saltoka, sorginak puies ! zo-
(hatzila bidian,
Nik ikhusi ditut amets batian,
Akhelarre, akhelarre gainian.

F

Kantu, kanta, khantore

1967

Iragan besta biharamunian

1

Iragan besta biharamunian,
Berek dakiten xoko batian.
Lau andre hirur mutxurdin, bat alarguna, jarriak itzalian,
Harri xabal bat belhaunen gainian.
Hari ziren, hari ziren trukian.

2

Zer othe duten nik jakin nahi
Pitxarrarekin bertze jaun hori ;
Zorroa du biribila, moko mehea, tente xutik egoiki,
Xahako bat othe den nago ni,
Hanpatua, hanpatua ederki.

3

Jes ! nik oraino zer dut ikhusten ?
Zer hegalpean dute gordetzen ?
Egoitza goxo hortarik, burua alto, xahakoaz trufatzen,
Bihotzez azkarrago zeren den,
Kuiattoa, kuiattoa ari zen.

4

Handik ximiko, hemendik irri,
Haurrak bezala jostetan ari ;
Gogotik ematen dute begi kolpe bat hegal pean denari ;
Hitz bat erran gogo diote sarri
Beharirat, beharirat kuiari.

5

Seira truk dira zazpietarik,
Tantoz orobat bi aldetarik.
Xahakoa eroria da, mokoz iphurdi, naski odol husturik ;
Kuiattoa han dago etzanik,
Azken hatsa, azken hatsa emanik.

6

Gezurrik gabe goazen, Maria ;
Eman jokoan ezti ezti ;
Hurbil zan untxi beltz hori, dezagun edan trago bat edo bia,
Bihotza dinat epheltzen hasia ;
Harek zuen, harek zuen grazia.

7

Zahagiaren seme joria,
Nun duk axtiko zorro lodia ?
Gaizoa, lehen birundan zurgatu dautek odolaren erdia !
Orai hor ago zimurrik arpegia,
Kokoriko, kokoriko jarria.

8

Nahiz zeraukan azken eskua,
 Mariak zuen hasi gudua :
 Truk. — Jo zan. — Mariak xango, Katixak xaldun, Marixumek hirua.
 Mari-Martin, xoratu zain burua,
 Lauarekin hiruaren keinua !

9

Ago, Maria, othoi, ixilik,
 Ez dun ikhusi nere keinurik.
 Xorta bat edanez geroz, begiak ñirnir; zer ez dun ahalkerik ?
 Edan nezaken azkarren hortarik,
 Gatilua, gatilua betherik.

10

Bazakinagu, tresna makurra,
 Ezdunala hik hatsa laburra.
 Ez dun, ez, dionan bezala, horma xurgatuz biribildu muthurra,
 Ez eta ere gorritu sudurra,
 Milikatuz, milikatuz elhurra.

11

Apho mutxurdin moko biphila,
 Zeren ondoan othe habila ?
 Hatz badun gibel aldean, ikhusiko dun zenbat naizen abila ;
 Xuhur badun, ago, neska xirtxila,
 ixil, ixil, ixil, ixil, ixila.

12

Kartak utzirik, eta tantoak,
 Han zituzten han gero saltoak.
 Bakharrik hiruen kontra, zer eginen du Mari-Martin gaizoak ?
 Nahiz izan azkar zango besoak,
 Hartu ditu, hartu ditu paloak.

13

Herriko besta arrats aphanian
 Lau gatu zahar anjelusian,
 Bat maingu, hirur saltoka, sorginak pujes ! zohatzila bidian,
 Nik ikhusi ditut amets batian,
 Akhelarre, akhelarre gainian.

ELISSAMBURU.

G

A.M. Labaien

1978

Lau andren besta (Amets bat)

Igan besta biharamunean,
 Berek dakiten xoko batean,
 Lau andre, hirur mutxurdirin, bat alarguna, yarririk
 [itzalean.

—Harri xabal bat belhaunen gainean—
 Hari ziren, hari ziren trukean.

Zer othe-duten nik yakin nahi
 Pitxarrarekin bertze jaun hori;
 Zorroa du biribila, moko meharra, tente xutik egoki...
 Xahatto bat othe-den nago ni
 Hanpatua, hanpatua ederki.

Jesus! oraino zer dut ikhusten?
 Zer hegalpean dute gordetzen?
 Egoitza goxo hortarik, burua alto, xahattoaz
 [trufatzen

—Bihotzez azkarragoa zeren den—
 Kuiattoa, kuiattoa ari zen.

Besta delakotz egun herrian
 Aphaindu dire handi-handian
 Ederki gaztean gisa pampinatuak ez patxada
 [ttikian...

Bihotz onez partidaren erdian
 Irriz daude, irriz daude lorian.

Handik ximiko, hemendik irri,
 Haurrak bezala yostetan ari;
 Tartean amodiozko begi-kolpe bat hegalpean
 [denari...

Hitz bat erran gogo diote sarri
 Beharrirat beharrirat kuiari.

—Gezurrik gabe goazen, Maria;
 Eman yokoan ezti-eztia...
 Hurbil zan untzi beltz hori dezagun edan trago bat
 [edo bia;

Bihotza dinat epheltzen hasia;
Harek zuen harek zuen grazia.

Zahagiaren seme yoria,
Nun duk aixtiko zorro lodia?
Gaizoa! lehen-birundan xurgatu dautek odolaren
[erdia

Orai hor ago, zimum arpegia,
Kokoriko, kokoriko yarria!

Seira truk dire zazpietarik
Tantoz orobat bi aldetarik...
Ereri da xahakoa, mokoz-ipurdi naski odol usturik;
Kuiattoa hanxe dago etzinik
Azken-atsa, azken-atsa emanik.

Nahiz zeraukan azken-eskua,
Mariak zuen hasi gudua:
-Truk. -Yo zan... Mariak xango, Katixak zaldun,
[Marixumek hirua...
-Marimartin, xoratu zain burua!
Lauarekin hiruaren keinua!

-Ago, Maria, othoi, ixilik!
Ez dun ikusi nere keinurik.
Xorta bat edanez-geroz, begiak ñir-ñir; zer? ez dun
[ahalkerik?

Edan hezaken azkar hortarik
Gatilua, gatilua beterik.

-Bazakinagu, tresna makurra,
Ezdunala hik hatsa laburra.
Ez dun ez, dionan bezala horma xurgatuz biribildu
[muturra!

Ez eta naski gorritu sudurra
Milikatuz, milikatuz elhurra.

-Apno, mutxurdin, moko-bipila!
Zeren ondoan othe-habila?
Hatz badun gibel-aldean ikusiko dun zenbat naizen
[abila;

Xuhur badun, ago neska xirtxila,
Ixil, ixil, ixil, ixil, ixila!!

Kartak utzirik eta tantoak
Hantxe zituzten gero saltoak...
Bakarrik hiruen kontra zer eginen du Marimartin
[gaizoak?
Nahiz izan azkar zango-besoak
Hartu ditu, hartu ditu paloak.

(Ametsa)

Herriko besta-arrats-aphalean (Besta bigarren egun
[berean)
Lau gathu zahar, anjelusean,
Bat maingu, hirur saltoka, sorgiñak puyes! zohazila
[bidean
Ikusi ditut nik amets batean
Akhelarre, akelarre-gainean.

H

X. Elozegi

1991

*Lau andren besta
(Amets bat)*

- 1 -

Herriko besta bigarreanean,
Berek dakiten xoko batean,
Lau andre, bat alarguna, hirur mutxurdin,
jarriak itzalean,
Harri xabal bat belauen gainean.
Ari dire, ari dire trukean.

- 2 -

Zer duten nuke nik jakin nahi
Pitxarrarekin bertze jaun hori ;
Zorroa du biribila, moko meharra,
ttentte xutik egoki...
Xahato bat, ez ote den nago ni
Hanpatua, hanpatua ederki.

- 3 -

Jesus ! Oraino zer dut ikusten ?
Zer hegalpean dute gordetzen ?...
Egoitza goxo hortarik, halfo burua,
xahatoaz trufatzen,
Bihotzez azkarragoa zeren den
Kuiatxoa, kuiatxoa ari zen !

- 4 -

Besta delakotz egun herrian,
Apaindu dire handi-handian,
Ederki gaztean gisa panpinatuak,
ez patxada ttikian,
Bihotz onez partidaren erdian,
Irriz daude, irriz daude lorian !

- 5 -

Handik ximiko, hemendik irri,
Haurrak bezala jostetan ari,
Artean amodiozko begi kolpe bat
hegalpean den hari...
Hitz bat erran gogo diote sarri,
Beharrira, beharrira kuiari.

- 6 -

«Gezurrik gabe guazen Maria,
Eman jokoan ezti-eztia ;
Hurbil zan untzi beltz hori ditzagun edan
trago bat edo bia ;
Bihotza dinat epeltzen hasia...
Haurrak zuen, haurrak zuen grazia !»

- 7 -

«Zahagiaren seme joria,
Nun duk axtiko zorro lodia ?
Gazoa, lehen birundan xurgatu dautek
odolaren erdia !
Orai hor hago zimur arpegia,
Kokoriko, kokoriko jarria...»

- 8 -

Seira truk dire zazpietarik,
Tantoz orobat bi aidetarik.
Erori da xahatoa, moko-ipurdi,
naski odol husturik ?
Kuiatxo hantxe dago etzanik
Azken hatsa, azken hatsa emanik !...

- 9 -

Nahiz zarokan azken eskua,
Mariak zuen hasi gudua :
«Truk, jo zan !» Mariak xango, Katixak xaldun,
Marixunek hirua !
«Marimartin, xoratu zain burua ?
Launarekin hiruraren keinua !...»

- 10 -

«Ago, Maria, otoi ixilik
Ez dun ikusi nere keinurik !
Ttotta bat edan orduko begiak ñir-ñir,
zer ! ez dun ahalkerik ?»
«Edan nezaken azkarren hortarik
Gatilua, gatilua beterik !»

- 11 -

«Bazakinagu, tresna makurra,
Ez dunala hik hatsa laburra ;
Ez dun ez, dion bezala, horma xurgatuz
biribildu muturra,
Ez eta naski gorritu sudurra,
Milikatuz, milikatuz elurra !...»

- 12 -

«Apo mutxurdirin moko bipila,
Zeren ondoan ote habila ?
Hatz badun hanken hegian, ikusiko dun
zenbat naizen abila ;
Xuhur badun ago, neska xirtxila,
Ixil, ixil, ixil, ixil, ixila !»...

- 13 -

Kartak utzirik eta tantoak
Hantxe zituzten gero saltoak ;
Bakarrik hiruren kontra zer eginen du
Marimartin gazoak ?
Nahiz izan azkar zango-besoak
Hartu ditu, hartu ditu paloak.

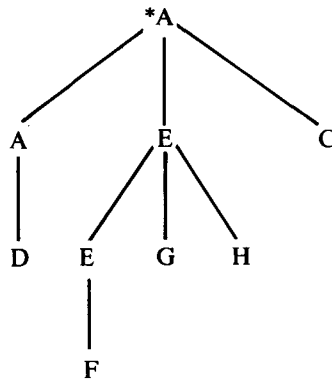
14 - (Ametsa)

Besta bigarren egun berean,
Lau gatu zahar, Anjelusean,
Bat mainguz, hirur saltoka, sorginak puyes !
zoatzila bidean,
Ikusi ditut nik amets batean,
Akalarre, akalarre gainean !...

Kontutan hartzen badugu Jean Baptiste duela ehun urte hil zela, ohar gaitezke berehala badaukagula bizi zelarik berak idatzitako edota onarturikako eskuskribu bat eta bi argitaraldi, hirurak ezberdinak, zaharrena, antza, 1882.ean Baionan inprimatua dena, eta noski, honek ezagutzen ez dugun beste eskuskribu bat suposatuko luke.

Nabarmena da D-k A-rekiko duen menpekotasuna, alegia, Donostia-ko *Euskal-Erria* aldizkarian argitaratua garbi dago Baionako *Almanaka*-tik hartua dela ortografia aldaturik; hala nola F-k E-kiko duen zorra, hots, Lafittek Barbierrekiko. Azken honetan egilearen testua herri testu bilakatu, denboraren poderioz, Barbierrek bildu zuenerako, bertso bat galdua dauka bidean, alegia, 4. estrofa, eta lekuz aldatua du 8.a, 5.era iragan baita.

Nondikako garbia gure ustez, hau da, etorkien gora-behera honelakoxea litzateke: $A > D$; $E > F$; eta $B > H$. Besteak gonbaratuz *stemma*, leinuru zuhaitz honetara iritsiko ginateke, dena den, proposatzen dudana hipotesi jokotzat hartu beharko genuke, besterik gabe.

Utz dezagun, ordea, gai hau eta erakuts ditzagun zein liratekeen gure irizpideak edizio kritiko baterako, arazoak xehekiro aztertuz.

I. TITULUA

A eta C-n ageri dena. Beraz, *lau andren besta*. Besterik gabe. Hala (Ametsa) ez genuke errepikatu behar, eta 79. bertsoleroaren gainean ipintzeko utziko genuke, azken ahapaldiko irudiak ez baitu aurrekoarekin ikusteko hain garrantzi handirik non buruan ipiniko genukeen, atzekoaldean egoteko, aldiz, bai.

II. ZENBAKIAK

Bertsoak zenbatzerakoan hautatuko nukeen formula, nor bere kope-tekoak eta aukera estetikoak, Martin de Riquer-ek trobadoreei buruz (5) eginiko lanetan darabilen irizpidea litzateke. Alegia, bertso bakoitzaren hasieran eta ezkerretatik zenbaki erromano bat ezartzea, beraz, LBNZ-n bezalaxe. Hots, Barbierrek bezala, baina aldaketa xume batekin ahapaldi-ko gainpartetik honen lehen bertsoleerroaren ezkerretara eramanez.

III. ORTOGRAFIA, MORFOLOGIA ETA HIZTEGI ALDAERAK

III.1. Puntuazio ikurrak

Marraren erabilera. Kendu egingo nuke *hegal-pean* hitzetik eta loturik emango atzizkia FGH-n bezala, egungo joerari jarraikiz. Mantendu egingo nuke, ordea, hitz elkartu zenbaiten kasuan LEFen proposamenen arabera. Hots: *begi-kolpe*, *ezti-eztia*, *ñir-ñir*, *odol-husturik* (hasperentasuna mantentzearen). Baina, *mokoz iphurdi*, gabe.

Halaber, elkarrizketa guztien hasieran marraren erabiltzeari, “komi-lei”, kakotxoei, hobetsiko nioke. Beraz, delako komilak elkarrizketetan soberan daude funtzio hori bera marrek betetzen dutenez. Kakotxoan erabilera mugatu eginen nuke elisioetara, hots, bokalen baten jatea adierazteko, adibidez: *t'erdiak*.

Maiuskularen, hitz larrien erabilera frantses ohiturari jarraikiz, bertsoleerro hasiera guztietara hedatuko nuke. *Anjelus* hitzaean A eta C-n bezalaxe, hots, minuskula hobetsiko nuke, B-ren erabileraren aurrean.

Kurtsiba deitua C-n bakarrik ageri da, hitz zenbait azpimarratzeko eta bereizteko, adibidez, *xango*, *xaldun* eta *hirua*. Gaur egungo joerari jarraikiz C-ren proposamena onartuko genuke.

III.2. Bokalkontsonantez

F-ko joera “herrikoi”, fonetika zaleari gaitzesten diogu, eta beraz, itxiera gabe idaztearen alde gaude, hots, “ea” eta ez “ia”. Hala: *bigarrenean*, *batean*, *itzalean...*, eta ez *bigarrenian*, *batian*, *itzalian...*

---

(5) Martín de Riquer, *Los trovadores, Historia Literaria y textos*, Ariel, Barcelona, 1989.

Kontsonante hasperendunak mantentzearen alde gaude, euskalkia-
ren nortasuna eta berezitasuna adierazten baitute.

Hala: *akhelarre* (ez *akhalarre*), *alharguna*, *aphaindu*, *apho*, *bakharrik*,
belhaun, *biphila*, *elhurra*, *epheldu*, *gathu*, *hari*, *ikhusten*, *iphurdi*, *kheinu*,
khuia, *makhurra*, *muthurra*. *Phatxada*, *phitxerra* eta *xokho*-ren kasuetan
C-k bakarrik ematen dituen ez hasperendun gisara gabe agertuko nituzke.

Kontsonante txistukariei buruz esan behar dugu ondoko sistema
mantentzen zutela Elizanburuk eta XIX. mendeko beste idazle lapurtarrek:

Txistukariak	Igurzkari	Ahoscabeak	Afrikatu	Ahosk.
Bizkar-hobietakoak	s	«z»	ts	«tz»
Hortz-hobietakoak	ś	«s»	tś	«x»
Sabaikoak	š	«ch»	tš	«tch»

Beraz, oraingo konbentzioetara iragaiteko soilik «ch» zena «x» beza-
la eman, eta «x» zena «ts» berridaztea besterik ez dago. Hala: *choko* >
xoko, *chabal* > *xabal*, *haxa* > *hatsa*, *chirtchila* > *xirtxila*...

Bi kasu berezitan zuzenketak ere onartuko genituzke, alegia «z»
delakoa «s» bezala idaztea: *bezoak* > *besoak*; eta *nazki* > *naski*, B-n
bezala. Zer adieraz diezagukete aldaerok, hala nola *adizkide* (6) irakur-
tzeak? Seguruena, Hernan Urrutiak eta beste ikerleek (7) diotena, alegia,
XX. mendean ematen den joera nagusiaren hasiera, hots, *s/ś*, «z»/«s»
bikotearen bereizketaren galtzearena, gehienetan hortz-hobietakoa egite-
ko jaidura gailentzen delarik.

Belare igurzkari ahoskabeari dagokionez, alegia /x/ fonemaz, grafiaz
«y» eta «j» agertzen denari buruz, CEFH-n bezala idaztearen alde gaude-
la esan behar, hots, bigarrena gogokoago dugula, hau da, *jota*.

III. Aditz aldaerak

1. *etzin/etzan*. Lehen forma ABCDG-n ageri da, eta bigarrena EFH-n.
Badirudi biak batera ageri daitezkeela, edota aldaera huts direla, hala
ematen zelarik ere jada XVII. mendean bigarren partean, Urteren
hiztegiak (8) adierazten digun bezala: *etzatea*, *etzatzea*, *etzitea*.

(6) Piarres Adame, "Hiltzen naizen egunean adizkiden bilkhura", *Almanaca Berria*
edo *Egunaria*, Lespès, Baiona, 1881, 35.

(7) Hernan Urrutia, et. a., *Fonética Vasca, Las sibilantes en los dialectos orientales*.
Universidad de Deusto, Bilbao, 1991, 328.

(8) Pierre D'Urteren *Hiztegia*, Londres 1715, P. Urkizuren edizioa, Mundaiz, Donostia,
1989, T. I, 224.

2. *dire/ziren*. Lehen ABCDH-n dugun bezala, bigarrena EFG-n ageri zaigu. Ekintza orainaldian edo iraganean aurkezteak badu garrantzi-rik gure idurirako mementotasuna azpimarratzeko baitarabila egileak oraina, eta ekintza lehenean emateak gertaera urrundik ikustea baillizateke indarbizitasuna galduz. Beraz, *dire*-kin gelditzen gara.

3. *detzagun/ditzagun/dezagun*. Lehenaren alde agertzen gara, A, B eta C-n azaltzen baita, eta beste aldaerak “zuzenketa” okerrak bezala har ditzakegu; noski, *detzagun* aldaera Urterengan (9) ere topa dezakegu.

4. *zarokan/zeraukan*. Gauza bera derrakegu bikote honetaz, hots, ABCD eta H-n bezala eta ez EFG-n ageri denaren arabera. Ithurryk (10) bere gramatikan biak jasotzen dizkigu.

5. *guazen/goazen*. Honi buruz auereko punduaz genioena diogu, alegia, lehenari hobesten diogula, bigarrena zuzenketatzat jotzen dugularik.

6. *bazakinagu/bazikinagu*. Kasu honetan bigarren aldaera C-n baka-rrik ematen da, eta kontutan harturik edizio horren egileak hartzen duen arreta ez dezakegu har akats bezala, baizik eta edo asimilazio fenomeno gisara, berdintze aurrerakoi moduan, edota *bazeakinagu* > *baziakinagu* > *bazikinagu* bilakaeraren ondorioztat, Urtek (11) horren ordaina bezala, *bazeakigun* aldaera ematen digu.

III.4. Hiztegi aldaerak

1. *besta bigarrena/besta biharamuna*. Ez dira, noski, biak esan nahi bereko, lehenak bigarren igandea adierazten duen bitartean, bigarrena besta ondorena, hurrengo lehen eguna baita. Lehenari hobesten diogu, silaba kopurua ere tartean delarik, arrazoi gisa.

2. *p(h)itxerra/pitxarra*. Hitz beraren aldaerak izan arren, ABC-n lehen ageri baita berauxeri hobetsi behar. *Xahato* eta *khuia* rekin ontzi, txarro motak ematen dizkigu egileak, ez delarik nahasi behar, *pitxarra pit(t)arra* hitzarekin, hau nere herri-an, Lezon alegia, sagardo mota bat adierazteko erabiltzen baitzen.

3. *xahato/xahatto/xahako*. Hirurak agertzen zaizkigu, eta hirurak ditugu, noski, *zahagiaren semeak*, baina ABCD eta F-n ageri den lehenari hobesten diogu. Bigarren aldaerak bi ttipierazle daramatza, alegia, bata hasierako txistukaria sabaikotuz, eta bestea horzkaria bustiz.

(9) Aip. Lib., T. I, 224.

(10) Aip. Lib., T. I, 371.

(11) P. d'Urte, *Grammaire cantabrique basque*, 1712, W. Websterren edizioa, Bagnères-de-Bigorre, 1900, 234.

4. *tiintta/ttotta/xorta*. Lehen aldaera ABC-n ageri den bezala, bigarrena H-n bakarrik eta hirugarrena EFG-n ageri dira. Lehena Lhanderen (12) ustez gaztelaniazko *tinta* hitzetik dator, *ttotta*, aldiz, *xorta*-ren ttipie-razletzat jotzen du. Azkuek (13) bere aldetik, lehena *ttinka* bitzaren aldaeratzat dauka, *ttotta* hitzak gipuzkeraz agardentearen esanahia duen bitartean.

5. *Ez eta, naski/Ez eta ere*. Esamolde honen lehen aldaera ABDEH-ko testuetan ageri da eta bigarrena CFG-n. Kasu bitxia da hau zeren aldaeretan ez doaz C-koak inoiz bat F eta G-kin. Lehena-ri ematen diogu aukera, daukagun eskuzkribuan ere halaxe baitago, *naski*, komen artean ematen digularik.

III.5. Hitz maileguak

Horrelakotzat jo behar ditugu, garbi dagoenez etorkia, *palo*, *salto*, *halto*, *eta pujes*. Honek adierazten digu, lapurtarraren baitan oso sustraiturik zeudela gaztelaniatik harturiko zenbait euskal hitz, kritikari guztiak bat datozelarik, halere, Elizanburuk zerabilen hizkera xit garbia zela. *Pujes* hitzaren kasuan gainera (< *pués*) hitzaren gramatika kategoriaren aldaera eman da, moduzko aditzondo izatetik izenondo izatera pasatzen baita, esanahia halaberean aldatzen zaiolarik, orain mespretxua eta izugarritasuna adierazten baitu, hala, *sorginak pujes!*

* * *

Aldaeretako hizkera arazo eta berezitasun zenbait komentatu ditugunez lot akigun orain literaturazko zenbait arlori.

Lau andren besta, hamalau bertsoz ondutako kanta herrikoia dugu, 'chanson satirique' dio Barbierren aldaerak, XIX. mende bukaeraldean, zehatzago 1882.urte inguruan Jean Baptiste Elizanburuk sortua. Xoko batean aurkezten dizkigu lau andre, bestan, kartaketan, edanean, berriketetan eta dantzan, ohiturazko irudi honek akelarre batean ametsarazten diolarik poetari.

Bertsoen moldea tradizio zaharrei atxikia da, esan nahi dugu trobadoreen konbinaketaren ildotik doala, alegia, XII-XIII.mendeko Guillen de Peitieu, Salh d'Escola edota Guilhem Figueira baten *sirventes* deitu-en moduak bereganatzen dituela, bertso luze eta laburrak nahasiz eta horrela irri, ziri, kitzika eta dantza mugimendua kopiatuz. Gure kontatze

(12) P. Lhande, *Dictionnaire basque-français*, Paris, 1926, 993.

(13) R.M. Azkue, *Diccionario vasco-español-francés*, Bilbao, 1905-1906, T. II, 302.

moduaren arabera estrofak seiko nahasiak dira hots, 10A, 10A, 13-, 7a, 11A, 11A egiturakoak, bost puntu berdindunak, hirugarren bertsoerroataske gelditzen delarik. Konbinaketa antzekorik ere aurki daiteke euskal bertso gintzan, honek bere berezitasunak dituen arren. Beste kontatze modua bosteko ahapaldiak eginez litzateke, orduan, bertsoerroatas guztiek puntu bera luketelarik, hau da: 10A, 10A, 20A, 11A, 11A. Ez da harrigarri, bada, zenbait aldaeratan, simetria handitu nahi izatea eta lehen bi bertsoerroatas hamaika silabadun egitea, berriki Haritschelhar irakasle jaunak kontatu eta kantatu didan bezala.

Lehen bost bertsoetan poetak andreen deskripzioa ematen digu: Maria, Katixa, Marixume eta Marimartin. Trukean ari dira, apain-apain jantzirik, panpinak bailirean.

Panpinen irudi hau ez da berria, euskal bertsoen tradizioan aurki baitezakegu, hala Robin poeta donibandarrak XVIII.mendearen *Andren Aphainduraz* mintzo zitzaigularik honelaxe aurkezten baitzizkigun garaiko gazteñoak:

“Hitz batez, dituztenean
Zapata gonak soinean,
Baionako panpinak diduri
Ditutzula aitzinean” (14).

Baionako panpinak, *Donibaneko panpina berriak* (15), lirudikete ere Sara edo Ezpeletako atsoak festa egunean, zeren badakigun azken honetan izan zela bake-epaile, eta ikusten badugu 1880.etik aitzinera armada utzirik Sarako Lekuederra etxean kokatu zela, menderdia pasatxoa zuelarik, begi irritsuz ikuskatuko eta entzungo zituen andere haien solasak.

Horrela, bada, seigarren bertsoan entzuten ditu andreen elkarrizketak pitxerra eskatzen diotelarik elkarri, zein jaun zorrobiribila eta moko meharra bezala deskribatzen zaigun, eta zeini musu eman aitzin dioten:

“Haurra, zuen (bis) grazia!” (16)

Esamolde hori ere tradizioz jatorrenean ediren dezakegu, hala nola Salvat Monhok dioenean *nafar goxoan* titulua duten bertsoetan:

“Ez daut onik egiten
Ez badut edaten
Zure grazian” (17).

(14) LBNZ, 236.

(15) LBNZ, 237.

(16) 36. bertsoerroatas.

(17) LBNZ, 228.

Edota aipatu apez donibandarrak irri dagienean iraultza frantsesa zela eta dantzan ari ziren senperetar atsoez:

“Bazkaiteko denboran, batak bertzeari
Oihu egiten zuten: “Hire graziari!,
Bibe Nazionea!” zioten gogotik,
“Gaztetan eztun orai gu bezalakorik” (18).

Horrela, poetaren begiak eta bertsoak andreen mintzaira bizi-biziaz kutsaturik, jantzirik eta ederturik gelditzen zaizkigu. Khuia, jaun bilakatu zaigu, baina hainbeste poten ondoren aurpegia zimurtu zaio, kokoriko mokoz iphurdi, odola edan diotenean, odol-husturik, erori delarik.

Erretorika legeak, eta prosopopeiaren figura ezin ederkiago menderatzen zituen eta erabiltzen, beti Elizanburuk, harmonia handiz, eta sekulan gehiegikeriarik gabe. Ironia finez, eta ez irrikaitzez, deskribatzen digu atsoetarik bat, adibidez, zeini, naski, ez zaion *gorritu sudurra/milikatuz, milikatuz elhurra!*

Elizanburuk moldaturiko kanta hau *ostatukoak* sailean sar dezakegu, edota *irri-ziri* sailean eta ez dago, utikan, bakarra, bere parekoak baitira *edale eskualdunak* (19) poema, non ikusten ditugun oraingoan lau neska-to arnoedale Ximunen etxian, edota *nafartar edakiak* (20) izeneko kanta, bertan Salvatore arratsaldean Arnegin ikusten ditugula bost neska ardo edaten, Dominikak Mariari dioelarik:

“Haurra, zuen graziari,
Janak behar din edari”.

Jean Baptiste Orpustanentzat (21), azken bertsoak badu ahaidetasunik *laur karbarien eresiarekin*, honen *suite variée*, musika, doinu aldaera bat bezala azter daitekeela eta Oihenarten irri isil, kidetsua, barne-irri karkaitsua bilakatu bide delarik.

Parekorik baldin badu anonimoen artean, ez du, ordea, berdinek egitura oso eta betean, benetan molde ongi egituratuan, zeinek Antonio Maria Labaieni idatzaraziko dioen:

“Nerekiko eta Nikolas Ormaetxeak “Orixek” aitortu zuanez *Besta biharamuna* euskal literaturan itz neurtuz dagon puskarik baliotsunetakoa dugula ustez natzaizute” (22).

(18) LBNZ.

(19) LBNZ, 175.

(20) LBNZ, 186.

(21) J.B. Orpustan “Réalisme rural et fantaisie narrative chez A. Oyhénart: Laur karbarien eresia (“Le récit des quatre cardeuses”) *Memoriae L. Mitxelena Magistri sacrum*. Pars prior, ASJV, 1991, 201-215.

(22) A.M. Labaien, *Elizanburu, bere bizitza ta lanak. Su vida y obras*, Auñamendi, Zarauz, 1978, 178.

Elizanbururen hizkera aratz, argi eta eztiak, honen ongi moldatzeak gogoeta eta sentimendu bai arin bai sakonetara, balio izango dio Lafittek (23) poeten errege bezala kontsidera dezan.

Wentworth Webster ingeles sarartuak ere, "Apuntes Necrológicos" (24) izeneko artikuluan, Elizanbururen ehorzketondoan honen hizkera aratz, zehatz eta mehatza, fineziaz eta dotoreziaz jantzia digu miresten eta goraiatzan.

Eta buka dezagun gure oroitzapen hau bizitzan adiskide kuttuna izan zuen Guilbeau poeta donibandarrak *Eskaldun Desterratua*, poemaren egi-leak Sarako hilerrian erabili solasarekin, garaiko *L'avenir...* (25), egunkari errepublika zaleak frantsesez eman eta guk euskaratuarekin:

"Ene sorterriko eskualdunak, utz nazazue azken agurra eskaintzen benetazko eskualdun bati, ezagutu duten ororengan luzaroko hutsunea eta negarra uzten duen poetari, bera denez gero Eskual Poesiaren arima eta arnasa. Eskual Herriak dolua bere baitan darama, gure poetak jakin baitzuen ezin hobekiago bere historia eta lehena pizten eta biziartzan.

Datozen belaunaldiek irakurri eta miretsiko dute beti goi arnas aratzenez beterikako bere idazlanak, non irudimenak bihotzak kateaturik jakin izan duen edireiten hots, hitz, doinurik eta azenturik eztiak.

Harro sendi adi, Sara, hire baitan ezagutu baitu eguna gure mendeko euskal poetarik handienak eta eguneko literaturgilerik hoberenetakoa den Elizanburuk.

Laudorio zuri, Elizanburu, utzi duzun ildoak sakona izanen baita Eskual Herriarentzat.

Ohore zuri, Elizanburu, zure izena betirako loturik geldituko baita euskararekin eta honek dirauno iraunen baituzu.

Agur zuri, Elizanburu, Eskual Herriaren izenean eta desterru den lur honetan uzten gaituzun adiskide guztien partetik.

Agur... eta ikusi arte!

Amaitu dut. Mila esker zuen arretagatik.

(23) P. Lafitte, *Le Basque et la littérature d'expression basque de Labourd, Basse-Navarre et Soule*. Aitzina, 1941, 52.

(24) *Euskal-Erria*, T. XXV, 10-1-1892, 9-10.

(25) *L'Avenir, journal républicain des Pyrénées et des Landes*. Jeudi, 7 janvier 1892.

J. B. ELIZANBURUK ERABILI ZITUEN DOINUAK

Sara, 1991-XII-21

Jose Antonio Arana Martija

Jean Batiste Elizanburu Irazabal saratarra XIX. mendeko idazle erromantikoa dugu dudarik gabe. Baina hasiera-hasieratik esan dezagun, euskal literaturan *Piarres Adame* hitz lauzko elaberri autobiografikoa eman bazigun ere, kantuengatik dela ezagunagoa. Eta hau da, hain zuzen, nik gaurkoan aztertu behar dudan Elizanbururen emaitza. Kantuak aipatu ditut, eta honekin argi gera bedi, Iparragirre bezala, kantaria izan zela eta ez bertsolaria, nahiz eta bere bost edo sei poemetan bertsolarien metrika eta doinuak erabili. Ez zuen bat bateko bertsorik jarri, ez bertsolarien arteko lehietan parterik hartu. Idatziak izan ziren utzi zizkigun kantuak, D'Abbadiek Urruñan (1860, 1861, 1862) eta Saran (1866, 1871, 1885) antolatutako Euskal Jaietan aurkeztuak eta sarituak. Badu Elizanburuk Iparragirrekin beste parekidetasun bat, hots, bien kantuak idatziak eta sarritan argitaratuak izan zirenez, egile ezagutu batenak direla, nahiz eta herrian ahoz aho korritu dutenez, herritarrak izatera heldu. Garai hartako hainbat herri kantu ditugu, egile ezezagunenak; baina urretxuar eta saratarrarenak egile ezagunenak ditugu. Dena den ez zen plaza gizon izan Iparragirre bezala.

Baina Elizanburu bezalako idazle batek herrian ospe handia lortzen duenean berari gatxezkio, bereak ez direnak ere berari atxekiz. Azterketa hau egiteko erabili ditudan paper, kantutegi eta liburuetan, Elizanbururenak direlakoan hogeita zortzi kantu ematen zaizkigu. Eta egia esan, hamairu bakarrik dira saratar kantari honenak. Baionako Euskal Erakustokian gordetzen den kaier batetan, Elizanburuk berak idatzia, hamabost kantu agertzen dira, eta bi ez dira bereak, bata, *Xuriko*, Zaldubirena baita, eta bestea, *Eskualduna*, Joannategik eta Louis Ithurbidek egina. Antonio Maria Labaien jaunak *Egan* aldizkarian (1956) eta gero, euskaltzaina izendatu ondoren Auñamendi argitaldariaren bilduman 124 zenbakiarekin eman zigun *Elizanburu. Bere bizitza eta lanak. Su vida y obras* liburuan (1978) hogeita hiru kantu ematen dizkigu, hauetatik zazpi doinu eta guzti; Elizanbururenak diren hamairu kantuak ematen badizkigu ere, bereak ez diren beste hamabost atxekitzen dizkio. Paul Etxemendi eta Pierre Lafittek argitaratutako *Kantuz* bilduman (1946) Elizanbururenak

direlakoan hamar kantu ematen dira, tartean nik zalantzan jartzen dudan *Solferinoko itsua* eta beste bi Harlouchi-ren izenean. Dakigunez “Harlouch” (eta ez Harlouchi) Elizanburuk erabili zuen izenordea da. Bilduma honetan doinuak ere ematen dira, baina *Agur herriari* (Urrundik) kantuan ez digute bildumatzailerik Elizanburuk erabili zuen doinua ematen, Gabriel Lertxundik zortziko erritmoan (5/8) egindako transkripzioa baizik. Donostiako Apaizgaitegiak kaleratu zuen *Boga Boga* bilduman (1959) Elizanbururen lau kantu ematen dira, entzutetsuenak egia esan. Azkenez, doinurik ez dakarren *Kantu, Kanta, Kanthore* bilduman (Baiona, 1967) Elizanbururen zortzi kantu ematen zaizkigu (bi Harlouchen izenean). Bilduma honetan Salaberri agertzen da *Solferinoko itsua*-ren egile gisa. Egunotan agertu da beste dokumentu interesgarri bat, hots, *Ikusten duzu goizean. J-B. Elizanburu* diskoa, Iparraldeko 28 kantarik grabatua eta Euskal Kultur Erakundeak eta Elkar etxeak kaleratua. Elizanbururen hamar kantu entzuten dira bertan.

Hauek ziren ikerketa lanean hasi nintzenean eskuratu nituen dokumentuak. Literaturari edo testuei dagokionetik banituen beste iturri batzu ere, baina musika denez nire gaia, ez zidaten behar besteko laguntzarik eskaintzen. Aurretik ihardunaldi hauetan izan diren hizlariak, gehien bat Jean Haritschelhar-ek eta Xabier Elosegik, argibide ugari eman didate nituen zalantzak eta hutsuneak argitzeko eta betetzeko. Beraz, nolabait osotu eta osatu ahal izan dut hitzaldia argitaratzeko prestatu dudanean.

Elizanbururen biografia zehatza eta dokumentatua eman digu gaur goizean Xabier Elosegi jaunak. Haren kantuen kronologia egiteko interesgarria iruditzen zait biografiako data hauek finkatzea:

- 1828 Abuztuaren 14ean jaio zen Jean Batiste Saran.
- 1835 Urriaren 4ean hil zen ama Joana eta azaroaren 14ean Michel aita. Beraz, zazpi urte zituelarik geratu zen umezurtz gure kantaria.
- 1843 Larresoroko seminaria doa 15 urteko gaztea.
- 1845 Iparragirre Larresoron kantari agertzen da. Badu Adema eta Elizanbururengan eragina.
- 1847 Adema Baionako seminaria doa eta Elizanburu etxera.
- 1849 Infanteriako soldadutzara doa Elizanburu, bi urterako engaiamendua sinatuz.
- 1851 Vaucluse departamentura doa, Frantziako ekialdera “Campagne interieur” baten parte hartzera eta “sargent” kargua lortzen du.
- 1853/57 Afrikara doa eta “adjutant” kargua ematen diote.
- 1859 Clermont-Ferrand-en. Lioteniant-ordea izendatua.
- 1860 Urruñan saritua: *Gazte hiltzera doana*. Savoién dago.
- 1861 Ofiziala izendatua “Premier Régiment de Grenadiers de la Garde Imperiale” taldean, non jarraituko duen 1871 arte.

- 1862 Urruñan saritua: *Apexa eta lorea*. Aipamenak lortzen ditu baita *Nere etxea* eta *Agur herriari* poemekin.
- 1864 Saran saritua: *Solferinoko itsua* Elizanbururena ez omen dena.
- 1866 Saran saritua: *Maria*. Teniente izendatua.
- 1867 Kapitaina izendatua.
- 1870 Alemaniarekin gerra: Paris, Nancy, Metz. Urriaren 29an Soest-en (Westfalia) atxilotua 1871-4-6 arte.
- 1871 Saran saritua: *Txori berriketaria* (1869an idatzia).
- 1872 125. Erregimenduko Kapitaina.
- 1872/1874 Vichy-ko uretara.
- 1874 34. Erregimenduan, Baionan.
Ekainaren 10ean ezkondu Urruñako F. Eiheraburu anderea-
rekin.
- 1876 Eri zegoelako 6 hilabeteko baja. Azken lau urteetan maiz eri.
- 1877 Leon Joseph semea jaio.
- 1879 Donostian saritua: *Lehen eta orai*. Erretreta. Sarara doa.
- 1880 “Capitaine Adjuvant Major” ohorezko izendapena.
Manterolaren EE aldizkariak *Aingeru bati* argitaratzen du.
- 1882 EE aldizkariak argitaratzen ditu *Eskuara eta eskualdunak (Ar-
basoak)* eta *Zapataina*. “Almanakak” argitaratzen du *Lau
andren besta*.
- 1885 Saran saritua: *Maite zaitut*.
- 1891 “Almanakak” argitaratzen du *Biba Frantzia*.
Saran hil da Elizanburu.

Biografia labur honetan txertatu ditut Jean Batiste Elizanbururen hamairu kantuak. Ez ditut sartu, jakina, Labaien en iritziz Jean Batistere-
nak diren *Emazte edalea* eta *Dantzaria*, Leon Elizanburu anaiarenak dira
eta. Beste batzurentzat Jean Batistere-nak diren *Bozkario haundi bat* eta
Kuraiez lanean Leon anaiarenak dira. Lauetan agertzen da Elizanbururen
izena, baina brigadier zenarena, beraz, Leonena. Atxekimendu hau frogat-
zeko ikus dezagun azken honen kronologia:

- 1816 Ortzaizen jaio.
- 1834 Aduanetako lanpostuan sartua, 1811an aita sartu zen bezala.
- 1838 Brigadier-ordea izendatua. Jean Batistek 10 urte zituen.
- 1841 Brigadier izendatua.
- 1855 Urruñan saritua: *Emazte edalea*.
- 1856 Urruñan saritua: *Bozkario haundi bat* Bonaparteri kantatua.
- 1858 Urruñan saritua: *Kuraiez lanean*.
- 1859 Brigadier Akotzen, Donibane Lohizuneko auzoan.
- 1860 Urruñan saritua: *Dantzaria*. Leon Elizanburuk irabazi zuen
azken saria dugu hau. Urte eta toki berean irabazi zuen Jean
Batistek bere lehen saria, ikusi dugunez.
- 1861 Leon Elizanburu hil da Uztaritzen.

Beste egile batzuren kantuak ere atxekitzen dizkio Labaienek Jean Batiste Elizabururi, hala nola, Joannes Berjes-enak, haren izenordea dela esanez. Baina Berjes bizi izan zen jaun bat dugu Elosegik frogatzen duenez. "Saratarra" izenordea erabili arren, ez zen Saran jaio, nahiz eta bertan bizi Agerre baserrian maizter zelarik Urruñako Catherine Subelzurerekin ezkondu ondoren. Saran hil zen Berjes olerkari hau 1885ean. Hiru sari irabazi zituen Sarako Euskal Jaietan: *Artzaingoa* (1865), *Laboraria* (1866) eta *Oraiko neska batzu* (1867). Ez dira ba Jean Batiste Elizanbururenak kantu hauek.

"Harlouch" izenordearekin bi sari irabazi zituela J. B. Elizanburuk eta "Darroupe Harluz" batek Donapaleun (Done Palia dio bertso papearak) 1877an *Txori kaiolatik ihes goan dena* kantuarekin irabazi zuena Elizanbururi dagokiola dio Labaienek. Baina dirudienez egile haren kantu hau Ameriketatik igorria zela diosku Elosegik.

Hau guztia ikusi ondoren azter ditzagun Jean Batiste Elizanburuk eman zizkigun kantuak. Hiru sailetan banatuko ditut: I. Ademarekin egindakoak, II. Bereak, eta III. Zalantzazkoak.

I. ADEMAREKIN EGINDAKOAK

Esan dugunez, 1843tik 1847ra arte, ikaskideak izan ziren Larresoroko seminarioan Gratien Adema Zaldubi eta gure Jean Batiste Elizanburu. Adema berak dioskunez Iparragirre ezagutu izan omen zuten seminario hortan 1845/46 inguruan. Honen eraginez edo idatziko zuten bien artean *Zumalakarregiren kantia*. Gaztaroko itxura duenez, garai hartakoa izan daiteke bion arteko *Infirmerian* edo *Eritegian*. Kantu hauen doinuak ez ditut nik ezagutzen, baina bai bi ikaskidek seminarioan izandako goseak kantatzen dituen *Betiri Sants* kantuarena. Testuaren originala Bonaparteren paperetan dago Gipuzkoak Foru Diputazioaren artxiboan eta hara non aurkitu dudana doinua. Euskaltzaindiaren artxiboan dago XIX. mendeko eskuskribu bat *Chansons Basques* tituluarekin, 155 kantuen doinuak ematen dituena. Horietarik 103. zenbakia daramana kantu honi dagokiona da eta hala du titulua: *Betiri Sants. Francian zer den gertatu*. Testua *RIEV* aldizkariak eman zigun (1909, III, 227-229).

II. ELIZANBURUK ERABILITAKOAK

Ez dira asko, esan dugunez, Elizanburuk utzi zizkigun poematxoak eta bakoitza kantatzeko erabili zituen doinuak: hamairu guztira. Bi sail nagusi egin ditzakegu doinuekin: bertsolarien metrika jarraituz bertsolaritzaren altxorretik hartu zituenak, zortziko txikia eta zortziko zaharra

kantatzeko orduan eta orain ezagunak, eta neurri luzeko bertsoak kantatzeko erabili zituen doinu bereziak, sei, zazpi edo zortzi puntukoak, noizean behin oraingo bertsolarien ahoetan entzuten direnak. Bost dira lehen sailekoak eta zortzi bigarrenekoak, hauetatik bi metrika eta doinuaz arrotzak direnak. Elizanburuk kantatu zituenetik herriaren bihotz eta ahoetan ibili dira eta aldaketa nabarmenak izan dituzte. Baina doinu batek urteen zehar aldaketak izatea normala da, horrek adierazten baitu erabilia izan dela. Baina badago beste ohar bat hemen egin beharrekoa: Elizanburuk bere bertsoak kantatzeko idatzirik utzi zizkigun doinuak eta orain erabilten direnak, batzuetan, oso ezberdinak dira. Adibiderik nabarmena *Agur herriari* edo *Urrundik* poema kantatzeko doinua da: Elizanburuk paperean utzi zigunak eta orain erabilten dugun doinuak ez dute zerikusirik ez melodian ez erritmoan.

Banan-banan ikusiko ditugu Elizanburuk erabili zituen doinuak: Azalpenaren ordena kronologikoa da. Lehen seiak data daramate, Urruña eta Sarako Euskal Jaietan aurkeztuak izan ziren eta. Zazpigarrenaren data testuaren edukinagatik asma dezakeguna da. Zortzigarrena eta hamairugarrena ere data ezagunekoak dira Donostian eta Saran antolaturiko Jaietan sarituak izan ziren eta. Argitaratuak izan zireneko data emango diegu bederatzitik hamabi arte zenbatutakoei.

1. Gazte hiltzera doana

Elizanbururen kantuen kronologian hau dugu lehen. Urruñan 1860an antolaturiko Bestan, “Coplarien Guduan”, Harlouchi eman zioten “Lehen Garhait-saria: Makhila” *Gazte hilcera dohana* kantuagatik. Gudu berean “Aiphamen ona” izeneko saria eman zioten Elizanbururi, baina dakigunez, *Dantzaria* izenburuarekin aurkeztu zuen Elizanburu hau Leon zen, Jean Batisteren anaia. Aipatu bi kantuen testuak argitaratu zituen ohi zenez, Baionako Lamaignère-ren alargunak eta D’Abbadieren paperen artean gordetzen dira Pariseko Bibliothèque Nationale (PBN) delakoan. Baionako Euskal Erakustokian gordetzen den Elizanburuk idatzitako kaier edo eskuliburuan (EL) ere testu osoa ematen zaigu. Labaienek (LA) ere ematen digu testu hau, *Kantuz* (KAN), *Boga-Boga* (BB) eta *Kantu, Kanta, Kanthore* (KKK) bildumetan agertzen dena. Bertso edo kantu honen metrika zortziko txikiarena da, hots, 7/6A, 7/6A, 7/6A, 7/6A, nahiz eta Iparraldeko ohitura jarraituz zortzi lerroak lautan idatzi, hau da, 13A, 13A, 13A, 13A.

Harlouch egilearen zalantza datorkigu berehala. *Le Courier de Bayonne* kazetan, 1860-9-12an, Duvoisinek argitaratu zuen idazlantxo batetan, zera irakurtzen da: “Irabazi duen kantuaren egilea J.B. Elizanburu da, armadako lotinenta, Léon Elizanbururen anaia”. Lehendik zen ezaguna Léon Elizanburu brigadierra, 1855ean saritua izan baitzen Urruñako “bes-

tetan". Baina Jean Batiste lehendabizi agertzen zaigu saritua 1860.eko gudu honetan.

Doinuari dagokionetik, Charles de Balsunce (1796-1872) bizkondearena da, eta hala frogatzen du Pascal Lamazouk bere *50 Chants Pyrénéens* bilduman (1869) non 44. zenbakiarekin agertzen den *Charmagarria* kantua aire edo doinu honekin Louis Diémer-ek egindako piano laguntzarekin. "Air basque de Belzunce" dio Lamazouk. Hurrengo urtean agertu zen Mauleko Jean-Dominique-Julian Sallaberry-ren *Chants Populaires du Pays Basque* (1870) bilduma ederra eta bertan ematen digu doinu hau *Ene izar matia* izenburpean. Baina ohar bat egiten dio Sallaberry-k Lamazou-ri: "M. Lamazou, dans ses *Chants Pyrénéens* qui viennent de paraître, a noté l'air de cette sérénade sur le rythme à quatre temps; c'est là une erreur qui saute aux yeux pour tous ceux qui ont entendu chanter cet air par un paysan basque: le rythme vrai est celui que j'ai adopté, le 3/4" Eta hamar urte lehenago konpas edo erritmo honekin eman zigun Jean Batiste Elizanburuk *Gazte hiltzera doana* kantua, hala agertzen baita bere eskuz idatziriko kaier edo eskuliburuan. Urtebete lehenago, 1859.eko Urruñako jaietara aurkeztu zuen G. Haroztegik (eta bigarren saria irabazi) *Etcheco chokhoa* kantuarekin. "Air de la sérénade de M. de Belzunce" doinuarekin kantatzeko zela zioen Haroztegik. Beraz, maiz erabilten zen doinua dirudi, eta ez horrenbeste oraingo bertsolarien artean, nahiz eta ederra izan benetan doinua. Rodney Gallop jaunak diosku (*Los Vascos*, Madrid, 1948, 116 orr.) bi bertsolarien lehia entzun zuela doinu honeki.

Baina benetan harritzen nau Etxemendik eta Lafittek argitaraturiko *Kantuz* bilduman beste doinu bat ematea (Ikus: 36. zenbakia, 69. orrialdean). Ez du Elizanburuk erabili zuenaren edertasuna, nahiz eta bi azken lerroetako doinua Jesus Guridik *Amaita* operan harmonizatua izan. Hemen ematen dudan doinua Elizanburuk erabili zuena da, lau lerrotan jarria, baina 7/6 silaben arteko etena markatuz zortziko txikia baita:

Ho - goi garren ur - te ra / a - ri naiz hurbiltzen

e - ta nere oi - ne - tan/ton - ba dut ikus - ten

ni zer - ta - ko mun - du - ra / e - to - rria nintzen

On - dikotz ez sor - tze - a / ne - retzat ho - be zen

2. Nere etxea (*Ikusten duzu goizean*)

Hau da, behar bada, Elizanbururi ospe handiena eman dion kantua, Euskal Herri osoan berehala hedatua izan baitzen. Urruñan 1861.ean egin ziren jaietan aurkeztu zuen, baina Pariseko Bibliothèque Nationale-an dauden paperetan ez dugu jai hauei dagozkien paperak aurkitu. Elizanburuk berak idatziniko eskuliburuan, ordea, testua eta doinua agertzen dira izenburu honekin: *Nere etxea edo Laboraria. Etxe zuria* izenez ere ezagutua da. Euskaltzaindiaren artxiboan gordetzen den *Chansons Basques* eskuskribuan, doinua ematen zaigu baina ez testua, izenburu honen pean: *Ikusten duçu goicean*, 52. zenbakian. Elizanbururen lana asko maite zuen Azkuek, *Euskalzale* aldizkarian (1899) eman zigun kantu hau eta gero *Los Vascos en la nación Argentina* (1916) liburuan ere argitaratu zuen. Nehor (Jean Barbier) eta Dominique Dufau kantu biltzaileek ere eman ziguten testua eta doinua pianoren laguntzarekin, eta Labaienek ere, nola ez, argitaratzen du kantu hau doinu eta guzti (Elizanbururen eskuliburutik faksimilatuz). Beste geroko bildumak ere bada-karte, hala nola KAN, BB, KKK, azken honek testua bakarrik ematen digularik. Urruñan 1862an antolatutako guduan “aiphamena” lortu zuen kantu honek.

Metrika aldetik berezia dugu bertso hau. Elizanburuk idatzi zuen lerroen egitura hau da: 8A, 8A, 8A, 10B, 8A, 8A, 8A. 8A. Beraz zazpi puntutako bertso berezia dugu, eta berezitasun horren eraginez kantutzat hartzen den poema da eta ez bertsogintzan erabiltekoa.

Azter dezagun doinu eder eta ezagun hau. Hedakuntza handia eman zion Elizanburuk kantu honi, baina doinuak lehendik emanak zituen hegadak Euskal Herriaren luze-zabalean. Saratarrak erabili orduko eza-guna zen gure herrian, iparralde eta hegoaldean. Madame Villéhéliok 1848-1850 urteren bitartean euskal herri kantuak biltzeari ekin zion, eta 1869an argitaratu zuen Baionan hautapena. Gero Jose Antonio Donostiak berriz argitaratu zuen bildumatxo hau: *Souvenir des Pyrénées. Recuerdo de las Pirineos*, Villéhélio andereak bildutako hamabi kantu emanek (BRSBAP, 1954. 309-337). Tartean dugu hau, biltzaileak *Zortziko* izena ematen diona. Baina baditu ezberdintasunak biltzaileak eta saratarrak erabilitako doinuak. Melodia hurbil dago batetik bestera, baina erritmoa ez da berdina: Villéhéliok 3/4 konpasean ematen digu eta Elizanburuk 2/4 konpasean idatzi eta kantatu zuela dirudi. Euskaltzaindiko artxiboan dagoen *Chansons Basques* eskuskribuan, Iparraldean idatzian, 3/4 konpasean agertzen da doinua, testurik gabe, baina ikusi dugunez, *Ikusten duçu goicean* du izenburua. Iparraldean argitara emandako *Kantuz* bildumak 2/4 konpasean ematen digu doinu hau, Elizanburuk bezala. Beraz Iparraldean ez dago argi zein den kantu honen erritmoa. Hegoaldera bagoaz, Euskaltzaindiak 1973-8-31an Donibanen egin zuen bileran, Louis Dassance-ren txosten bat irakurri zuen Jean Haritschelhar-ek, non esaten

zen Pierre Lafittek aurkitu zuela doinu hau “Horra nun den Urnieta” hitzekin hasten den bertso batetan. Jose Maria Etxeberria eta Juan Guimon musikariek argitaratu zuten Donostian (1898) *Ecos de Vasconia* kantua eta pianorako bilduma. Elizanbururen kantuak ezagutzen zituzten, noski, eta egile gabeko kantua ematen digute 65. zenbakiarekin: *iHernaniri! Urnietaco Doñuba*. Karlisten edo txapelgorrien gerratekoa da kantua-ren gaia eta Hernanik jasan zuen egoera larria kantatzen du. Baina karlistadako gertakizun bat kantatzeko “Urnietako doinu” bat erabiltzen bada, zaharragoa dela esan daiteke, beraz Elizanburuk herrian entzun zezakeena. Etxeberria eta Guimon jaunen bertsioa 3/4 konpasean idatzia da, Villéhélio eta Euskaltzaindiko eskuskribuak ematen diguten erritmo berbera. Baina hara non agertzen zaigun hirugarren erritmo edo konpas bat: 5/8 edo zortzikoarena, eta Etxeberria eta Guimon-en bilduman baino zaharrago batetan. Jose Antonio Santesteban-ek, 1862an hasita, *Colección de Aires Vascongados para canto y piano* kaleratu zuen Donostian. *Ay au penaren andia*, amodiozko kantua, ematen digu 60. zenbakiarekin. Hara non Villéhéliok “Zortziko” izenarekin bataiatzen zuen doinua, “zortziko” erritmoarekin transkribatu zuen Santestebanek garai berean. Harrezkero maiz erabilia izan da doinu hau. Charles Bordes-ek flauta eta laukoterako *Suite Basque* musikalanean erabili zuen, eta Aita Donostiak hiru ahotsetarako harmonizatua eman zigun *Larre gorrian* delako liburu-kian (35. zenbakia, 62-63 orr.) Era honetan eman zigun Elizanburuk bere kantua:

I - kusten du - zu - goi-ze - an
ar-gi-a has - ten de-ne-an
men- di-tto ba - ten gai-ne - an
e - txe ttiki - tto aitzin zu- ri bat
lau haitz haundi - ren ar -te - an
i - tu- rri-tto bat al- de - an
txakur zu-ri bat a-te - an
han bi-zi naiz ni ba-ke - an

3. Apexa eta lorea

Berriz datorkigu Elizanburu bertso-gintzako zortziko txikiarekin. Urruñako “Eliza-Besta”ko “Coplarien Guduan” 1862an, “Garhait” edo lehen saria irabazi zuen kantu honekin. Hala agertzen da PBN-ean dauden D’Abbadieren fondoko bertso-paper inprimatuetan. “M. Elissambururi emana” zela sari hori dio bertso-paperak, eta Leon anaia 1861.ean hil zenez Jean Batiste dugu irabazlea. Bertso-paper berean ikusten dugu 1862.eko guduan “aiphamenac” lortu zituztela Larralde, Guilbeau, Salaria, Darricarrère eta Martin Darroupe jaunek; eta hauekin batera egilearen izenik gabe aurkeztu ziren *Nere etchea* eta *Agur nere herria* kantuak. *Nere etxea* poemari dagokion aipamen hau egin dugu lehen eta gero izango dugu besteari egiteko parada. Baina *Apexa eta lorea* poemaz ari garenez, esan dezagun Elizanbururen eskuliburuan idatzia agertzen dela, eta *Revue des Basses Pyrénées et des Landes* delakoak argitaratu zuela lehendabizi 1883/1884 urteetako alean. Gero etorriko dira Labaienen argitarapena eta KAN eta KKK bildumetakoak.

Kantu honen metrika bertso-gintzako zortziko txikiarena da: 7/6A, 7/6A. 7/6A, 7/6A. Baina zortzi lerrotan eman beharrean, Iparraldeko idazkera errespetatuz lau lerrotan emango dut, etenak markatuz, hots, 13A, 13A, 13A, 13A.

Kantuaren doinuak badu zeresanik. Elizanburuk eskuliburuan idatzita utzi ziguna ematen dut nik hemen. Etxemendik eta Lafittek *Kantuz* bilduman argitaratua ez da berdina eta ene ustez ederragoa da lehena (Ikus KAN, 80. zenbakia, 135 orr.) Orduan (1946) eta orain ezaguna bada Elizanburuk idatzita utzi zigun doinua, zergatik eman ziguten KAN bildumaren prestatzaileek beste doinu hori? Nonbaiten entzuten zen bigarren aukera hori ematearren? Lafittek ezagutuko zuen Elizanbururen doinu propioa, 1941.urtetik zegoen eskuliburua Baionako Euskal Erakustokian eta. Dena den, bi doinuetatik Elizanburuk berak idatzi zuena jarri beharko dugu hemen:

Ne - gu - az pri - ma - de - ra / ze - ne - an ja - be - tu

sa - si baten he - gi - an / a - pe - xa zen sor - tu.

Le - ku be - re - an bait - zen / lo - re - a ger - ta tu,

gai - xo - ek el - gar zu - ten / bi - hotzez maita - tu

4. Agur herriari (*Urrundik*)

Elizanbururen eskuliburuan izenburu hau darama kantu honek: *Agur Herriari!* PBN-ean gordetzen den “Urruñaco Eliza-Besta” izeneko bertso-paperetan (1862) “aiphamena” ematen diote *Agur nere herria* daramanari. Bat izango direlakoan nago eta horrek adierazten digu Garhait-saria eta bi aipamen lortu zituela Elizanburuk 1862.eko jaietan Urruñan. Hogeita hamalau urte zituen gure olerkariak eta urte hau izan daiteke saratarren unerik gailenena. *Urrundik ikusten dut* hitzekin ere ezagutua den kantu hau *RBPL* delako aldizkariak kaleratu zuen 1883/1884 urteetako alean, eta 1887 urtean *Euskal-Erriak* (Ikus XVI, 366 orr.) Testu osoa ematen du azken aldizkariak, euskarazkoa “Piarres Adame, Saratarrak” sinatzen duelarik; baina frantses itzulpena ere badakar, J.B. Elizanburuk sinatua. Labaienek ere ematen digu kantu hau, Elizanbururen eskuliburutik doinua kopiaituz. Berriz Etxemendik eta Lafittek harriduran jartzen gaituzte *Kantuz* bilduman (Ikus 11. zenbakia, 24. orr.): Haaluchi (Darrupe) (sic) egilea dela diote, inon ikusi ez dugun datua, eta doinua 5/8 erritmoan ematen digute.

Hemen ere bertsogintzako zortziko txikia darabil Elizanburuk. Ikus dezakegunez, kantugintzako lehen hiru urteetan bertsolaritzari loturik zebilen Elizanburu, lau kantutik hiru zortziko txikian idazten baititu. Gero etorriko dira doinu bereziak eta zortziko zaharrak. Beraz *Agur herriari* kantuak 7/6A, 7/6A, 7/6A, 7/6A egitura du, nahiz eta lehengoetan bezala Iparraldeko ohitura errespetatu hemen.

Doinua dela eta bi dira poema hau kantatzeko erabiltzen direnak. Elizanburuk bere eskuliburuan idatzi zuena 3/4 konpasean dago eta melodia aldetik ez du zerikusirik bestearekin, hots, 5/8 edo zortziko erritmoan kantatzen denarenekin. Elizanburuk erabili zuen doinua bizirik zegoen Saran 1912an Aita Donostiak bertan bildu zuenean. Doinu hau, harmonizaturik, *Goizean goiz* liburukian agertzen da. Bigarren doinua, zortziko eritmokoa, Baztanen bildu zuen 1916an Aita Donostiak berak, eta *Larre gorrian* liburukian harmonizaturik agertzen da. Esan behar da bi liburuki hauek Aita Erriezukoak argitaratu zituela, Aita Donostiaren lanekin. Hemen ematen dudan doinua Elizanburuk bere eskuliburuan kantu honi jarri ziona da:

Urrundik i-kus - ten dut / ikusten mendi - a -

zeinaren gi-be - le - an / baitut nik he-rr-i- a

5. Maria

Saran antolatu ziren 1866.eko Euskal Jaiak edo “Bestak” eta beti bezala “Berxutako Gudua” aipatzen da Lamaignère alargunak inprimatu zituen bertso-paperetan. Izenik gabe aurkeztu omen zuen Elizanburuk poematxo hau eta *Le Courier de Bayonne* kazetak (1886.8.31) galdetzen zion egile ezezagunari bere burua ager zezala. Eta agertu zuen nonbait Lamaignèrek argitaraturiko paperetan honako hau azaltzen bait da: “Garhait-saria J.B. Elissamburu, Emperadorearen goardian, lotinent denari kantu hunentzat: MARIA. Airea: Ikhazketako mandoarena”. Beraz, Teniente izendapena lortu ordukoa da poematxo hau. Manterolak *Cancinero Basco* delako bilduman (1880, 212-219 orr.) eman zizkigun, hasierako irazkin batekin, euskarazko testua, Elizanburuk berak egindako frantsesezko itzulpena eta Manterolaren gaztelaniazkoa. Gero, 1885ean, *Revue des Basses Pyrénées et Landes* aldizkariak argitaratu zuen (II, 44-46 orr.) eta EE aldizkariak 1906an (37-38 orr.). Labaienek ere ematen digu, nola ez, testua. Beraz, zabalkunde handia izan duen kantua izan da hau.

Metrikari dagokionetik, sei puntuko bertsoa dugu eta egitura bereziko: 7/5A, 7/5A, 5A, 7/5A, 5A, 7/5A. Baina ezaguna zen orduan bertsoaren egitura hau Leon Elizanburuk ere erabili zuen *Emazte edalea* jartzeko 1855ean Urruñan irabazi zuen kantuan.

Doinua ere ezaguna zen. Leon Elizanburuk, aipatu bertsoa kantatzeko airea honako hau zela zioen: “Hau da ikhasketaco (sic) mandoaren traça”. Beraz, 1855 urtea baino lehen erabilitako doinua dugu hau. Jean Dominique Julian Sallaberry-ren *Chants Populaires de Pays Basque* bilduman agertzen da doinua (1870) pianoaren laguntzarekin (84-85 orr.). Alphonse Dotterer zen laguntza hauek Sallaberry-rentzat egin zituena “jeune musicien d’avenir, ancien élève du Conservatoire de Paris” Maulleko biltzaileak aitortzen duenez. Jatorrizko bertso honen 20 ahapaldi ematen dizkigu Sallaberry-k, frantsesezko itzulpenarekin, lehena hala delarik:

Hauche da ikhazketako mandoaren traza:
 Lephoa mehe du eta ilia latza,
 Itchura gaitza;
 Bastape guzitikan zauriak balsa,
 Hauche da salsa!
 Kristaurik ez daiteke aldetik phasa.

“Nafartar eta Basa-Nabartarrez” ematen digula testua dio Sallaberry-k. Manterolak ere eman zigun doinu hau bere *Cancionero Basco* delakoan pianoren laguntzarekin (Serie III, Apéndice de música, IX-XI orr.) 1880. urtean. Elizanbururen eskuliburuan 3/8 konpasarekin agertzen da kantu hau, Sallaberry-k ematen digun konpas bereberean; Mante-rolak oster a 6/8 konpasean ematen digu. Euskaltzaindiaren artxiboan dagoen *Chansons Basques* eskuskribuan, non doinua bakarrik ematen zaigun, 3/4 konpasean agertzen da. Hara hemen kantu honen doinua:

Ber - tsek e - rran baitu - te / nik baino le - hen
 hai - nitz a - di - tuz de - la / hai - nitz ikas - ten
 us - te dut on den
 nik da - ki - tan beza - la / gu - zi - ek a - rren
 ja - kin deza - ten
 Be - raz ai - pa de - za - gun / Ma - ri - a nor den
 Be - raz ai - pa de - za - gun / Ma - ri - a nor den.

6. Txori berriketaria (*Sorlekua*)

Doiharçabal izeneko sinadurarekin aurkeztu zen poema hau 1869an Sarako Bertso gudueta. Baina *Le Courier de Bayonne* kazetak zioenez (1869-9-5) idazlan hau eta beste bi “berantegi iritsi dira, baina heldu den urteko sariketara aurkezten ahal dira”. Prusiarekin gudua hasia zen eta Sedaneko hondamena gertatu ondoren (1870, irailak 1) ez ziren hil horretan ospatzen ziren Euskal Jaiak antolatu. Hurrengo urterako geratu ziren ba ordurarte aurkeztutako lanak eta 1871ean antolatu ziren Sarako bestetan *Txori berriketariak* irabazi zuen saria. PBN-ean dauden D’Abbadieren paperetan Doiharçabal-ek sinatutako originala dago eta beste esku batek idatzia, egilearen izenaren ondoan, “St. Jean de Luz” irakurtzen

da. Egilearen izen hori izenordea zela esaten zuen Julien Vinson-ek *Revue de Linguistique* delakoan (1872) eta Duvoisin ere iritzi berdinekoa zen. *Euskal-Erria* aldizkariak argitaratu zuen poema honen testua 1883.eko alean (442 orr.): *Chori berriketaria. M. Doyharçabal Donibane Lohizunekoak egina* eta frantsesezko itzulpena (466 orr.). Orrialdepeko ohar batean zera dio: "... M. Doyharzabal, bajo el que se encubre, según nuestras noticias, una persona muy conocida en San Juan de Luz". Izenik ez badu aipatzen ere, Martin Guilbeau kantu honen egilea zelakoan zegoen EE-ren zuzendaria. Egia esan, Doyharçabal omen zen Guilbeau-ren bigarren deitura, baina 1883an ospetsua bazen ere, 1878-1888 urteetan Donibane auzapeza izan zelarik, 1869an poema aurkeztu zuenean ez zen hain ezagutua. Eta zalantza guztiak Guilbeau berak argitzen dizkigu 1897an, Saran Elizanbururi "Association Basque" zelakoak omenaldia antolatu zionean. *Revue de Linguistique* aldizkarian (1898, 193-223 orr.) aitortzen du Jean Batiste Elizanburu izan zela *Xori berriketariaren* egilea. Elizanbururen eskuliburuan berea delakoan agertzen da kantu hau eta geroztik egiletzat baieztatzen dute Labaienek, eta KAN eta KKK bildumak.

Metrikaren aldetik, berezia dugu poematxo hau: 8/8A, 8/8A, 9/8A, 9/8A, doinuaren eraginez, behar bada, eratua. Herriko doinuak erabilten zituela Elizanburuk esan dugu, baina oraingoan, behar bada, berak asma-tua dela esan dezakegu. Orduko kantu bildumetan ez dut doinu hau ikusten eta bertsolariek ere ez zuten kantatzen bertsorearen egitura bereziagatik. Orain ere bertsolarien artean gutxi entzuten den doinua da, agurrak eta kartzelako gaiak kantatzeko ez bada. Esate baterako 1962.eko Bertsolarien Txapelketan agurrak kantatzeko erabili zuten doinu hau Azpillagak Idiazabalen eta Amurizak Durangon. Euskaltzaindiko artxi-boan dagoen *Chansons Basques* eskuskribuan, Azkueren eskuz idatzia agertzen da, 110.zenbakia daraman doinuan, "Elissamburu". Gure egunetan hain ezaguna den doinu hau hala agertzen da Elizanbururen eskuliburuan:

Sorleku-a utzi nuen / ondikotz!hala beha -rrez

Jaingo o - na urri-kalduz / beti-ko nere nigarrez.

Primaderan hasi ardu - ko / arbolak estaltzen lorez

Txoritto bat helduda beti / nere herritik hegalez.

7. Biba Frantzia!

Egia esan, *Biba Francia* idatzi zuen elizanburuk eskuliburuan kantu honi izenburua jarri zionean. *Almanakak* argitaratu zuen 1891.eko alean eta geroztik Labaien izan da bakarra kantu hau Elizanbururi atxeki diona. Ez zen inon aurkeztua izan eta datarik ere ez darama, baina gaiak argi diosku 1870ean hasi zen gerrako ondorena dela. “Urthe guti du...” dio Elizanburuk bigarren ahapaldiaren hasieran eta horrek adierazten digu 1873 edo 1874 urtean egina izan daitekeela.

Metrika aldetik dantzatzeko “jota”ren neurrikoa da: 10A 10A / 10A 8A/ 10A 10A / 10A 8A. Eta argi ikusten da azken mendean hain ezaguna den *Andre Madalen* kantuaren doinua daramala. Honekin apur-tzen du Elizanburuk orain arte kantueta erabili duen lasaitasuna eta jasandakoak gainditzeko duen itxaropen bizia agertu nahi digu. Baina doinua idatzikeran erratu zela esango nuke, 3/4 konpasean idatzi behar-rean 3/8 edo 3/6 konpasetan hobe legokeelako, erritmoa aldatzen bait dute, bigarren eta laugarren lerroetako azken konpasek. Dena den, Eli-zanburuk idatzi zuen era berean ematen dut doinua:

No-la guk erran egun Frantzia gu hire hauzren a-legrantzia?
a-ma gi-ni-an hi-tan e-ri-a E - xai ek hiltzat notzia.
Hek xur-ga -turik Odol gu - zi-a apal hindagon ez e -roria
xuti -tu bai haiz o-rai he-rr-i-a Bi - ba bai Biba Frantzia

8. Lehen eta orai

Aspaldian zegoen Elizanburu Euskal Jaietara ezer aurkeztu gabe. Eta D'Abbadiek 1879an Elizondon antolatutako jaietara ere ez zuen kanturik aurkeztu. Baina urte berean Jose Manterola adiskideak Donos-tian eratu zituen Lore Jokoak eta han agertu zen gure olerkaria gizarte arazoetaz asmatuiko poematxo batekin: *Lehen eta orai*. Hitz lau-zko idazlan bat ere aurkeztu zuen, hots, *Piarres Adame* elaberriaren zati bat. *Euskal-Erria* aldizkarian argitaratu zen aipatu poema 1885ean (217-219 orr.) eta Piarres Adame, Saratarrak sinatzen zuen. Labaienek ere ematen digu doinu eta gutzi.

Zortzi puntutakoa dugu Elizanburuk kantatzen digun hau, egitura honetakoa: 7/5A, 7/5A, 7/6A, 7/6A, 6A, 6A, 6A, 7/5A. Ez dira asko bertso mota hau eta dagokion doinua kantatzen duten bertsolariak, zaila baita bat batean egitura horrekin bertsoa asmatzea. Baina doinu ederragorik aurkitzea ez da erraza. Ezaguna zen Elizanburuk erabili zuenean, bederatzi urte lehenago (1870) argitaratutako liburu batean agertzen baita, hots, J.D.J. Sallaberry-k kaleratu zuen *Chants Populaires du Pays Basque* (261-262 orr.), zazpi puntuko bertso hau ematen digularik: *Mila zortzi ehun hemeretzi*an hitzekin hasten dena. Joanes Otxalde bidaitarrarena dela diote Etxemendi eta Lafittek *Kantuz* bilduman, bigarren ahapaldian agertzen baita “Bidarraitarra nuzu” aitortpena. Bi hitz horiekin ezagutzen dute bertsolariak doinu hau. Beraz, Otxalderen (1814-1897) zazpi puntutako bertsoa zortzi puntutakora garatu zuen Elizanburuk, eta ehun urte geroago, 1982an Euskaltzaindiak antolatutako Bertsolari Txapelketan, bederatzi puntutako bertsoa egokitu zuen Xabier Amurizak, “*Txantxan-gorria*”, Donostiako finalean, egitura honekin kantatu zuenean: 7/6A, 7/5A, 7/6A, 7/6A, 6A, 6A, 6A, 6A, 7/5A. “Ahaire zahar huntan” kantatu zuen Amurizak txapela eman zion bertso eder hau (Ikus: Euskaltzaindia, *Bertsolari Txapelketa*. 1982. Bilbo, 1983, 258-259 orr.).

I - zan nauk Ipa - rre-ra he - goal-de-tik

I - guz-ki-ko parte ra mende -ba-le-tik.

E - ta diat i-ku - si gu- zi-en gainetik

I - no-zentzi-a hai-nitz gi-zonen parte-tik

a - bi - la hargatik

duk e-gun-dai-no-tik

e - gin ga-be de-nik

e - der-ki-e-na bi zi bertzen la-ne-tik

9. Aingeru bati

Ez dakigu noiz idatzi zuen Elizanburuk kantu hau. Dakigun bakarra da *Euskal-Erria* aldizkariak eman zigula 1880an (59 eta hurrengo orr.) Euskal testutik aparte, Manterolak egin zuen gaztelaniazko itzulpena eta Elizanburuk berak egindako frantseskoa azaltzen zaizkigu Donostiako aldizkari honetan. Elizanbururen eskuliburuan agertzen den doinua ere ematen digu EE-k, Jose Maria Etxeberria musikagileak gehitutako piano laguntzarekin. Gero Labaienek, KAN eta KKK kantu bildumek ere ematen digute kantu hau.

Olerki honen laudoriak egiten ditu Jose Manterolak bere aldizkarian eransten dizkion irazkinetan. Gauza bera egiten du Karmelo Etxegaraiak "Escritores euskaros. Elizaburu" artikuluan (Ikus *De mi Pais. Miscelanea histórica y literaria*. San Sebastián, 1901, 238-240 orr.) Poema honetatik azken bertsoaren zati hau ematen digu eredutzat Etxegarai jaunak:

... Oi! behautzu
lohirat eror, zuk, aingerua!
Ez beha lurra, beha zazu
lurra ihesi beha zerua!

Hugo Schuchardt-ek ere bertsoaren zati berau ematen digu "beha" hitzaren esanahia aztertzeko (Ikus: *Zur kenntnis des Baskischen von Sara (Labourd)*, Berlin, 1922) "Beha" hori "kontuz!" edo "begira!" izan daitekeela diosku Grazeko irakasleak. Eta Oihenarten beste adibide bat jartzen digu: "Beha lehenik, mintza azkenik" non argi dagoen "beha" horrek adierazi nahi duena. Sarako euskararen ikerketa hau prestatzeko 1887an egon zen herri honetan Schuchardt jauna, nahiz eta askoz beranduago ikerlana argitaratu.

Metrikaren aldetik arrotza dela esan dezakegu: 9A, 10B, 9A, 10B, 9C, 9C, 9D, 10E, 9D, 10E, 8E, 12E. Eta hala izan behar doinu arrotz bati lotua dagoelako poema. Adolphe Adam (1803-1856) musikari frantsesak musikatutako *Si j'étais roi* operatik hartua da poematxo honen doinua (Lehen ekitaldia, 2. erromantza). Parisen estreinatu zen opera hau 1852an eta zabalkunde handia izan zuenez, edozein tokitan entzun zezakeen Elizanburuk opera osoa edo erromantza bera. Edo, Parisen entzungo zuen 1870 urtean hiriburu honetan egon zenean? Ez dakit. Baina musikan aditua zela Elizanburu baiezia dezakegu. Hara hemen kantu hau:

Maite dut e - ta e - zin erran
aingeru ba - ti maite du - ta - la

zeru garbi -ak a - rra - xe-an
i-za-rra mai-te duen beza - la.
Zer! Ez da ba - da zo - ri-gai -tza
Min-tza-tu na - hi e - zin min -tza.
Non nahi nai -zen go - go - an dut
gauaz e-gu - naz ain-ge-ru ho - ri.
U-rrundik fran-ko xe - de bat dut
Bainan hurbil - dik e-zin a-tre - bi
Hur - bil - dik e - zin a - tre - bi.
Hur -bildu e -ta ez nai -te -ke a -tre - bi

10. Eskuara eta eskualdunak (*Arbasoak*)

Poemaren hasieran ematen digu Elizanburuk berak idazlanaren data: “Mila bat zortzi ehun eta lauetan hogoiean” (1880). Aurreko urtean antolatu zituen D’Abbadiek Euskal Jaiak Elizondon, eta saria lortu zuen poema *Ama euskeriari azken agurra* izan zen, Felipe Arrese Beitia bizkaitarrarena. Euskal Herri oso baten kontzientzia sortu zitzaion orduan Elizanbururi: “Guziak bat, mendien bi aldetan” kantatzen du orain, euskaldun guziok herri bakar bat osotzen dugula kantatuz. Betidanik datorkigu batasun hau eta horregatik *Arbasoak* izenarekin ere ezagutzen da kantu hau.

Piarres Adamek sinatuta agertu zen poema hau *Euskal-Erria* aldizkarian, doinu eta guzti, 1882an (42-46 orr.) gaztelaniara eta frantsesera ere itzulita. Iruñeko *Revista Euskara*-k ere argitaratu zuen urte berean (V, 154-157 orr.). Bizkaierara moldatu zuen Azkuek *Euskalzale* aldizkarian (1897, I, 134-135 orr.). Gero. Atharratzeko Albert Constantin-en ahotik hartuta *Cancionero Popular Vasco* delakoan eman zigun Azkuek *Basoilarrak* titulupean (I Tomoa, 18. kantua). Aita Donostiak "Nehor" (Jean Barbier) —en bildumatik hartu zuen eta *Gure Herrian* argitaratu zuen (1923) gero Erriezuko Jorgek prestaturiko *Larre gorrian* era ematen zaigularik Aita Donostiaren harmonizazioa (21 orr.). Erriezuko Aita berak ematen digu kantu hau *Flor de canciones populares vascas* liburuan (Buenos Aires, 1948, 196-199 orr.). Labaienek ere ematen digu kantu hau, baita KAN eta KKK bildumak ere. Beraz, Elizanburuk eskuliburuan ematen digun kantu hau izan daiteke gehien geroztik argitaratua izan dena.

Bertso zaharren metrika du kantu honek: 9/7A, 9/7A, 9/7A, 9/7A. Eta doinua ere zaharra dela diosku Elizanburuk lehen bertsoan: "Bertso berri hauk eman dire aire zahar batean". Hau dugu doinu zahar hori eta Elizanbururen lehen bertsoa:

Mila bat zortzi e-hun e- ta lau-etan hogoie - an

bertsu berri hauk eman dire aire zahar bate - an

Gure ai-ta - so kantabre-ak lo baitaude lurpe - an

ez o-te di-re atzarri-ko aire hau aditze - an

11. Zapataina (Gizon zuhurra)

Kantu honen data ere ez da ezaguna. Dakiguna da *Euskal-Erriak* argitaratu zuela 1882 urtean (VI, 171-173 orr.) Manterolaren itzulpen batekin. Labaienek musikarekin argitaratzen du kantu hau eta KKK bildumak, doinu gabe, eta beste izenburu batekin: *Jakintsunen arabera*, hau bait da bertsoen hasiera.

Bertsoaren egitura zortziko zaharrarena da: 8/7A, 8/7A, 8/7A, 8/7A. Eta egitura horri dagokion doinua ere zaharra izan behar halabeharrez.

J. D. J. Sallaberry-k ematen digu kantu hau maiz aipatu dugun liburuan (157 orr.), baina Zuberoako testu batekin: *Chorittua nurat hua?*, oso ezaguna, bestalde, Euskal Herri osoan.

Doinu honen lehendabiziko berri Chahok eman zigun 1835ean (Paris, *France Littéraire*, XIX, 319 orr.) eta hurrengo urtean *Voyage en Navarre* liburuan (1836) argitaratu zuen bigarren aldiz (39 orr.) Doinu eder hau *Mendi Mendiyan* opera musikatu zuenean (1910) erabili zuen Jose Maria Usandizagak, eta gero Aita Donostiak (1952).

Esan dezagun, Elizanburuk etenekin eman zigula aspaldidanik eza-gutzen zen doinua eta melodia aldatuz. Ene ustez askoz ere ederragoa da Chahok eta Sallaberry-k bildu zutena. Baina hemen Elizanburuk idatzirik utzi ziguna emango dugu:

Ja-kintsu nen a - ra-be-ra nor-be-rak du be- re - a

mundu-ra sor -tu de-ne-an e -ka-rri den zorte - a

Jainko-ak na-hi be -za-la nik maite dut ne- re - a

na-hiz ez den jen-den us-tez zo-ri -o-nez be-te - a

12. Lau andren besta (*Amex bat*)

Kantu hau 1882 baino lehen egina zela badakigu, *Almanakak* argita-ratu bait zuen data horretan. Gero *Euskal-Erriak* eman zigun 1897an (19-21 orr.) Martin Guilbeauk Saran egin zuen hitzaldian (1897-9-13) Elizanbururena dela kantu hau diosku. Zein den kantu honen jatorrizko testua zalantzan jarri da, baina Elizanbururen eskuliburua ikusi ondoren ez dago inolako duda-mudarik. Hau da berak ematen digun testua:

Herriko besta bigarrenean (beraz: 5/5 silaba)

Chansons Basques delako eskuskribuan egitura berbera agertzen da hitz bat aldatuz:

Eliça phesta bigarrenian (beraz: 5/5 silaba)

Baina *Kantuz* bilduman silaba bat gehitu zaio, nota beltzarekin bi kortxea eginaz:

Irgan besta biharamunean (beraz: 5/6 silaba)

Bilduma horretatik harturik, hasiera hau ematen dio kantuari Auñamendiren *Entziklopediak*, eta halaxe agertzen da *Boga Boga* bilduman ere. Baina ulertu ezinezkoa da Labaienek ematen digun testua:

Igan besta biharamunean (beraz: 4/6 silaba)

hamar silaba guztira izan arren erritmo guztia apurtzen duelako.

Egitura hau dauka bertso berezi honek: 10A, 10A, 20A, 11A, 11A. Elizanburuk ematen digun doinua hau da:

Herri-ko besta biga -rre-ne-an

berek da-ki-ten txoko ba- tean

lau andre bat a - lar-gu - na hirur mutxurdin jarri -ak itza-lean

harri zabal bat belauen gaine-an

a-ri dire,a-ri di-re tru-ke-an

13. Maite zaitut!

Elizanbururen azken kantua dugu hau, eskuliburuan ere azken tokian idatzirik agertzen delarik. Data hau jarri zion: "1.er Octobre 1885". Gainera Sarako Euskal Bestetara aurkeztu zuen 1885ean, Eyheraburu izenordearekin. Duvoisin-ek argitu zigunez, Elizanbururena zen izenorde hori. *Revue des Basses Pyrénées et Landes* argitaratu zuen poema hau 1886an eta *Euskal-Erriak* 1893an (402 orr.). Labaienen liburuan ere agertzen da argitaratua, doinurik gabe.

Zortziko zaharraren egitura dauka metrika aldetik, baina puntuak edo errimak ez dira lau, zortzi baizik: 8A, 7B, 8A, 7B, 8C, 7D, 8C, 7D. Zortziko zaharra kantatzeko doinua erabili zezakeen Elizanburuk, baina ez zuen halakorik egin, hemen ere doinu arrotzaz baliaturik. Egileak

berak esaten digu zein den erabili behar den airea: “La Rose de Martha”. Ikusi dugunez, *Aingeru bati* kantatzeko opera baten doinua erabili zuen eta hemen ere gauza berbera egiten du. Beraz lehen izan dugun susmoa baieztatzen da: Elizanburuk operak edo zatiak entzuten zituela (Parisen edo beste nonbaiten) eta musikan aditua zela, musika lirikoan behintzat.

Maite zaitut! kantatzeko darabilen doinua *Martha* operatik hartutakoa da, “Udako azken larrosa” izena daraman erromantza, hain zuzen. Opera honen musikagilea Friedrich Flotow (1812-1883) zen, Vienan 1847an musikalan hori estreinatu zuena eta Parisen 1858.eko azaroaren 25ean Adelina Patti sopranoak entzutetsua egin zuen doinu hau Irlandako herri doinua omen zen. Eta hala baieztatzen digu J.L. Hatton eta J.L. Molloy jaunek argitara emandako *The Songs of Ireland* liburuak (London, d.g. 22 orr.) non agertzen den *The last Rose of Summer* Thomas Moore-ren (1779-1852) olerkia, herriko *The Groves of Blarney* doinuari egokitua. Beraz Flotow musikagileak *Martha* operarako hartu zuen Irlandako herri doinua hala erabili zuen Elizanburuk euskal olerkia kantatzeko:

Zein den e-der a - rra- xe - an

izar ar te garbia- a

i- pa - rre- tik a - ger- tze- an

mari - ñe - len argi - a

Bai handiz - ki e- der da - go

ze- ru zo - la han- di - a

zu mi - le - tan e- de - rra- go

ne- re mai - te Ma- ri - a

III. ZALANTZAZKO DOINUAK

Antonio Maria Labaien jaunaren lanak aipatu ditugu eta hauen ondorioz beste idazle batzuk Jean Batiste Elizanbururi egotzi dizkioten kantuak, dudarik gabe saratarrarenak ez direnak. Zortzi dira guztira bizi izan ziren beste egile batzuenak: hiru Leon Elizanburu anaiarenak, beste hiru Joannes Berjes-enak, bat Joannategi/Ithurbide bikotearena eta azken bat Darroupe-Harluzek Ameriketara egindakoa. Labaienek ematen dizkigun hogeita hiru kantuen errolda betetzeko bi falta zaizkigu, ikerketa sakonagoak egin arte zalantzan jartzen ditugunak.

1. Tan tan tan tan rapetaplan

Urruñako bestetan aurkeztua izan zen kantu hau 1858an. Dantzarako kantu bat da, Azkuek kadera edo katadera dantza sailean sartzen duena. Bi doinu ezberdin ezagutzen ditugu bertso berezi hauek kantatzeko. Bata, *Chansons Basques* eskuskribuan titulu honekin agertzen dena: *Ran plan plan plan rapetaplan, arçain çaharra tabernan* (43 zenb.) Bigarrena Etxemendik eta Lafittek *Kantuz* bilduman ematen digutena (99 zenb.) Azken bilduma honetan Elizanbururena dela diote, baina bi anaia-tatik zeinena da? Kantuaren gaia ikusirik, ardoa noski, hiru urte lehenago *Emazte edalea* idatzi zuena esango nuke izan zela honen egilea. Dena den, zalantzan utzi behar dugu oraingoz dantzarako kantu honen egilearen izena.

2. Solferinoko itsua

Italiako Solferino herrian 1859an izandako batailan itsu geratu omen zen kantu honen egilea. Eta Sarako bestetan, 1864ean, aurkeztu zuen poema A. Salaberry izeneko batek. Bertsoaren egitura hau da: 10, 8A, 10, 8A (bis). Manterolak, *Cancionero Basco* delakoan (II. tomo, 1878ko maiatza, 11-19 orr.) *Zolferinoko ixua!* tituluarekin ematen digu testua, euskaraz eta gaztelaniaz; bertso hauek kantatzeko *Bard arraxean arnaxetarik* airea zela erabili behar zena diosku Manterolak eta doinu hau ez zuela ezagutzen. Baina lehenagotik zegoen idatzia doinu hau, ikusiko dugunez. *Chansons Basques* delako eskuskribuan, 34. zenbakian, *Barda arraxian* doinua ematen zaigu, argibide gisa alboan zera irakurtzen delarik: "Gaiaz eder da argizaria (Sall. p. 269)" Eta J.D.J. Sallaberry-ren kantutegira jotzen badugu (1870) aipatu orrialdean aurkitzen da doinu zahar hori. Beraz, J.D.J. Sallaberry-k (beste testu batekin), *Chansons Basques* bildumak (testurik gabe) eta *Kantuz* bildumak (Solferinoko itsua kantatzeko) ematen dizkiguten doinuak antzerakoak dira.

Etxemendik eta Lafittek prestaturiko azken bilduma honetan, Labaie-
nek baino lehenago, Elizanbururena dela kantua hau esaten zaigu. Eta
beste batzuren iritzia ere berbera da. Baina J.S.M. (Juan San Martinek,
noski) Elizanbururena ez dela dio (*BRSBAP*, 1970, IV, 522 orr.) argudioa
honako hau delarik: doinua, aleman kutsukoa izanez gain, ez dela Eli-
zanburuk erabilitakoen antzerakoa. Ez dakit non hartzen dion Juan San
Martin adiskideak aleman usain hori kantua honi, eta hala balitz ere, ez
da Elizanbururi egiletasuna kentzeko arrazoa, beste doinu arrotzak ere,
ikusi dugunez, erabili zituen eta. Beste arrazoi sendoago bat emango
nuke nik kantua hau Elizanbururena ez dela frogatzeko: laugarren ber-
tsoan zera kantatzen du itsuak:

Ene amaren begi samurrak
betiko zaizkit estali.

Beraz, itsutasunagatik ezin zuen egileak bizirik omen zen ama ikusi.
Eta Jean Batiste Elizanbururen ama 29 urte lehenago hilda zegoen,
1835ean, ikusi dugunez. Dena den, ez dut uste itxita geratzen denik
ikerketa hau eta zalantza uzten dut egiletasuna.

Amaitzeko esan behar dut idatzirik eman ditudala Elizanbururen
zalantza gabeko hamairu doinuak. Baina entzun nahi dituenak diskoan
aurkituko ditu 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 10, 11 eta 12 zenbakiekin pentagrametan
eman ditudanak.

ELIZAMBURU NEURTITZLARI

Sara, 1991-XII-20

J. B. Orpustan

Sarrera. Hiztegi eta arotegi

Neurtitzlaritzaren, olerkaritzaren “teknikako” xehetasunetan sartzea gauza idor bezala ager daiteke gehienetan, eta hemen ere dudarik gabe; bietan, erran nezake, mugabide batzu behar direnean hastapenetik eman, orok gauza berak entzun ditzaten hemen aipatuko direnatan, eztielakotz oraino, euskal kritika literarioan (eta bertze zenbaitetan ere...), hitzak ez gauzak berdin entzuten. Hiztegiko azterketa labur zenbaiten ondotik, ezarriko dira Elizambururen hamalau kantu ezagutuak —baztertuz gaztaroan Adema-rekin izenpetu zuen bat edo bertze— aro zerrenda batean, uste baitut aro muga hauek ekar dezaketela argi zenbait, guti bada guti, olerkien egin moldeari.

1.Handienetik ttipienetarat jautsiz, erran nahi dut neurritz eta itxura ageriaz, huna hemen aipatzen diren hitzen erran-nahiak;

ber(t)sua: (Elizambururen esku-idazkietan: “**bersua**”, oraiko afrikatuarekin baino arinago, ene ustez) erdaraz “*la strophe*”, edo neurtitz multzoa, errimek egituratua;

neurtitza: Oihenartek lehenbizikorik erabili zuen hitza (eta menturaz moldatu, ezagutzen denaz), ezpadugu ere guk, hark bezala, hitz eta silaben luzetasuna “neurtzen”, baina bakarrik neurtitzarena, “*le vers*”; neurtitza, olerkaritza klasiko edozeinetan (eta XIX-garren mendea alde hortarik “klasiko” gelditzen da), *errimak* edo *asonanzak* du egiten eta mugatzen; eztitugu nahasiko *neurtitza* eta *lerroa*, neurtitzak moztuz lerrotatu baitira arrazoin ainitzen gatik lehenago (adibidez: *hirueko ezberdina* edo “*kopla zaharra*” ardura laueko “falsuetan”, baina ere, Bernat Etxeparek bezala, “bieko” edo “*diztiko*” berdin falsuetan...; egiazko lauekoak, lau errimadunak, ainitzetan “zortziko” berdin falsuetan...), eta berantago ere (baditugu Elizambururen eskutik beretik...); hitza hitz, lerroa lerro, naurtitza neurtitz, neurtitz-erdia edo “*hemiztikioa*” berdin...

lauekoa, seikoa, zortzikoa edo hamabikoa: izen hauek bertsua dute erraiten eta aldi berean neurtitz-errimen zenbakia;

errima eta **asonanza** berexten dira ahots edo “fonema” neurtitz bate-tik bertzera berdinen zenbakitik, jakinez *bokal bat* bederen behar dela berdinek, eta hau neurtitzeko azkena: orduan da **asonanza** xoilak (guti baderabilia ere Elizamburuk, ainitz aldiz haren aitzineko Etxahunek...); bokalaren ondotik edo aitzinetik aski da konsonante bakar bat *errimaren* egiteko, hobe bokala delarik, orduan errima bi silabetara hel baititake: ahots eta silaba berdinen zenbakiak emaiten du errimaren “aberastasuna”;

silaba gelditzen da, azkenik, neurtitzaren oinarria; silaba, zenbaitek izendatu dute “pikoa”, Elizamburuk “pontua”, batzuek ere, gaizkiago, “zangoa” edo “oina”, olerkietan egiazko zango edo oina silaba multzo batek egiten baitu; jakina da ezuela beti neurri bera atxikitzen neurtitze-tan bokalek elgar hunkitzen dutenean, hitz barnean (“*diptongoa*”) edo hitz azken-hastapenetan (“*hiatoa*”); barneko bokalek *bi* silaba egiten dituztenean da *dieresia*, bat egiten dutenean *sineresia*, eta bada hor “lizentzia” zenbaiten lekua, olerkari batzuek baliatzen badakitena, gutiago eta hobe bada ere; azken-hastapenekoetan, azken bokala ezaba daiteke, eginez **elisioa**, edo hastapenekoarekin silaba batean ahozkatuz, **sinalefa**; badakigu Oihenartek ziola elisio eta sinalefak beharrezkoak zirela euskal olerkaritzan; baina guti zazko hortan jarraiki eta Elizamburu, menturaz gutienik, eta ageri da zertako bazituzten biek, ene ustez, arrazoin onak: baten kantuan (berak zioen Sarako moduan “*kantau*” egituratzen baitzuen bertsua, eta bertzeak ez;

neurkada (Lafitte-Tournieren hiztegian hartzen dutan hitz hau “errimo” erdalduna baino hobea iduritzen zait) gauza ainitzek dute osatzen: duten euskalkietan, akzentuak, silaba eta hitzen multzoek (zortzi silaba lau eta lau gehienetan, bederatzi borts eta lau...); beharrena da, neurtitz luzetan (zortzi silabaz goiti), neurtitz-erdiko *hauste* edo *gelditzea*, uzten duela ardura bigarren zatia silaba batez laburrago (7 eta 6 hamahiruekoa, 8 eta 7 hamabortzekoa...), laburtasun hori ordaintzen baitu aireko edo aire zatiko azken notaren luzetasunak (musikan “*kadenzia*”): huntarik ageriko da neurtitzaren neurkada aireak duela egituratzen, eta hau bereziki egia da Elizambururentzat; aipa dezadan bakarrik, nahiz ezten gure olerkariak behin ere kasik erabili, Oihenartek hain ohi zuen neurtitz batetik bertzerako *lotura* edo *jauzia* (“*enjambement, rejet...*” erdaraz);

apaindura edo **estilo-irudiak** (edozein mailetan) sartzen dira oraino olerkaritzan, nahi den idaz-moldetan bezala; zenbait bizkitartean ageriago neurtitzetan: soinu errepika edo *aliterazio*, barneko errima, errima-oiharzun... eta bereziki “*kiasmoa*” edo hitzen *gurutzadura*: Elizamburuk baditu zenbait aski ohargarriak.

2. Arotegiaren aldetik, eta hortaz jadanik ezagunak direner jarraikiz gehienez, erran nahi baita bederen agertu edo egin diren urteak, Elizambururen 14 olerkiak berex daitezke bi multzotan, 1870 urtearen bi aldetarik, azpimarratu gabe hemen gehiago zer haustea izan den urte hori Elizambururen bizian:

1870-a aitzin:

Infirmieran (14 laueko, 56 neurtitz): bada aski arrazoin kantu hunen jartzeko gaztetasunean, armadako lehenbiziko urtetan, Adhemaren aipatzeaz gaindi ere;

Gazte hiltzera dohana (10 laueko, 40 neurtitz: Antonio Maria Labayenek emaiten du 11-garren bertsu bat): 1860;

Apecha eta Lorea (12 laueko, 48 neurtitz): 1862;

Agur Herriari! (11 laueko, 44 neurtitz): 1862;

Nere Etchea edo Laboraria (10 zazpiko: 70 neurtitz): 1862;

Maria (8 seiko: 48 neurtitz): 1866-ko agorrilean egina ("Août 1866" dio esku-idazki batek);

Chori berri-ketaria (8 laueko, 32 neurtitz): 1869.

1870-aren ondotik:

Biba Francia! (zortziko bat, eta ez lauekoa, kantua bururatu-eta berriz egiten dena, egilearen nahiaz, eta 3 laueko, 20 neurtitz): 1875 urte ingurukoa, "urte guti du" dio bigarren bersuak 1870-eko gerlaz, eta kantua errepublikaren sortzeko eztabada politikoer lot daiteke;

Lehen eta Orai (10 zortziko, 80 neurtitz): 1879;

Aingeru bati (4 hamabiko, 48 neurtitz): 1880;

Eskuara eta Eskualdunac (10 laueko, 40 neurtitz): 1880;

Zapataina (edo Gizon zuhurra) (10 laueko, 40 neurtitz): 1882;

Lau andren besta (Amets bat) (14 bortzeko, 70 neurtitz): iduri luke, Elizamburuk egina baldin bada, itxura guzien araura, baduela zer ikus *Piarres Adame*-ren tematikarekin (herriko besta, amore ona eta irrigarritasuna, trufa ere...): 1882;

Maite zaitut (6 zortziko. 48 neurtitz): 1885.

Neurtziketa “xuhur” horrek, ez osoki sei ehun neurtitz orotara (585), erakusten badu lana eta artazko edergintza —horrelako zerbait agertu nahi bainuke bederen—, biziaren bi ixurkiek ekartzen daukute zazpirana olerki, “simetria” osoan.

Ikertuko ditugu orai bertsu-motak, errimak eta neurtitzaren neurria (edo silaben zenbakia), erran-aldiaren egitura gramatikazkoa (berezikiago hitzen jarraipena) neurtitzean, apaindura zenbait azkenik.

* * *

I. “Bertsularia” eta motak

Hamalau olerkietan, Elizamburuk erabili ditu, ezberdintasun handie-
nean, hameka bertsu mota (hamabi konduan hartuz *Biba Francia*-ren
lehen bertsu, zortziko bakuna: ikus beherago): lauekoa zortzi aldiz (eta
hetan lau aldiz molde bakar bat), zortziko bi aldiz, eta aldi bakar batez
zazpikoa, seikoa, bortzekoa eta hamabikoa. Ikusiko den bezala xehekiago,
hamalau kantuetan hamabiek errima bakuna dute, eta berehala ageri da
eztela gure olerkaria egitura aldaketan behar baino gehiago —gutiago
erran ginezake...!— ibili. Hizki nagusi bat emanez ezagugarri, holaxet
ditugu:

*A1: laueko artekoa (13 sil.: 7+6), errima bakuna: Infirmierian, Gazte
hiltzera dohana, Apexa eta Lorea, Agur herriari: bertsu ohitu hortan,
ohituena haren aroan, eman ditu Elizamburuk lehenbiziko lau kantuak.*

*A1: laueko handi “lehena” (15 sil.: 8+7), bakuna: Zapataina, egileak
Piarres Adame-n “aire zahar hamahiru pontuko” bezala emaiten badu ere,
huts eginez; eta berdin, baina zuzen aldi huntan, Piarres-ek hirur “gra-
zia” latsarier igortzen duen lauekoa (hirugarren kapituluan).*

*A2: laueko handi “bigarrena” (lehen hirur neurtitzek 16 sil.: 8+8;
azkenak 17 sil.: 9+8), beraz ezberdina, eta bakuna: Chori berri-ketaria.*

*A3: laueko handi “hirugarrena” (16 sil.: 9+7), berdina eta bakuna:
Eskuara eta Eskualdunac (“neurtitz-erdiak” bi silabek dituzte aldi bekar
huntan ezberdintzen: erran gabe doa Elizamburuk hautatu airearen zatiek
dituzten “noten” zenbakitik —nota bezenbat silaba, gehienetan gertatzen
den bezala— datorrela egitura arraro hau).*

*A4: laueko luzea (20 sil.: 10+10, neurtitz erdia 5+5), bakuna: Biba
Francia-ren hiru edo lau bertsuak; baina nahiz lauetan lerrokatua, lehen
bertsuak baditu zortzi errima berdina, eta errepikatu behar da azkenean,
bademala orduan olerkiari itxura simetrikoko bat. Erran behar dea *Andre
adalen*-en aire ezin ezagunagoak duela bertsu hau egituratzen?*

[B1: zortziko berdina eta bakuna (10 sil.: 5+5): molde hortako bertsu bakarria aipatu den hori da, hortakotz emaiten da gakotxetan].

B: zortziko zuzena (8-7-8-7-8-7-8-7), aldizkatua (“rimes alternées”): Maite zaitut.

B2: zortziko ezberdina (12-12-12-12/6-6-6-12: 12ak 7+5), bakuna: Lehen eta Orai; zortziko ezberdina bertsu erabilienetarik da, bereziki Etxahunek (ez silaba kondu berean bizkitartean).

C: zazpiko “simetrikoa”, errima bakuna (8-8-8-18-8-8-8): Nere Etchea: lerrokatze ohituak eztu aski agertzen Elizambururen “kantu nazionala” bezalako zerbait bilakatu denaren egitura ohargarria. Nundik hunen airea?

D: seiko ezberdina (12-12-5-12-5-12: 12ak 7+5), bakuna: Maria, Elizamburuk erabili dituen airetarik arinenean (3/8 neurrian).

E: bortzeko “simetrikoa” (10-10-20-11-11: 20ak 3+5+5+7; 10ak 5+5), bakuna: Lau andren besta.

F: hamabiko ezberdina (azken neurtitzetan errepika labur eta aldakorarekin: 9-10-9-10/9-9/9-10-9-10/8-12), aldizkatu eta jarraikia (abab cc dede ee: errimen egiturak erakusten ditu laueko-biekoak aldizkatuak, bortz errimetan): badira Elizambururen aroko olerkarietan molde huntako bertsu batzunik erabili dituztenetarik (ikus, adibidez, Otxalde-ren *Bidarraitarra*), nehor, ezagutuetan bederen, hoin urrun joan denik egituraren lantzean.

Ondorio labur zenbait atera nahi bada, ohar daiteke 1) “laueko arteko” ohitua (hamahiru silaba) utzi dela laugarren kantuarekin, beraz egitura aldatu dela gero-ta-gehiago; 2) biziko bigarren zatian direla egin errima bakuna bazterten duten bi olerki bakarrak, eta biak maitasunezkoak direla; 3) orotako arraroena, “preziosena”, sendimenduetan egituraren bezenbat, eta hortakotz bertsu gutienik duena (4), gelditzen dela *Aingeru bati*; 4) bertsuaren luzetasuna, neurtitzen zenbaki edo luzetasunaren ondorioz, ordaintzen duela bertzuen zenbakiak beiak: oraite zentut (6), *Biba Francia* (4, lehena errepikatuz bortz), *Aingeru bati* (4); 5) azkenik, eta horiek baztertuz, zortzi eta hamabi bertsuaren artean dela Elizambururen “neurri berezia”, berdintasun handian beraz.

Bainan, erregularik ezpaita berexkunderik gabe, hamalau bertsutaraino heldu zauku bietan: *Infirmarian* eta *Lau andren besta*, gaztean eta zaharrea beraz, eta ere utzi dituen bi kantu irrigarrietan, “zatirikoe-tan”; sendimendu serioak, izan dadin maitasuna, herrikoitasuna, mende-kioa ala zuhurtzia, eztu hatsa laburrago, bainan ba egituratzen den gauza eztekoa bilduago, eta hitz batez erraiteko, “neurtuago”.

II. Errima eta silaben jokoia

Neurri beretik, “bien-artekotasun” filosofiko zahar hortarik, deliberratu iduri baitzait, ezkira urrunduko egitura xeheagoetan sartuz.

1. *Errimaren aldetik*, errima **bakuna** dela erran da hamalauetarik hamabi aldiz, bersulari zaharren moldean (ikus Etxahun...). Bizkitartean ezagutu dituzke Larresoron bere aitzineko aphez “jakintsunen” ohidurak: edo Monho, edo, hurbilago, 1842-an, Elizamburu Larresoron zenean hil zen Camoussarry ziburutarrarenak, huni hartu dukeelarik alta *Gazte hiltzera dohana*-ren gai erromantikoa... Hunek, hogoi bat olerkietan, hamar bertsu moldetan bederen, errima aldizkatuak edo jarraikiak zerabiltzan; eztu bi aldiz baino gehiago emaiten errima bakuna (badituelarik zazpi laueko mota...). Hautuzkoa iduritzen zaukun xoiltasun guti baztertu horrek, baduke bere balioa, bereziki kantuarentzat, Elizamburu eta haren inguru-ko olerkarien baitan (Dibarrart, Otxalde, ala Iparraguirre...).

Aldiz, eta hortan Etxahun batetarik urrun dago, **asonanza** hutsa biziki guti aurkitzen da, gehiago gaztaroko olerkietan: hiru aldiz *Infirmerian* (-i -o eta -a: azken hau xixtukari ts- eta z-ren ondotik, Oihenartek berak onhartzen zuen lizenzia...; olerki hunek badu bertze “lizenzia” bat ere: bi errima lehen bertsuak, eta bigarrena ahozko fonetikan “*maitia/handia*”, berriz gertatuko ezten gauza), bi aldiz *Gazte hiltzera dohan*-ean (-e, eta -a jadanik aipatu den gainerateko bertsuak), bat *Apecha eta Lorea*-an: -i, -di/-ri silaba ohitu eta fonetikaz elgarretarik biziki hurbiletan. Hau bera aurki daiteke oraino *Aingeru bati*-etan (-ri/-bi: egitura aberatsak ezeztatzen du, azken neurtitz errepikatuetan); eta berdin -i (“*atrebi*” hitz bera hemen ere: Elizambururen gostuko hitza, iduriz...), eta bigarrenik -u *Maite zaitut*-etan; -i ere *Lau andren bestan* (bigarren bertsuak).

Egiazko **errimek** badadukate nagusitasun osoa Elizambururen olerkietan, nahiz eztuen beldurrik gramatikaz mota bereko hitzen errimatze-ko, aditzetan edo deklinabidean: eztitu beraz Lafittek zion bezain “ahul” aurkitzen horrelako errimak (ikus *Koblariaren legea*).

Lerrokatzen ditugu hemen ahots aberastasunetik, eta errima multzoen edo errima bakoitzak egiten dituen **bertsuen** zenbaki orokorra (beraz gutienik bi errima batean, bainan beti kasik llau edo lauez goiti) ahal bezain zuzen emanez:

a) *Silaba bat edo gutiago* (Oihenartek ahulak eta eskasak zaduzkan horrelako euskal errimak):

.bi ahots:

10 -en, 8 -ik, 3 -an, 3 -in, 2 -ez, 2 -tu;

bakoitzak multzo edo bertsu bat: -ak, -au, -za, -ur, -tza, -(t)zu, -ko;

.hirur ahots:

multzo edo bertsu *bat*: *-tzen, -tan, -dut, -tzat, -tik.*

b) Silaba batez goiti (Oihenarten euskal errima zuzenak):

.bi ahots:

16 -ia, 10 -ea, 5 -ua, 3 -oa;

.hirur ahots:

21 -ean (Elizabururen errima usuena), 4 -eak, 3 -uan, 3 -ena, 3 -ala, 2 -ura, 2 -era, 2 -iak, 2 -ila, 2 -ian, 2 -itu, 2 -oak;

multzo edo bertsu *bat*: *-uko, -ola, -ina, -iez, -ago, -ari, -uen, -ela, -una, -rea, -urra;*

.laur ahots:

bi aldiz *-tzean*; aldi bat: *-etan, -aite, -urrak, -enak, -ikotz, -urda, -erua* (azken hunek hartzen ditu bi silabaz goiti eta gertatzen da, ezpadugu huts egiten, Elizabururen errimarik beharrira luzeena eta aberatsena).

Errima mota usuena, ezta huntan harritzekorik, azken bokalduna da, **-a** gehienetan: zenbakatu ditugu orotarat **57** (berrogei-ta-hamazazpi) bat multzo edo bertsu. Bigarrenik heldu dira sudurkaritik bururatu multzoak: **50** (berrogei-ta-hamar) hurbil. Bi zenbaki hauek, uste dut, erakusterat emaiten dute Elizabururen, eta ere euskal kantu gehienera argitasun ozena alde batetik, baina oraino, konsonante sudurkariak beharriat emaiten duen ezintasuna. Sendimendu hau azkartzen da, ohartuz herskari gogorrek (**-k** eta **-t**) ez-tutela orotara erdia egiten: **22** multzo edo bertsu.

2.Silabetaz, biziki gauza guti gelditzen da erraiteko, hain da Elizabururen silaba jokoa lizenzia edo ezberdintasun gutikoa, erran nahi baita, lehen lehenik, ohi gabeko sinesia edo dieresia, elisio eta sinalefari ez-tuela erabili, edo ezin gutiago. Ezagutua da bada alde hortarik libartate handia Etxahun baten neurtitzetan; baina bada ere Elizabururentan baino biziki gehiago Iparraguirre edo Otxalderentan.

Eztugu lizenzietan sartzen **haitz** silaba bakuna biekoaren (**haritz**) orde (*Agur Herriari, Nere Etchea...*): oraino Iparraldeko euskalki gehienetan erabiltzen den forma "higatua" sortua zen jadanik; berdin agertzen da, adibidez, Zalduby (Adhema)-ren neurtitzetan eta bertze. Aldiz ezta deus uste-gabekorik, elisio eta silaba laburpenak lehenbiziko kantuan badaude abantzu denak:

Infirmerian...: "*mafrundi ta...; mement'hartan*": bi elisio, lehena zenbait idatz-molde eta euskalkietan aski arrunta (nahiz berenaz lehenbiziko bokalaren ezeztatzea gauza arraroa den) bigarrena ausarta eta ez haizua, zuzenez, hatskatu baten aitzinean; "*eiten*" sinesian, *egiten*-en orde:

ahozko erran moldea, bainan berriz menturatuko ezteua; “*pasatu tut*”: ohar bera egin daiteke, nahiz Oihenartek erabiltzen duen zenbaitetan laguntzaile laburtu hori; “*goitikoan... beheitikoan...*”: bi sineresia, o “*W*” erdi-konsonanteratuz, ahozko molde ohituan. Gaztoroko bekatu, ala kantu horren estilo jostakinaren apaindura?

Berantagoko kantuetan, ez tute aurkitu sinalefa eta elisio bakar zenbait baizik: *Biba Francia*-n “*bere-ohatzean*” sinalefa, esku-idazkian emana da gainera marra ttipi batekin. Elisioa da aldiz *Maite zaitut*-etan: “*hal’eta hola*” (aitzinean aipatuaren araura, behar ginukeen “hala ta...”). Ez ote daiteke hemen sendi, gaian berean nola joko poetikoan, Oihenarten orroitzapen zenbait, Elizamburuk ezagutzen baitzukeen Francisque-Michel eta Archu-ren argitalpena? Elisioa ere *Zapataina*-ren lehen bertsuan: “*mundur’agertu*”.

* * *

III. Erranaldia eta neurtitza

Silaben zenbaki zuzenak, neurtitz mota bakoitzaren neurkada eta neurri-haustek, errimak, beti hertsatu dute olerkaria. Hortarik dator segurki “estilo poetikoa” deitzen denaren berezitasun agerienetarik bat: erranaldiaren egitura zuzenaren, edo hitzen jarraipenaren guti edo aski aldatzea. Eta euskararen egitura, hizkuntza deklinabidedun guziena bezala, frango libroa bada hitzen jarraipenean, ez ordea osoki. Oihenart batek du ereman urrunenik erranaldiaren egituraren libertate hori, urrunegi zenbait aldiz (badira urrunago ereman dutenak, frantsesean berean: Mallarmé lekuko...).

Elizambururen erranaldia, haren aroko bertze kantu egile ainitzena bezala, ausartzia gutikoa agertzen da gai hortan. Hemen, lehenagoko Bernat Etxepareren, eta “bertsularitza”-ren heinean dago:

1)alde batetik, neurtitzak badaduka beti batasun gramatikala (eta hortakotz etzen batere pondurik emaiten Etxepareren aroan, salbu bertsu buruan...), erranaldiak, erranaldi oso edo nagusi (“propositiron principale”) ala menperatu (“proposition subordonnée”), ala egituraren beheagoko edozein hitz multzok betetzen baitu, airearen haustek, neurtitzak eta errimak bat eginez orduan (eta hortakotz ezta Oihenarten estiloan hain usu ziren lotura eta jauzirik neurtitz batetik bertzera...): *Lehen eta Orai*-en neurtitz laburretan, ohi den bezala (bainan Elizambururen neurtitza ardura luzea da), ikus daiteke lotura zenbait, guti ohargarri bizkitartean:

...injuztizia

Ikharagarria! (izena eta izen-laguna)

...zituan

Bizi... (aditz laguntzaile eta partizipio);

2)bertzetik, hitzak eta hitz multzoak guti dira lekuz aldatzen. Aldaketa horietaz eman daitezkeen adibidetan, huna zenbait: aditz laguntzaile eta partizipioaren artekoa da usuenik:

*"Hainitz dut nik lurtean izan atsekabe...
agian lorea du kausitu... (ezta "fokalizatzerik")
yaten ez zituztela...
othe duk huts eginen?
dudan bezala hasia...";*

izen ala aditzaren osagailuen lekuz aldatze edo elgarretarik berexreak usuago dira:

*"...ametsen ez bainintzan lotsa...
Hainitz (...) atsekabe (ikus gorago)...
zer diren ez dut yakin etcheko gozoak...
esnez hampatu ditiak...
darozkitzut eskerrak bihurtzen...
badu berea, /Udan eta neguan lorez bethea, /Errekarte...
zertako den aberats horra Maria!
non pausa erhia...
aita baten ez ziren semeak...
Yainkoak maitha dezagun erran baitu laguna...
zer hegal pean dute..."*

Morfologian ere, gehienik mugatzailetan, eta hau menturaz egintza ausartagoa, idazlea bera baldinbada ere, aski on eta jakintsun denean, hizkuntzaren nagusi, gerta daiteke berezitasun zenbait, osagailuen lekuz aldatzearen edo urruntzearen ondorioz. Gramatikalarri modernoak ezagutu gabe, olerkariak bazakikeen zerbait euskararen "*polimorfismoaz...*":

*"...berea (...) errekartea (bi aldiz mugatzailea: ikus gorago), zelaiera (= zelaiera; eta aldiz: "biharamunan", *Infirmerian*), bera da pullitena hango lorea...*

egon leku berea (errimak duke aldatu behar laitekeen bera: ikus gorago "zelaiera"),

aitena/Duk obra lehena...

gathe zakharkena (erlatibo lotua azkenik eta mugaturik: "zakharken gathe: la chaîne qu'il devait porter"),

Oi mila debrua... Mila sorgina (mila-rekin behar ginuke sorgin edo sorginak).

Aditzetan, salbu euskaraz hain ohi den laguntzailearen itzaltzea (ezti-tugu adibideak hortakotz emaiten), *Infirmerian*-etan ***edin**-en ahalezkoa

agertzen da: “*izan daikena*” (bederen A.M. Labayen-en bilduman), *daite*-ren orde. *Maite zaitut*-etan berriz “*zuk ni nauzun erradazu*” kompleti-boan, *-la*-ren orde. Gaztaroko lan ala estilo arin, hor dira Elizabururen gramatikako lizenzia handienak.

Bilboko kongresuan edo biltzarrean gauza jadanik erakutsia izan baita, ez tut hemen xehekiago erranen nola Elizabururen neurtitzetan agertzen den, *Piarres Adame* edo bertze idazki laxoetan baino gehiago, *aditz-izenaren osagailua nominatiboan*: ezberdintasun hori neurtitzlaritzaren ondorioa baita, eta aspaldidanik ezagutua Bernat Etxeparetik hasiz, egiazko *lizenzia poetikoetan* sartzen dugu, Elizabururen aroan eta beraren hitz-laxoan aurkitzen ez tiren egitura guzietan.

Orotarat, Elizabururen hizkuntza poetikoa guti eta laburzki baztertzen da hizkuntza arruntetik, eta gehienetan aldaketa horiek ezeztatzen dira neurtitzaren soinu eta neurkada argi eta ozenetan, eta, beraz, neurtitz-bertsuetarik ezin berex daitekeen airean. Urrunago joan gaitzke: ainitzetan neurtitzaren eta bertsuaren apaindurer esku emaiten dute.

* * *

IV. Apainduretz

Gai zabal huntan, muga hertsietan geldituko gira: neurtitzlaritza osoa berenaz erretorika hutsekoa delakotz, eta, ikuspegi orotarik, erretorikak hartzen duelakotz; eta beraz hemen aipatu diren gauzak oro edergintzako, ezetikako gauzak direlakotz azkenean. Bi gauza bakarrik aipatuz, bururatzeko, hitz errepika eta gurutzadura, nahi nuke erakutsi neurtitz egitea joko bat baldin bada egiazki, hitzen artean eta hitzekin egiten dena, ez tela joko hutsean gelditzen, entzun-arazten baititu, aldi berean, gogoia eta sendimendua.

1. *Gurutzadura* (edo “kiasmoa”) hitzetako estilo apaindura edo irudi ohienetarik izanez, eluke hemen azpimarratua izaiteko arrazoinik biziki. Alta badirudi Elizaburuk gustu edo ixuri zenbait ukan duela “sime-triazko” itxura hortarat. Jakina da baduela zer ikus, ondorioaz bederen, aitzinean aipatu den hitzen lekuz aldatzearekin alde batetik (beraz neurtitzetako gramatikarekin), eta, hortakotz, errimaren moldatzearekin zenbait aldiz. Jakina oraino hitz (edo hitz multzo, edo ere ahots eta soinu) gurutzatuak, kantuan entzuten diren baino hobeki, ikusten direla idazkian: nork uka, bizkitartean, begiak baduela, beharriak bezala, bere egitekoa literaturan eta olerkian? Ezpadira Elizabururen (eta bertze ainitzen) olerkiak delako *kaligrama* ezagutu hetarik, aski da behatzea zenbat gostuz, hitz eta hizki moldatzean, neurtitzen lerrokatzean bezenbat, egina den haren “eskulana”, esku-idazkia: begiek ikusteko, naski.

Horra hemen gurutzadura horietarik agerienak:

...*“Trixe du begia!*
 ...*“Gaitza du handia!”*
Goiza pasatu eta ethorri eguerdi...(Infirmerian);
Landako langilea, artzain mendikoa... (Agur Herriari);
Golko bat aberatsa, lerden gerria... (Maria);
Gizona gizonaren esklabo zuan,
 ...*Ba zuan bat errege...*
 ...*batzu nagusi, esklabo bertzeak... (Lehen eta Orai);*
Mintzatu nahi, ezin mintza...
 ...*dautazu khendu(...)*khendu dautazu(...);
Lurra gizonen da lekhua:
Aingeruena da zerua... (Aingeru bati);
 ...*Kantabreak mende zaharrenetan*
Gu orai gisa hedatuak...
Erregerentzat on badire(...)
Hobeago duk hiretako... (Eskuara eta Eskualdunak);
Zilarrrik ez dutanean aski baitut kobrea... (Zapataina);
 ...*ni naiz mintzatu,*
 ...*zu, mintza zaitte...*
Zuk ni nauzun erradazu
Nik zu bezala maite (Maite zaitut: hemen paralelismo gramatikala
josia da hitzen gurutzadurarekin);
 ...*horma xurgatuz biribildu muturra,*
Ez eta naski gorritu sudurra
Milikatuz, milikatuz elhurra! (Lau andren besta).

Azken hau hiru (eta ez bi) hitzen artean egiten da, paralelismo bati josia bada ere (*biribildu muturra/ gorritu sudurra*). Errima bera “paralelismo” hutsa da, beraz gurutzaduraren kontrako hitz irudia, eta paralelismo luzeagoak sortzen ditu. Ainitztazun arrunt horren gatik olerkietan, Elizambururenetan berdin, utziko da hemen gehiago aipatu gabe.

2.*Hitz-errepika* (ez bertsuena), gurutzaduren aurka, errextasun bat bezala har daiteke olerkietan. Elizamburu ezta hitz-errepikatzeaz xuhur izan: ahultzen ote du, horrek, neurtitzen balio edo edertasuna? Eztut uste, hitz-errepika horiek badutelakotz beti bere arrazoina.

Egin duen luzeena –hitz berak, bortz aldiz, neurtitz osoa betetzen du!– orok badakite: *“Ixil, ixil, ixil, ixil, ixila!”*. Lau andren mokokaldian bere lekuan da segurki.

Kantu irigarriena horrela apaintzen badu, gaiari doakon moldean, egiten du ere, egiazko “hitz musika” bat emanez airearekin batean, *Aingeru bati*-ren bertsu bakotxaren “erortean” (edo “kadenzian”), bainan

hemen aldatzeak sartuz eta hiru neurtitz-errimetara hedatuz, eta ezta segurki kantu apaindu horren apaindura ttipiena:

- 1....“hurbildik ezin atrebi!
Hurbildik ezin atrebi!
Hurbildu eta ez naiteke atrebi!
- 2.(...)Ordu berean maithatu nuen!
Orduan maithatu nuen!
Ondikotz! nik orduan maithatu nuen!!!
- 3.....dautazu khendu bakea?
Zertako, nere maitea,
Khendu dautazu bihotzetik bakea?
- 4.(...)Ez beha lurra! beha zazu
Lurra ihesiz beha zerua!
Ba! behautzu! aingerua!
Ez beha lurra, beha zazu Zerua!!!

Kantu alai eta irrigarrienean alde batetik, erromantikoenean bertzetik, baina oraino han edo hemen bertze gehienetan: *Maria* azken hitza errima egile *Maria*-ren bertsu orotan (badu zer ikus hortan ere *Aingeru bat*-ekin...); berdin oraino, baina azken neurtitz osoan (*Nere maite Maria*), *Maite zaitut*-etan; eta *Biba Francia*-etan errepikatzen da lehen bertsu osoa, “errepika” (“refrain”) hitzaren erran nahi ezagutuenerat hurbiltzen girela orduan (bainan hurbiltzen bakarrik).

Hitz-errepika hutsaren ondorioa (eta helburua, olerkariaren gogoan, dudarik gabe), “patetismo”-aren emaita da gehienetan: gazteak hiltzera-koan “dramatikoki” dio jadanik: “*Ez, ez, ez nau izitzen ez herioak!*” Eta kantariak herriari: “*Agur! agur, herria! agur... agur...!*”; edo xori berriketariari: “*Mintza hakit... eta mintza... Mintza...!*”. Patetismoa “*ba(i)*” zenbait azkartzen duela oraino: “*...bortz aldiz..., Bai! bortz aldiz..., Atzar hadi, atzar bada..., orhoit hadi... Orhoit hadi ba zoria...*” Sendimendua azpimarratuz, hitzerrepikak aberasten ditu neurkada eta soinua: “*Urrundik ikhusten dut, ikhusten mendia...*”.

Hitzak eztira orduan musikaren (airearen) osagailu xoilak, edo nahi bada bertze aldera, airea hitzena: “*prima la musica*” edo “*prime le parole*”; Italianoek XVIII-garreneko operan eztabadaten zuten moldean... Airea hautatzen zen, eta gero haren egituran (aire zatien silaba zenbakian, erran den bezala: eta ardura airea *lau* zatiek, bere *lau* “erortegelditze” edo “kadenziakin”, zuten osatzen), neurtitz eta bertsua(k) moldatzen. Hitzek badakarte soinua, musika, ez bakarrik airearena, baina, aldi berean berek egiten dutena, erran-nahiaren gainetik, edo (zertako ez?) hartaz bertzalde, baina, gehienetan, hura agertuz. Batasun handi eta hertsu hori da, ororen buruan, olerki-kantua. Hunek erran nahi du bertze gauza bat: azterketa “alderdi” gelditzen dela azkenean, ezpada ere

aire eta bertsuaren lotura berezi bezain bertsi hori, hemen egin den baino xehekiago eta hurbilago, erakusten. Agian, norbait aitzinatuko da, ere, sail hortan.

* * *

Ororen buruan, agertzen da Elizamburu olerkigintzarat ekarri duten, eta neurtitzak moldatuz entzun-arazi dituen sendimendu eta gogoeten heinean, izan duen xede zinez eztekoa. Xede hori bete duela iduritzen zauku orai, mende baten buruan, eta hortakotz eztute galdu, Saratarraren kantuek, ez hunkigarri edo, bekanago menturaz, alaitasuna, ez ere balio literaturazkoa.

Hortakotz, Elizamburu eztugu ezarriko bertsulari xoilan lerroan, ez batere lerro hori behegia delakotz, bainan sobera ageri baita eztiela hemen “improbizazioneak”, bainan idazkian handizki artatu diren neurtitzak. Ezarriko ote da, bizkitartean, olerkari klasiko eta zinez jakintsunen artean? Hamaseigarren mendean balitz, eta Bernat Etxepare baten ondoan, menturaz... Bainan hemeretzigarrenean eta Oihenarten “edergintza poetikoa” ezagutuz geroz alde batetik, eta bertzetik Elizamburuk eztuelakotz bertsurik airerik gabe eta kantatzeko gabe (gauza ezina, segurki, Oihenarten olerkietan...) dakigunaz moldatu, beharko dugu ezarri ez kantari, bainan “kantulari erromantikoen” lerroan: Txomin Peillenek zioen bezala egun batez, erdaraz lehenago “chansonnier” deituko zen; Thibalt lehen, Nabarrako errege, eta XIII-garren mendean Frantziako olerkari handienetarik bati emaiten den izena, eloake gaizki, ere, Saratarrari.

PIARRES ADAME: EUSKAL KONTAKETAREN ZAIN EPIKUREOA

Sara, 1991-XII-21

Ana M.ª Toledo Lezeta

Mitxelena irakasleak Elizanburuk poesiaren alorrean lortu zituen emaitzak neurtzerakoan zioenez “hay en Elissamburu una vena epicúrea no menos real: su gozosa enumeración de los encantos de una figura de mujer, aunque mantenida dentro de los límites de la discreción, no es corriente entre unas gentes que —después de los tiempos de Dechepare y Oihenart, se entiendo— no se sienten inclinadas a mostrar en público esa debilidad” (1).

Zinez, aipatutako pasarte honetan poeziak dihardu eta, gainera, zain epikureo horren azalratzea zehaztu egiten du, emakumearen irudiaren edertasunen zerrendapen bozkariotsu horretara eramanez.

Hitz-neurtutik hitz-laura, *Piarres Adamera* etorrita, zain epikureo horren emankortasuna ez dela agortu nabaria da.

Atsegina bilatzen du Piarresek etengabe, min eta penarik gabe, hauek baztertuz, olgeta eta atsegina bilatzen duen morala praktikatzan eta aldarrikatzen du. Gizakiaren zoriona plazerraren erabilera arrazional batez erdiesten da. Minaren deusezteak atsegina dakar eta hau da ongi izate primitibo eta naturala. Piarresen abiapuntua zera da: gizakiak behar natural batzuk badituela aitortzea eta hauek asetzen saiatzea. Ez da hedonista, ez bait du edozein atsegin-modu onartzen, ez bait du plazerra bizitza moralaren euskarri bakartzat. Piarresentzat plazerra ez da ongi izate posible bakarra, ez bizitzaren helburu bakarra; izan ere, azken finean daukanarekin gozaten du, daukanari etekina ateratzen aparta da eta ezer gutxi behar du ongi izatea lortzeko. Ez da hedonista, hedonismoaz mugarik gabeko atsegintasunaren bilaketa ulertzen den neurrian, araurik gabeko atsegintasunaren bilaketa, atsegintasuna atsegintasunagatik bilatzea. Atsegintasunean bizitzea du helburu, baina ez aseta daudenenean,

---

(1) MICHELENA, Luis, 1960, *Historia de la Literatura Vasca*, Edic. Minotauro, Madrid, 134. or.

ezta sentsualitatearenean ere, baizik eta min fisikoaren gabeziarenean eta izpirituaren lasaitasunarenean. Zain epikureoaren erakusle da bizitza zentzu positiboan hartzen duen neurrian, gertaera txikienen aurrean gertaera horietaz gozatzea bilatzen duen neurrian. Zuhurtasuna gordetzea da bizitzaz gozatzea zilegiztatzen dion birtutea.

Pello mutikoa bidelagun hartuaz bat, istorioak kontatzen hasi aurretik, bere moralaren berri ematen dio. Hamar ahapalditan barrena bizitzaren aurrean duen filosofia zehaztu aurretik “Sarako herrian, ez dela bat nik baino irri gehiago egiten duenik” aditzera ematen dio eta jarrera hau hartzera gonbidatzen: “Izan hadi hi ere, Pello, ahal baduk, ni bezalako” (2).

Ahapaldiz ahapaldi, ahapaldi bakoitzean iteratuz, zuhurtzia gomentatzen dio, kanpoko munduaren eskarien aurrean asalatu gabe irautea.

Jainkoak egin bezala maite du bere zortea, trebes heldu diren gauzak zuzen ditu hartzen eta irriz hartuz zorigaitza zorion bilakatzen, zuhur gisa badaki labur dela bizia eta irriz nahi du iragan ahal badu guzia, zilarrik ez duenean aski du kobrea, gizonik aberatsena pobre bat da handia, berak ontzen ez badaki bizia... Zuhurra izan, zorigaitza zorion bilakatu, irri egin, alegera bizi, horra hor Piarresen jarrera bizitzaren aurrean, horra hor Pello bidai-lagunari erakutsi nahi diona Olhetarako joan-etorrian. Bere bizitzaren gidari diren oinarrizko printzipioen aldarrikapena egingo du eta printzipio hauekiko atxikimendua azalduko bidean eta Olhetan egindako egonaldian. Bertsoz azaltzen duen mundu-ulerkuntzari istorioek eskaintzen duten osagarri narratiboak froga eransten dio. Piarresek kontaturiko istorioek nahiz bidaiaren barrena suertatutako jazoerek eta Olhetan festa bizi izateko moduak bere mundu-ulerkuntzarekin gordetzen duen koherentzia, batasuna, erakusten dute. Bertsoz adierazitako ideiak zabaltzeko toki bihurtzen da kontaketaen ekintza eta, aldiberean, ideia horien gauzatze-moduaren azalpen.

Piarresen bizitza gobernatzen duen filosofiaren entzule eta printzipio hauen burutze-moduaren entzule eta ikusle soila da Pello. Olhetarako bidea hartzera doala Pello hurbildu egiten zaio Piarresi elkarrekin joan-etorria egiteko asmoz, baina bidaiak “beteaz” doan hitz-jarioa ez du sortzen Pelloren jakin-minak, ez honen olgeta-eskaerak. Elizanburuk ez du jotzen literaturan erabilia izan den galdera-erantzunen jokora, alegia, gazte batek bere barnearen eskariz etengabe itaunduz eta zirikatuz adintsuago baten kontak-jarioa eragitera. Pellok ez du galdetzen, ez arazorik aurkezten, ez hizpiderik ematen. Piarresek ez dio erantzuten Pelloren behar batzuei, aitzitik, Piarresek bere kabuz hartzen du bidaiak modu

---

(2) ELISSAMBURU, Jean Baptiste, 1986, *Piarres Adame*, Klasikoak saila, Elkar, Donostia (I. Sarasolak prestatutako argitalpena), 39-40. or. Argitalpen hau erabiliko da *Piarres Adamen* testu-aipamen guztietarako.

zehatz batean antolatzeko erabakia: “eta nola iduri baituk, nahiz behar bada zerbait badakikan, badukala oraino gauza hainitz ikhasteko, bidean guazilarik erranen darozkiat nere haur denborako eta geroztikako zenbait hitztorio” (37. or.). Piarres beraren nahiei erantzuten dio “egitarauak” eta ez Pello ezartzen doan dinamikari.

1. *Piarres Adame*: olgetaren bilaketa

Edozein testutan izenburua da lehen elementu giltzarria, izenburua da egileak aurren-aurrenik igortzen duen gaztigu iradokitzailea, egileak azpimarkatu nahi duena azaltzen eta honen interes-gunerako norantza erakusten duena. Elizanburu ere, titulutik hasi da adierazten bere eleberraren erdigunea: Piarres Adame da kontaketaaren ardatza ikuspuntu desberdinetatik, bera da pertsonaia-protagonista, esakuntzaren subjeto, eta hainbat eta hainbat esakunerena, bera da aktante-subjektuaren papera betetzen duena, bera da maila desberdinetako subjektutza hauen bidez objektu bat eta bakarra bilatzen duena: olgeta.

Piarres esakuntzaren subjeto hutsak istorioak kontaktzen ditu, abagaduneak hartarako egokiera ematen dionean besteren lepotik barre egiteko modua aztertzen eta kontaktutako istorioen bidez, nahiz suertatutako egoerei ateratako etekin irrigarriaz, gozaraztea bilatzen du. Azken batez, bizi izandako historiak eskaini dizkion lehengaiak istorio autobiografikoak eratzeko altxorra sortu dio, pikareskara hurbiltzen diren ekintzen subjektutzak bere bizitzatik bertatik irria eragiteko elementuak, dakartzate: Piarres adar-jolea, irakurtzen ez badaki ere, otoitzak irakurriz, alargunari ziria sartuz txanpon batzuk atera nahi dituena, aranak ebasten dituena... Ikusitako historiak, edo zehazkiago, zenbait egoeren ikusle egokitzeak istorio bat eratu ez, baina bertso edo elkarrizketa satiriko-umoretsua asmatzeko lehengai eskaintzen dio: mandozaina edo zango-mamiak ezkututzen dituen emakumea adar-joletasun hori erakusteko, eta bereziki bere injeniosidadea azaltzeko, abagadune bihurtzen ditu. Bizi izandako historiak eta Olhetarako bidean suertatu zaizkion egoeren ikusle izateak ez ezik, irakurritako istorioek ere eskaintzen diote lehengairik: Sarako Erremundegibehere auzapezak erakutsitako abilezia herriko etxeko liburu handian dago. Mundu idatzira igarotako istorioa da.

Piarresen esakuntzaren subjektuari esakunearena ere batzen dionean areagotu egiten du olgeta-bilaketa bere oinarrizko printzipio izatearen adierazpena; izan ere, bi subjektutzak bereganatzen dituenean ez da bakarrik istorioen kontaketa hutsaren eragile eta, bereziki, istorio-mota batzuen —ziri-sartzean oinarrituz irria sortu nahi dutenak— kontaketa bide gozatzen duen eta besteek goza dezatela helburu duen kontalaria, baizik eta ezaugarri horietan sustraitzen diren istorioen subjektua: kontalaria eta pertsonaia-protagonista aldiberean. Horrela, Piarresen erraiei darien

jolaserako deia azpimarkatuago gelditzen da. Deia-aren indarra ez da mugatzen hitzaren erabilerara, sarritan, enuntziatuaren subjektua bereganatzen duenean, ekintzarena gehitzen du eta, modu honetan, hitzaren erabilerara ludiko soila gertaera ludikoen egilezarekin indartzen du. Hitzari gertaera gainezartzen zaio eta bien baterakuntzak, hitzez eta egitez bihurtzen du Piarres jolaskoi.

Piarres aktante-subjektuak istorioak kontatu nahi ditu eta kontatzen ditu gozarazteko, hori da bere funtzioa. *Piarres Adameren* azterketa aktantzialak kontaktaren hitz-jarioa bitarteko irria eta atsegina bilatzen duen subjektua aurkezten du. Bere bilaketaren objektua istorioak esanez jai-giroa sortzea da, istorio hauek Olhetako festetarako bidean lekutuz eta festaganean jai-giroa eratzen duen elementu oroz baliatuz. Filosofia epikureoa igorle eraikiz ekintzara bultzatzen du, irri egin eta bizitzaz gozatzea zilegiztatzen duten iharduera haiek eragitera: beste osagarri batzuk lagun, batipat kontaketa medio, kontaktuek sortzen duen ongi izatearen bidez burutuz filosofia horren eskakizunak. Aktante-subjektu honek gizakiak, larritasunak eta estuasunak uxatzeko, jolaserako duen beharrari erantzuten diola dirudi.

Pello mutikoa, Piarresen bidai-laguna, istorioen entzule arretatsua eta gogotsua besterik ez da, bizitzaren aurrean kokatzeko modu baten ikusle, printzipio batzuen gauzatzaren lekuko, lekuko egiteko luzatu zaion gonbita jasotzen eta onartzen duen hartzailea. Gerora Olhetarako joan-etorria kontaktzea erabakiko du eta, lekuko legez, Piarresi berari ahotsa emanez testuratu.

Piarres beti kontalari, hainbat istorioetako pertsonaia-protagonista da, bere iharduletasuna zenbait egoera umoretsuren sustatzaile gisa jokatzera zabalduz; ia ahots bakarra, Pello bidai-laguna aitzaki bihurtzeraino kontaktaren garapenerako. Piarresek istorioak kontatu ditzan ezinbesteko da honek entzule eta lekuko bat behar duelako, baina erabat mugatzen da pertsonaia betetzen duen paperera, estakuru huts izatera heltzen da, protagonistaren zerbitzurako tramankulu. Literaturan nahiz mundu honetatik at oso ezaguna den topiko batera joz —bizitzaren eskolan urteen igarotzean hartutako jakinduria azaldu nahia oraindik hainbesterako egokierarik izan ez duen mutiko bati— taxutzen da eleberria, eta ez mutikoaren ezagupen-goseak edo olgeta-gogoak sortutako beharrari erantzuteko. Pello egin zaion proposamena gogo onez jasotzen duen entzule soila besterik ez da, bere eginkizuna horretara murriztu zaio, izaera konplexu baten garapenak ez du tokirik, betetzen duen funtzioa etengabe azpimarkatzeak bestetarako ez tarterik, ez egokierarik eta ezta justifikaziorik ere utzi ez duelako.

Piarres funtzioaren ikuspegitik ez ezik, izanaren ikuspegitik ere olgeta bilatzen duen eta besteek ongi igaro dezaten egindako pertsonaia da.

Beraren karakterizazio fisikotik bertatik hasten da ezaugarrizketa-modu hau: sudur izugarria du, istorioak kontatzea gogoko du, adarra jotzea, ongi jan, edan eta dantza egitea biziki atsegin du. Ezaguna eta ospetsua da bere herritarren eta ingurukoen artean olgeta bilatzen duelako eta besteak bide honetan jartzen dituelako. Gorputza bera, Erdi Aroko Gorreetako bufoiak bezala, jendearen algara sortzeko markatua dauka. Hauen eginkizuna ere bereganatzen du. Dena den, hain urrutira joan gabe —ez lekuz, ez denboraz— aurki daiteke bertsolaririk festa prestatzeari eta festa egiteari abegi ona egin dionik, jaia sortzea bizitzako interes-gune bihurtu duenik. Txirritarentzat, esate baterako, aldaparik gabeko lantegia zen eta osasunak galerazi arte ez zuen bertan behera utzi bere eta besteen bizitza alaitu zezaketen bitarteko haietaz baliatzea, hitz neurtu eta zorrozaren erabilera tramankulu bikain bihurtuz aipatu eginkizunerako.

Pertsonaia prototipoa da, ziria nola sartu aztertzen duten horietakoa. Istorio autobiografikotan kontatzen diren gertaeren arrazoiak oso modu sinplean azaltzen dira: txanpon batzuk bildu edo bere gutizia eta abilezia erakutsi. Gertaeren arrazoiak ez daude guztiz banako eta konplexu den barne-prozesua mamitu ondoren beren erabakia hartzen duten pertsonaien jokabideetan. Garrantzizkoena ez da psikea, baizik eta gertaerak egotea. Berdin gertatzen da suertatutako egoerek hizpidea sortzen diotenean Piarresi: bere alderdi zirikatzailea da motorea. Eta kontalari huts denean aurkezten dituen istorioetako pertsonaiek ere motibo bakar batek eraginda jokatuko dute: ziri-sartzaileari ziria sartu. Piarres prototipoa da, irakurri edo ezagutzen dituen istorioetako pertsonaiaiek ere prototipoak dira. Ez dago lekurik azterketa psikologikoarentzat, ez lekurik, ez asmorik. Emaizak du garrantzia, giza-ahuleziak erakusteko presa dago. Abilezia izateak, injeniosidatea izateak, azkarra izateak, erne egoteak, azken batez, pertsonaia automata bihurtzen du egilearen eskutan. Kinada edo estimulu-mota batzuen aurrean erantzuten duen automata.

1.1. Olgetaren elementu eratzailak

Piarres eta Pello Olhetako festetara doaz, bidean, Piarresen egitaruari erantzunez, Azkainen hamaiketakoa, ardo eta pipari ohoreak egiten dizkiola dastatu aurretik, bazkari ederra Olhetan jakiei abegi ezin hobea luzatuz, bazkal ondoan Olhetako plaza nagusian ikusten duen bakoitzari bertso bana eskainiko dio, jarraian dantza lehertzearaino, jauzi askodun dantza, dantzan ari zirenak gelditzea lortzearaino berari begiratzeko eta ikusleak agurtuz bukatzeko. Hurrengo egunean Pello ohetik jeiki aurretik gosari txiki eta handiak eginak ditu, erreak zenbait pipa. Olhetarako joan-etorria jan-edanaren, bertsoaren eta dantzaren gorestekanta bihurtzen da Piarres pertsonaiarengan, istorioak kontatzeak sor-

tzen dion atseginari gehitzen dion jai-kanta. Hitz batean, zentzuei eskainitako kanta, dastamenari, entzumenari, ikusmenari eta baita adimenari ere kontaktetan barrena erakusten den injeniosidadea dela eta.

Ongi izatearen giro honetan garatzen dira istorioak. Ez da doktrina hedonista hutsa, bizitzaren azken helmuga ez dago gozatzean. Piarresek baditu beste balore batzuk ere: zenbait istoriotan, batez ere autobiografikotan, zuzentasunaren eta okerraren artean bereizten badakiela erakutsiko du, baita ezbeharraren aurrean konfidantza euskarri bakartzat hartzen ere, txikitari gurasoak hil eta zer janik gabe gelditu zela, zorigaitz honetatik onik irtetea Jaungoikoaren borondate eta ontasun handiari egotziko dio... eta orain Piarres adinean sartuta dagoela, zuhurra da, ongi izatea etengabe bilatzen du baina muga erreal batzuen barnean; bi baso-erdi ardo aski du ardoari ohore egiteko, tripakiak munduko jakirik onenak izan daitezke, dantza, istorioa eta bertsoa debalde jartzen du. Ez da ase ezin dena, baizik ezer gutxirekin ase daitekeena eta konformidade honetatik sortzen da bere zorion eta amaierarik gabeko umore ona. Diru askorik ez, injenio ugari, haurtzaro behartsu eta zoritxarrekoaren ondorengo koformidade eta jarrera erakusten du.

Kontatzen dituen istorioek badute loturarik. Istorio bakoitza independente bada ere, istorio bakoitza batasun eta osotasun baten barnean taxutzen bada ere, elementu semantiko errekorren baten gain eraikitzen dira: ziri-sartzaileari ziria sartu. Hala gertatu zitzaion Piarresi, alargunari ziria sartzea lortu ez eta honek belarri batetik harturik elizatik atera zuenean, edo mandozainari, Piarres iraindu nahian esandakoaren ordaina jasotzen duenean, edo aranak ebasterakoan igarotako estualdien ondoren eskolaren erdian errientak izugarritzko astinaldia ematen dionean. Hala gertatu zitzaion Don Pachecori, gogor egurtzen bazuen emazte Doña Incarnacione, honek bilatu zuen modua Don Pacheco egur zezaten. Beste hainbeste gertatu zitzaion Zugarramurdiko fraideei: Erremundegi-behere Sarako auzapezaren berrehun ardi beren ahariekin ostu bazituzten lauhun itzulirik bukatzen dute.

Piarres Adameko istorioen morfologiak zera erakusten du: “krisi-une” moduan muga daitekeen puntuaren alde bakoitzera lauki narratibo bat lekutzen dela. Krisi-unearen alde batera ziria sartzea bilatzen duen pertsonaia dago, krisi-unearen beste aldera, pertsonaia bera, baina norbaitek ziria sartu diola. Berdinketa ematen da egiturari: ziri-sartzaileari, zeharo ez-ustekoa den ziri-sartzaileak ziria sartzen dio: alargunak, eskolako errientak... Ziri-sartzailearen abilezia berdinduta gelditzen da ziriaren jasotzailearengatik, lehen itxura batean ziria sartzeko erabakia hartu duenak trebeago izatearen itxura erakutsi arren. Edo bestela esanda: ziri-sartzailea trebea izanik, alderdiren batetik porrot egiten du bere eginkizunean.

1.2. *Piarres Adamaren zaina euskal eleberraren sorreraren testuinguruan*

Oso modu oparoan ez bada ere, euskal kontagintzak *Piarres Adame* argitaratu aurretik eta argitaratu ondorengo lehen hamarkadetan beraietan idoro du istorioak kontatzeari darion atsegina. Ez gara ari ahoz-ahozko herri-kontaerei buruz soil-soilik, noizbait ahoz-ahozkoak izan bazitezkeen ere, jadanik mundu idatzian murgildu direnei buruz baizik. Jatorrian negu parteko lanaldiren bat izan ala ez, artazuriketa, linarien lan edo beste eginkizunen bat, noizbait testuinguru horretan kontatutako istorioak izan ala ez, bada idazkerak ematen duen iraunkortasuna erdietsi duen kontaketa-entretenean helburu izan duenik. Baliapide erretorikoaren erabilera-mailan lekutu ala abiapuntu erreal bati erantzun, honela ematen dio hasiera Jean Duvoisinek bere *Baigorriko zazpi liliak* kontaketa-ari:

“Beihalako egunetan, behin batez, Baigorriko jauregi zahar-
rean ziren arto-xuritzeak. Badakizue arto-xuritzeetara biltzen ohi
dela inguruetako gazteria, eta holako bilkuetan laket dutela kantu
zaharren kantatzea eta noizbaiteko konderen erreberritzea.

Halako solasak Baigorriko herjaunaren gogoko ziren; goan
zen beraz arto-xuritzaleetara bere alaba andrearekin.

Han baziren zazpi neskatxa gazte deitzen zituztenak *Herriko
Zazpi-Liliak*. Hekieri buruz hau erran zuen herjaunak:

Aurten, ene alaba andrearen ezkonarazteko gogotan naiz.
Zuetarik zeinak-ere pollikienik erranen bait-u kondera xahar bat,
hainari dote on bat emanen diot ene alabarekin batean ezkontze-
ko bere hautuko gizon gazte batekin” (3).

Istorioen kontaketa-entretenean artazuriketarena dela esaten da kondaira zaharren azalpenari markoa jartzen dion ihardunean eta, honen bestez, besterik gabe, fikzio-mailan egiten den planteamendua *entzundako* istorioena da. Jakina, kontalariak baliapide erretoriko horren erabilera-
ra jotzeko lizentzia osoa du entzundako istorioak ez izan arren eta, edozein modutan, Duvoisinek berak frantsesez eginiko hitzaurrean dion bezala, 1832. urtean bildutako ipuinez osatua bada ere (4), mundu idatzira igaro dira, honek dakartzan aldaketa kualitatiboekin (egiletasuna gorde, kodeketa finkatua etab.), azken batez, beste sistema-modu bateko partaide izatera heldu dira eta, ondorioz, aipatu markoan egiten den azalpenari so zera baieztatu daiteke: kontaketa-entretenean dastatzeak sortzen duen atsegina mundu idatzira ere heldu dela. Ahoz-ahozko igorpena zuten kontaketa-entretenean biltzaile hutsa izan Duvoisin, ala sorketarako jartzen duen mozorroa izan

(3) DUVOISIN, Jean, 1987, *Baigorriko zazpi liliak*, Elkar, Donostia, 17. or. (Edizio-
prestaketa eta aintzinsolasa: Juan San Martin).

(4) DUVOISIN, Jean: op. cit., 6. or.

biltzailearena, istorioak testuratzean funtzionamendu-modu bat utzi eta beste batera igarotzen da. Urrutirago joan gabe, entzuleei zuzentzeko eraturako konbentzioetatik irakurleei zuzentzeko eraturakoetara. Jatorrian ahoz-ahozko kontaktak egonda ere, Duvoisinek eginerazi dien bidaiak beste harreman-modu bat eskatzen duen komunikazio-sistemara eraman ditu.

Liliek kontaturiko kondairei “herjaunak” bukaeran markoa jartzen dienean honela dio:

“Ez dut aspaldian horrenbertze atsegin hartu nola gaurko gauan” (5).

Ipuinak entzuteak sortzen duen atsegina ez zaio arrotza euskal kontakteta idatziari, kontaktak olgetari lotzea. *Baigorriko zazpi liliak* kontaketako herjaunaren zaletasunak aurkitu du jarraitzailerik beste zenbait eleberritako pertsonaiengan. Hark bezala, kontaktak dastatu nahiak eraginda, bilatu dute hauen garapenerako testuingurua eta kontalaria. Txomin Agirrerren hiru eleberrietan eguneko lanak bukatu ondorengo atsedendialdiari eta zenbait lan-moduri lotzen zaio istorioak entzutearen atsegina. *Auñemendiko lorean* “txiki-txikitatik olango gauzetarako guztiz gogotsua” izan den Pedro Mari morroiari eskatuko dio Arnaldo nagusiak ipuin bat konta dezala: “Asi bada, asi” (6) esango diote morroi gazteek beren entzun nahi goseak bultzatuta. *Garoan*, Manueltxok aitona Joanesi lapur-ipuin bat kontatzea erregutuko dio; gauero-gauero Zabaleta baserriko sukaldetan “*Testamentu zar ta berriko* egi ederrak eta azkenean, oera orduko, beti zerbait esan bear izaten zien aitonak, bere burutik” (7). *Kresalan* “aterpen” lan egiten dutenean “Iñoiz bein, gazteak eresian aspertuta gero, gizon zarrak, antxiñetako ipuiñen bat edo euren gaztegunetako gertaerak esan eroiazan” (8). Mikolek gertaera polit bat badakiela aurrerazten dienean “Esaiguzu ba, Mikol; *tira*, esaiguzu, -deadar egin eutsen mutikoak” (9). Resurrección M. Azkueren *Bein da betikon* bertan “Txanton burutik zorgiñak kendutearren okerreriaren bat egin bear ekiola esan eban Errokek” (10). “Okerreria” ipuin baten kontaktetan gauzatuko da “Olgetan-Benetan” izenburua daraman kapitulua eratuz, aski izenburu esanguratsua dena, hain zuzen ere.

(5) DUVOISIN, Jean: op. cit., 73. or.

(6) AGIRRE, Domingo, 1966, *Auñemendi-ko Lorea*, I, Editorial Auñamendi, San Sebastián, 2. argitalpena, 136. or.

(7) AGIRRE, Domingo, 1981, *Garoa*, Arantzazuko frantziskotar argitaldaria, Oñati, 5. argitalpena, 178. or.

(8) AGIRRE, Domingo, 1976, *Kresala*, Arantzazuko frantziskotar argitaldaria, 5. argitalpena, 85. or.

(9) AGIRRE, Domingo, *Kresala*, 90. or.

(10) AZKUE, Resurrección, M., 1986, *Bein da betiko. Batxi Guzur*, Klasikoak saila, Erein, Donostia (Edizio-prestatzailea: Ines Pagola), 69. or.

Eleberritan ez ezik, leiendetan beraietan ere azaltzen da ipuinak entzuteko zaletasuna (11).

Ahoz-ahozko kontaketak kokatzen ziren testuingurura joaz, zenbait lanaldi (artazuriketa, aterpeko lana arrantzaleentzat...) edo lan ondorengo atsedenaldira (ilunabarreko sukaldeko batzar, atariko batzar...) egile jakin-neko euskal kontaketa idatziak, markodun kontaketa bidez, eskuratu du kontaketak dastatzeak sortzen duen atsegina. Ongi igarotzeko ordua da. *Auñemendi-ko Loreako* ipuin-entzuleak, edo *Kresalakoak*, edo *Garaokoak*, edo Baigorriko zazpi lilien kondairak entzuten daudenak *Piarres Adameko* Pelloren antzekoak dira funtzioaren ikuspegitik: istorioak gogoko dituztenak, istorio-aditzaile eskertsuak. Ahozko munduko mezu itxiek, beste zenbait alderdirekin batera, zeramaten alderdi ludikoa bereganatu dute, itxura batean behintzat, egile ezaguna duten kontaketek, baina bada alderik *Piarres Adame* eta aipatu eleberrien artean, nola egituratze-mailan eta, ondorioz, istorioek testuaren osotasunari begira betetzen doazen funtzioan, hala istori-kontalariaren nortasun eta zereginari begira.

Lehenik eta behin, egituratze-mailari so honako bereizkuntza hau bederen egin beharra somatzen da: Iparraldeko eleberri laburrak marko batean barneratzen diren istorio-multzo batez osaturik daude, ez horrela Hegoaldekoak. *Piarres Adame* bidaia batek taxutzen duen batasunean eta aitzakian pertsonaia batek kontatutako istorioen gain eraikitzen da. Artazuriketaren eginkizunak eratutako bilera eta herjaunaren alabaren ezkontza bihurtzen dira aitzaki eta marko, bildutako liliek istorioak konta ditzaten. Hegoaldekoetan, berriz, enmarkaturiko kontaketak historia nagusi eta luzeago baten ataltxo besterik ez dira. Aldea ez da hutsala. Iparraldeko etan, azkenean, istorio labur batzuen bildumak moldatzen dira, Hego-aldekotan, berriz, historia nagusi eta luzeago bat eteten duen akzidente da istorioa, nahiz eta ekarriren bat egin, handiagoa ala txikiagoa, eteten duen historia horretara, jakina. Honela bada, lehenbizikoetan independentzia eta batasuna duen istorioa, bigarrenetan egitura handiago bateko partaide bihurtzen da, egitura handiago bateko atal izatera igarotzen da, egitura handiago horri begira funtzio-modu desberdinak beteaz: ohitura batzuen azalpen, bizitza-modu baten erakusle, egitura handiago horretako fikziozko pertsonai-kontalari hori karakterizatzeko bide, entzuleak modu atsegin batean hezitzeko bitarteko... Besterik da *Baigorriko zazpi liliak* edo *Piarres Adame*: istorio bakoitzak bere nortasuna du eta, edozein kasutan, istorio-multzoaren gainezartzeak emango du istorio des-

(11) Karmelo Etxegarairen "Andeka" leiendan, esate baterako, baserri-etxe bateko sukaldean zeuden "gizon ta emakume danak, asi zitzaiozkan esaten, exeri zanean: 'Etxeko-jauna, gure antziñako asaba euskaldunen kondaira bat, esan zaguzu'". ETXEGARAI, Karmelo eta beste, 1990, *Leiendak (1879-1891)*, Euskal Klasikoak saila, Etor, Donostia (Edizio-prestatzailea: Ana M.ª Toledo), 156. or.

berdinen kidetasunaren berri. Hau da, batzuen eta besteen artean dagoen alde koordinazio/menpekotasun mailakoa da. Koordinazio-mailako jantagailuak lotzen ditu markodun kontaketen gain eraikitako eleberrietako istorioak, menpekotasun-mailakoak, berriz, egitura handiagoko atal diren haiek. Barne-joskera desberdin hau bitarteko koordinazioz elkartzen direnetan istorioen gainezarketak azalduko ditu istorio-multzoari amankomun zaizkion ezaugarri morfologiko edo semantikoak, menpekoetan, aldiz, egitura handiagoa izango da istorioaren funtzio eta ekarri semantiko mugatuko duena. Gainezarketa bide, zenbait ezaugarri morfologiko eta semantiko istorio desberdinetan errepikatu egiten direla atzeman daiteke eta, honenbestez, azpimarkaturik gelditzen direla.

Istorioen gainezarketa hori da, hain zuzen ere, hainbat alde ezartzen dituen markodun kontaketen gain eraikita dauden bi eleberrien artean: *Baigorriko zazpi liliak* deritzanak aldatu egiten du enuntziatioaren subjektua istorio batetik bestera, enuntziatuarena, berriz, alegi eta mitologian dabil. Leizarazuko Gana, Urdozeko Madalena, Geraxane Iriberrikoa, Extebeni Mokozaingoa, Fermina Leizpaz-Jauregikoa, Martha Okhilenberrokoa eta Maria Etxauzekoa doaz esakuntzaren subjektua osatuz eta, zazpi liliak bukatzean, herjaunaren alaba, Baigorriko Terexa, batuko zaie, aitararen eskariz zortzigarren istorioa kontatzean. *Piarres Adameko* istori-kontalaria bat eta bakarra da, Piarres, eta kontaktzen doan istorioak pertsonaia-kontalariaren karakterizazioaren elementu eratzaile garrantzitsu bihurtzen dira, bai besteei buruz kontaktzen dituen haiek eta, zer-esanik ez, bere bizitzari lotuak daudenak. Honela, multzo osoaren gainezarketak erakusten duenez, istorio guztiak elementu errekorrente baten gainean eraikita daude, —ziri-sartzaileari ziria sartu—, elementu errekorrente horrek irria eragitea bilatzen du eta istorioen kontaketa bera beste elementu jolaskoi eta atsegin-sortzaileen ingurumarian kokatzen da (jan-edana, bertsoa, dantza). Ez dago gisa honetako batasunik, ez istori-kontalari mailan, ez honen karakterizazio-mailan, ez kontatutako istori-mailan, ez istori-kontakteten testuinguruan *Baigorriko zazpi liliak* izenburutzat daramanean, nahiz eta kontaktak entzuteak sortzen duen atsegina izan bietan testuen garapena zilegiztatzen duen motorea.

Azterketa aktantzial batek honako alde hau nabarmenduko luke: Piarres aktante subjektuak bilatzen duena olgeta da istorioen kontaketen bidez, lili bakoitzak bilatzen duena, berriz, istorioa ahalik eta polikiarik kontatzea dotea eta senarra aukeratzeko askatasuna erdiesteko. Beste modu batera esanda, objektu desberdin baten bilaketak bereizten ditu. *Piarres Adameko* aktante-subjektuaren bilaketa olgeta sortzea da, jai-giroa debalde jartzea, nola besteentzat hala norberarentzat. Festa-moldatzaile nagusia istorioen kontaktetari darion atsegina da. *Baigorriko zazpi liliak* deritzanean, elementu berbera da festa-moldatzailea, baina lehiaketa bat irabaztea akuilua.

“*Piarres Adame* euskal kontaketa zain epikureoa” izenburupean eraikitzen genuen ihardunaldi hau. Alderagaitzat hartu ditugun eleberrietan, markodun kontaketen gain eraikita ez dauden haietan, markodun kontaketa egitura handiago baten atal denean, zain epikureo honi ezartzen zaion iragazia hain da estua, bere azalpena alderdi formal edo kanpo-alderdi soilera mugatzera heltzen dela: kontaketak entzuteak sortzen duen atseginera. Baina istorio beraren taxuketa eta, zer-esanik ez, historia nagusiarekiko betetzen duen funtzioa zain estoiko baten azalpen handiago bihurtzen da. Izan ere, kontaketez gozatzearen ezaugarri horri historia nagusiaren harian ateratzen zaion probetxuak (ohitura batzuen azalpen, bizitza-modu baten erakusle, egitura handiago horretako historiaren morroi... eta bereziki kontaketa egiten den erabilera didaktikodun iruzkinak) asko makaltzen du istorioaren kontaketa eragin duen arrazoiak: kontaketak dastatzeak sortzen duen atsegina. Itxura batean ahoz-ahozko kontaketez zeramaten alderdi ludikoa bereganatu badute ere, alderdi ludiko honen ingurumaria arras bestelakotzen dute: iruzkin didaktikoz betetakoa, kontaketa malgutasunik ez darion historia nagusi bateko osagai, konta-jarioa moteltzen duten komentario diskurtsibo-doktrinalen aldamenean. Jatorriz ahoz-ahozko kontaketa izan zitekeenak eleberrri hauek igarotzean jasaten duen “egokitze-lanak”, bere alderdi ludikoa ikasgaiaren zerbitzuan jartzean jasaten duen egokitzapenak, ito egiten du markodun kontaketa testuratzeak oinarrian zuen motiboa: kontaketak dastatzeak sortzen duen atsegina. Eta azken buruan, kontaketak dastatzeak sortzen duen atseginari erantzuteko zen istorioa, zain epikureo baten azaleratzea zena, zain estoiko baten azalpenerako bitarteko bihurtzen da, ezbeharraren edo zoritxarraren aurrean etsipena gomendatzera eta aldarrikatzera iristen den neurrian markoa jartzen dion historia nagusia. Zer da, etsipena ez bada, *Auñemendiko Loreako* Riktrudisek erakusten duena maitemindurik dagoela maitearen berririk ez duenean? Edo *Kresalako* Mañasirena bere maiteak jaramonik egiten ez dionean? Edo *Garoako* Joanesena bi seme bide zuzenetik okertu zaizkionean? Besterik da Piarresen jarrera ezbeharrari edo zoritxarrari aurre egiteko: trebes heldu diren gauzak zuzen ditu hartzen eta, irriz hartuz, zorigaitza zorion bilakatzen.

Piarres Adamen zain epikureoaren azaleratzea ez da mugatzen gora go ipatu den alderdi formal horretara: istori-kontalariak entzulea dibertitzea bilatzen du, irria eragitea, hartarako aproposak diren istorioak kontatuz; filosofia epikureo baten erakusle da. *Piarres Adamen* istorioak kontatzea bera da “historia nagusia” eta, jai-giroa sortzen duten elementuz inguratutako istorioak kontatuz, giza-jokabide batzuk arautzea bilatzen duen morala baino askoz nabarmenago da bizitza-jarrera epikureo baten azalpena. Bizitza-jarrera honen adierazpenak gehiago erantzuten dio ahoz-ahozko istorioak kontatzearen giroari historia luzeek erakutsi zutenak baino. Izan ere, gakoak ez dago gaian bakarrik, baita gaia erabiltzeko moduan ere.

Ahoz-ahozko kontaktak hamaika modutakoak ziren eta horien artean ez dira guztiak ez irri-eragileak, ezta olgeta olgetatik bilatzen dutenak, bada etikarekin edo gizalegea erakustearekin lotura duenik ere. Baina, edozein kasutan, istorioak daude eta ez istorio-itxurak, kontaketa dago eta ez diskurtsibitatea kontatzen jarria itoaz, filosofia baten azalpena dago, mundu-ikuskeraren batena, munduan kokatzeko modu batena, baina istorio-kontalari batek istorioak kontatuz emana, eta ez kontalari-filosofo baten pasarte doktrinalen ilustraziora eramanez kontaketa. Ahoz-ahozko mundu horretan atsedena-ordua edo lanaldia jai-giroan igarotzeko kontatzen da istorioa, mundu idatziko historia luzeetan giza-jokabideak arautzeko, giza-jokabideak izan beharko luketenaren errainuan lekutuz eta direna deskribatzea arbuatuz. *Piarres Adamen* istorioak kontatze hutsak adierazten duen jarrera jolaskoi horri istorio-kontalariaren ezaugarritzeta-modua batzen zaio: festak Piarres pertsonaiarengan gorputz hartzen du, bera da eleberriarren izenburutik bertatik erdigune, istorio-kontalari moduan kontatzearen ekingiza atsegin duena, berari nahiz besteri gertatuak izan istorio biziak jalgitzen dituen, ziztorlaria, bere ezaugarritzeta fisikotik alaitasuna sortzeko aproposa; hitz batean, bozkarioa darion bizitza-modua erreprezentatzeko egindako pertsonaia.

Piarres Adamen baserritar irri-eragilea aurkitzen dugu. Baserritar arlo-tearen irudia ez da izan ezezaguna Euskal Herrian, ezta falta izan, ezta ere, euskaldun baserritarrek bere baitan bildu beharko lituzkeen birtute guztien agerkaririk. Hauek aurrean baserritar "azkarra", erne dagoena dakar Elizanburuk, gerora damutu ala damutu gabe tranpa edo iruzurra bilatzen duena, tranpa edo iruzurra tentatzen duena. Pertsonaia honek, seguraski, folklorea eta ahoz-ahozko mezu itxietan ditu bere sustraiak.

Aurreko mendean hasten da herritartzen irakurketa-idazketen ikasketaren egintza. Euskaldunari, beste hizkuntza batean bada ere, heltzen zaizkio herritartze horren ondorioak. Ahoz-ahozko mezu itxien igorpenei ez zaie bukaera heltzen, begibistakoa denez, baina, bestek beste, aipatu gertaeraren herritartzeak euskal letren eta irakurleen ugalpena ekarriko du. Gai, maila, sortze-testuinguru etab. desberdinetako bertso-papera gehitzen da, kontaketa-mota desberdinak plazaratzen hasten dira herabeki... Euskal literaturaren zain epikureoak nonbait aurkitu badu arnasa, mende honetararte behintzat, mundu herritarrean izan da. Ahoz-ahozko igorpen hutsean edo testua euskarri zuela, bataren eta bestearen artean dagoen aldea gutxietsi gabe, geruza herritarrean aurkitu du bizitza iraunkorra. Herri-literaturan eta herri-literatura horren zenbait sortzailearengan sende gazte eta zaharragoak lagun izango ditu Piarresek: Fernando Amezketa-rra, Txirrita etab. Hauek bezain baserritar bizkorra, bizkortasun horrek ematen dion argia bizitzaren aurrean jarrera bozkariotsu bihurtuko du: jan-edana, dantza eta bereziki hitzaren erabilera zorrotza ongi igarotzearen euskarri.

ELIZANBURU KONDATZAILEAREN EUSKARA

Sara, 1991-XII-21

Beñat Oihartzabal

Euskal literatura aipatzen duten liburuetan, laudorio ainitz bildu du Elizanbururen euskarak, mintzaira gozo eta malgua, *perekatzailea* zioen Lafittek, baitzerabilen, hala bere kobletan, nola bere hitz laxozko obran, harritzeko ez baita hizkuntza gaietan hain begi zorrotza zuen Mitxelenak, Lafon irakaslearen mirespena bereturik, Elizanburuk *euskararen gainean zuen nagusitasuna* deblauki aitortu baitzuen.

Beste hizlariak mintzatu zaizkizue jadanik, edo eginen aurki, Elizanbururen lanaren literaturazko balioaz, eta ez nuke orain haiek erran gauzarik errepikatu nahi. Hargatik haren euskararen aipatzea galdegina izan baitzait, mintzaira bera hartuko dut aztergai, estilistika eta literatur balibideak hunki gabe, eta ene azterketa *Piarres Adame* elaberrian mugaturik.

Zergatik gorde behar nuke: nahiago ere dut gauzak horrela diren. Alabaina, Elizanbururen umore fresko eta sanoa, eta, halaber, haren liberaltasun eskeptikoa ere, gogokoak baditut, ez naduka *Piarres Adame* elaberriak —literatur obra gisa— hain miretsirik, nola baitauzka, nekez uka dezaket, gauza horietan ni baino fidagarriago diren gutiz gehienak. Irakurgai pullita dela, laketuz eta atseginez irakurtzen dena, aitor dut, baina —hori aski ez balitz— gehiagoko anitzik gabe, ene aburuz, non ez den obra birtuala gogoan hartzen; horrek, ordean, ni beldur, zuhurtziari bizkar emanaraz bailiezaguke, eta balizko literaturako eremu zabalegietan menturaz.

Horiek hola, lot gakizkion, orain, gure gaiari, eta has gaitezen elaberri horretako euskararen aztertzen.

Lehenbizikorik eginbidea dut gure artean gai hori jadanik landua izan dela gogoraraztea, bai I. Sarasola, *Piarres Adame*-z egin den azken argitaraldian egin zuen aitzin solasean, eta bai, bereziki, G. Garate, euskal nobelaz idatzi duen historian, biak, zein bere moldean, entseiatu baitira Saratar idazleak zerabilen euskararen ikertzerak, eta mugatzerak. Egiaren errateko, hego aldeko irakurtzaileak bereziki gogoan zituztela

egin dituzte biek beren azterketak, Sarasolak literatur tradizioa kontuan harturik, eta Garatek, berriz, euskararen jatortasunaren arabera, arbuioak eta goresmenak, noiz nola, hari nola iduri, batere beldur gabe, baina ez beti zuzen ene gustuko, ematen zituela (1).

Saran hitza dudalarik, doi bat desberdina izanen da ene ikuspegia. Alde batetik Elizanbururen euskararen ezaugarri batzuk agerian emanen ditut: hiztegiaren partetik, bereziki; bestetik, gaur egun euskara batuaren arauetan emateko eztabaidagai diren zenbait pondutan, Elizanburuk zer eredu eskaintzen digun ikusiko dugu: bai adizkera alokutiboen erabilere-tan, eta bai aditz morfologiari dagozkion beste zenbait pondutan ere. Joskera eta kasuen morfologiak ere balizateke zer erran naski, baina beldur bainaiz luze lihoakigukeela orduan mintzaldi hau, gai horiek hunki gabe utziko ditut hemen.

Hona beraz, ohar batzuk, *Piarres Adame* elaberriko hiztegiak eta aditz morfologiak.

1. HIZTEGIA

Piarres Adame elaberri herrikoa (hitz hori mugaz beste aldean ematen dioten edukin bereziarekin konpreni bedi) da arras, 1880.eko hamarkadan sortu ziren ipar aldeko kazeta zenbaitetan (*La Nivelle* eta *Le Réveil Basque* delakoetan) hostoka agertzeko gisan egina, irakurtzaileen azikartzeko helburu garbiarekin. Eta, hain zuzen, herrikoitasun hori hobekienik erakusten duena, beharbada, hiztegia bera da.

Bost pondutan bil daitezke *Piarres Adame*-ko hiztegiaren ezaugarri nagusiak:

1. Lapurteraren gainean finkatua da; 2. nahiz hitz kasik guztiak ipar aldeko eta bereziki baxenabartar gehienek konprenitzeko modukoak diren; 3. guti dira, beraz, liburuetarik ateraiak diren, eta eguneroko euskara mintzatuari ez dagozkion hitzak; 4. horrek ondorio baitu hitz mailegatu anitz agertzen dela elaberrian; 5. bestalde, irakurtzailearen konplizitatearen erdiesteko eta herrikoitasunaren indartzeko, euskarak eskaintzen dituen bide berezi batzuk; baliatuak dira, hala-nola errepikapenak, onomatopeiak, eta forma hipokoristikoak.

---

(1) Gehienetan euskalki kontuetako ponduak dira Garatek altxatzen dituen, eta dakigun bezala, irriskutsua da juje moduan kontu horietan ibiltzea. Zergatik datibo pluralaren aditz marka den *-ote* (*-o + te*) forma (*-e* formaren orde, erran nahi baitu *-o + e > e*) "akats" ote da? Zer funts du, duela ehun urte lapurteraz idatzi testu batez delarik solasa, *eragin* forma, *egin arazi* baino "hobe" dela errateak? Beste batzuetan, oharrak euskalkiaren berezitasunetik harago doaz: nork erran dezake *Sarako herria* sintagma "gaizki dago(ela)" euskaraz, eta *Sara herria* baizik ez dela "ongi"?

Bost pondu horiek nola obratzen diren hurbilagotik ikusiko dugu orain.

1.1. Lapurterazko hiztegia (2)

Lapurteraz idazten zuen Elizanburuk, eta ez zuen indar berezirik egiten beste euskalkietarik hitzak harturik bere hiztegiaren zabaltzeko. Badakigu, Manterolari idatzi zizkion gutunak lekuko ditugularik, Elizanburuk euskararen inguruko goiti-beheitiak hein batean segitzen zituela, hiztegiko kontuetan bereziki. Horren hatzik kasik batere ez da ageri, ordean, haren idazlanean, eta, irakurtzaile anitz baxenabartarrak izanen zituela jakinik ere, baxenabartar hiztegi berezitik arras guti hartu zuen. Ez dugu, konparazione, *biziki*, *ontsa*, *ukhan* edo *bortha* bezalako hitzik aurkitzen elaberrian (3). Hain segur, kondatu ixtorio ia guztiak, Lapurdin,

---

(2) **Klasikoak** sailean egin den azken argitaraldian badira ipar aldean erabiltzen diren lauzpabost hitz, erran nahia gaizki emana izan dutenak hiztegiari doazkion oharretan. Argitaralpen hori erreferentziazkoa denaz gero, hona hemen ene arabera zuzentzekoak direnak:

Goitatu: *Aditu duk, behinere, Pello, erraten goitatzuz ez dela frankotan deusik galtzen. Goitatu hitza erne ibili itzulia da oharretan, baina goaitatu, euskarak kaskoinari harturik moldatu duen hitzaren aldaki bat dukegu hor, igurikatu, beha egon edo zain egon erran nahi duelarik.*

Desbistatu: *atso madarizione hori, errienta ondotik, heldu duk gure aitzinera, haur guziak, bat bertearen ondotik, bere begi ikaragarriekin desbistatzen dituelarik. Desbistatu hitza itxuratxartu itzulia da oharretan, hitzak batzuetan hartu izan duen adierarekin (ik. Lhande, honek Harriet aipatzen duelarik), baina ez bide da hori zuzen. Desbistatu hitzak, elaberrian, frantsesari darraikion erabilera du, bista hitzarekin gurutzatua izan bada ere: fr. *devisager* - desbistatu (*desbisaiatu* genueklarik kalko zuzena). Erran nahia, beraz, norbaiten begitarteari ongi-ongi behatzea da.*

Gobernamenduko gizona: *familiako aita prestu bat eta (...) gobernamenduko gizona. Gobernamenduko gizona* honela itzulia da oharretan: *ongi gobernatzen den gizona*. Teorian interpretapen hori ezinezkoa ez bada ere, ez du erran nahi hori elaberrian. **Gobernamenduko gizona**, alabaina, *goarda* da, erran nahi baitu gobernamenduaren kondu lan egiten duen gizona, Saran edo Azkainen, zehazki errateko, mugazain dena, hots.

Parrapio: *Zenbat mila xinhaurri sentitzen nituen bir-bir- bir zabiltzala nere parrapioetan. Parrapio hitza zango itzulia da oharretan (galdera marka batekin). Gero ikusiko dugunaz, hizkuntza mailak edo hizkuntza tabuak eta jendetasunari doazkion hesiak kontuan hartu gabe, gizonaren gorputz parterik berezkoena izendatzen du hitz horrek elaberrian; ikus beheraxeago hitz honetaz testuan dioguna.*

Erlats: *aditzen baitut halako boz herdoil eta erlats bat. Erlats hitza zakar itzulia da oharretan. Zuzen-zuzen erlats hitza, fr. *enroué*, eta esp. *ronco* erraten dena da.*

(3) Menturaz norbaitek *tuntitu* aditzaren kasua aipa dezake hemen diogunaren aurka. Aditz hori Azkuek (eta honen hatzetan jarraikiz Lhandek ere) baxenabarrerari lotzen du, Aldudeko eskualdekoa dela erranez. Ordean erabilera zabalago izan duela iduri luke, eta lapurteran ere ezaguna zela uste izateko da, *Piarres Adame* idazlanen agertzeak erakustera ematen duen bezala. Hona hitz hori agertzen den pasartea: *nola ez da harritzen Piarres, ikusten duenean nagusi hori, asaldatzeko ordean, ez dela den gutiena ere tuntitzen.*

saratar, azkaindar eta zugarramurdiarren artean gertatzen baitira, herriratasun berezi hori eman nahi ziokkeen bere testuari, lapurteraren usain eta kolore bereziak hitzetan ere agerian emanez.

Halaber, lapurteraren eremutik ez aterarik ere, nehola ere ez da entseiatzen, euskararen altxorraren aberastasuna erakutsi beharrez edo bere mintzaira hartaz joriago egin beharrez, hitz berri asmatzen ibili gabe ere, hitz zahar, erdi-galdu edo literaturan guti baliatuen biltzera, handik hogei eta hamar urteren buruan Etcheparek eginen zuen bezala, edo garai hartan berean jadanik, beste manera batean, Duvoisinek. Dudarik ez da, Lapurdiko mintzaira bizi, egun guztietakoari jarraiki zitzaiola gehien-gehienik elaberriko hitzen hautatzeko tenorean.

Horiek hola, Elizanburuk ez zituen xokokeriak nehola ere xerkatzen. Hiruzpalau hitz baizik ez daitezke atzeman, ipar aldeko irakurtzaile arruntak, mintzoz lapurtar ez izanik, konpreni-gaitzak kausi zitzakeenak, ipar aldean gaindi ere toki guztietan ez baitira erabiltzen, eta guti ezagunak direlaketz.

Alabaina *unhatu, nere, ethorri, guan*, ... bezalako hitzak, edo *gogorki* gradu adberbioa, lapurterazko formak badira ere, pentsa daiteke, ipar aldeko euskaldun gehienek ezagutzen zitzutela, gisa horretako hitzak erabiliz, Elizanburuk ez bide baitzituen lapurtar ez ziren irakurtzaileak deusetan bortxatzen.

Badira hala ere hitz bakar batzuk hain ezagunak ez direnak; hona zein:

Parrapio. Hitz hori ez da agertzen Azkue eta Lhanderen hiztegietan. Hona zer gisatan erabilia den: P. Adame aran ondo baten puntan da, aran biltzen ari, noiz eta ondoaren jabea den emazteki bat, hasarre gorrian heldu baitzaio eta oihuka hasten. Eta honela dio P. Adamek, bere lagun gazteari bere orduko izialdura kondatzen diolarik: *Zenbat mila xinhaurri sentitzen nituen bir-bir-bir zabiltzala nere parrapioetan*. Beste pasarte batean, metafora bera erabiltzen baitu Elizanburuk, bigarren aldian honela dio: ... *ikusi eta ezagutu dutanean emazteki hori, (...), iduritzen zaitak, muthikoa, ehun mila xinhaurri bedere aztaletan gora igaiten zaizkitala*. Bigarren aldi honetan, beraz, *aztal* hitza agertzen da *parrapio* hitzaren orde. *Zango* itzulia da *parrapio* hitza elaberriaren azken argitaraldian, itzultzaileak bere segurtamenik eza galdera marka baten bidez erakusten digularik. Galdatu diedan saratar adinean doi bat sartuek —iduriz gazteagokoek ez baitute ele hori gehiago ezagutzen— *parrapio* hitzak *ondasun* erran-nahi zuela erran

---

Bestalde, badakigu, gaur egun ere *tunt* polaritate negatiboa duen hitz gisa komunzki erabilia dela, partitiboaren marka dakarrelarik: *ez du tuntik aditzen*. Halare, formazko berdintasunagatik, galda daiteke ea egiazki bi hitzak errokide diren.

didate, hitz hori lurreko kontuetan bereziki erabilia zela gaineratuz. Ez da dudarik, haatik, zeharkako erabilera duela hitzak elaberrian, han gizonaren gorputzeko parterik intimoena izendatzen baitu. Hain zuzen saratar horiek berek ere, hitzak bigarren erran-nahi sexual hori ere bazuela erran didate, mutikoen arteko mintzairan erabiltzen baitzuten denboran. X. Videgainek ere, Euskal Herriko Atlas linguistikoarentzat egin dituen inkestetan, bigarren adiera horrekin bildu du *parrapio* hitza, hala Saran nola Azkainen.

Ez dakit ausartzia handiegia ez ote den, baina ideia banuke, Elizanburuk hitz hori isilka, kontrabandan bezaña, sartu zuela bere elaberrian, pentsatuz zenbait lapurtarrek baizik ez ziezaioketela eman bere erran-nahi zehatza hitzari, eta gisa horretan ele itsusien zentsura errazkiago iragan zezakeela. Alabaina, arradoa da holako hitza joan den mendeko euskarazko testu idatzietan aurkitzea, are gehiago ororen eskupean izan nahi zuen testu batean.

Birunda lapurtar hitza ere kausitzen da, inesiboan erabilia *itzulika* errateko: *bere makhila gorria buruaren gainetik birundan dabilkalarik*. Hitz hori agertzen da hiztegieta eta oraino ere erabiltzen da; J. M. Lekuonak dioenaren arabera, Oiartzunen ere ezaguna da.

Bekhunde hitza ere aipa daiteke molde bertsuan: ... *batek airos eta alegera bezain bertzeak ihun eta goibel zuela bekhunde*. Hiztegien arabera, *begitarte* edo *bekainarteko* errateko erabilia zen hitz hori (Azkue, Lhande, OEH,...). Gaur egun, Saran, *bekain* erran nahi omen du.

Arrolaka: ... *ahal nuen bezala altxaturik etzina nindagon lekhutik, guan ninduan etxera, arrolaka, ederki umatua*. *Andarka* hitzaren pareko den ele horrek ere bere tokia badu hiztegieta, Lhandek ekartzen baitu Hiribarren aipatuz. Hemezortzigarren mendearen hondarrea agertzen da zenbait bertsutan (4) eta Duvoisinek eta, mugaz haraindian, Urruzunok ere ezagutzen zuten (ikus OEH). Gaur egun, haatik, bakarrik *andarka* erraten omen da Saran, ez *arrolaka*.

1.2. Hiztegiaren garbitasuna eta maileguak

Lehenago erran dugunaren arabera herritartasunari lehenetasuna ematen baitzion Elizanburuk, hiztegiaren xahutasuna hein batean bakarrik zaintzen zuen, eta ez zuen indar berezirik egiten, maileguei ihes eginez eta orduko lapurtera oinarrizkotik aterarik, hitz berezi, garbi baina guti

(4) Ikus *Bertso zahar eta berri zenbaiten bilduma* (1798), Patri urkizuk 1987.ean argitaratua.

ezagunen erabiltzeko. Kausitu ditudan adibide bakarrak bat edo biga dira bakarrik (5):

eskutitz: *letra edo eskutitza* dio Elizanburuk, hitzaren erran nahia argituz. Larramendiren hiztegian iturburu duen hitz bakarra dateke elaberri guztian, hain segur zeiharka heldu izan zitzaiona Elizanbururi (Larramendik **ezkutitz** baitzekarren bere hiztegian).

xarlango hitzari ere hiztegi usaina dariola iduritzen zait. Alabaina, hitzaren erran nahia frantsesez ematen baitu (*lévrier*) pentsa daiteke hitza zenbait hiztegitarik edo menturaz zenbait irakurgai berezitarik atera zuela Elizanburuk. Nahiz Lhandek ekartzen duen, Pouvreau eta Harrieten hiztegiei erreferentzia eginez, ez du iduri hitz hori egun erabiltzen dela Saran. Nola nahi ere den, banago ni, hitzaren itxura berdenboran kankail eta kiskilagatik bereziki hartu ez ote zuen Elizanburuk, arras dudazkoa den haren “garbiari” hainbat behatu gabe; hasteko, ezin hobeki heldu zaio hamabost urte zitueneko bere buruaren potretaren egiteko: *geldirik iduri zuen xirio bat, zabilanean, xarlango bat*. Hobeki itzul zitekeena gonbarantza?

Lapurterazko hiztegitik sobera hastandu gabe ibili nahiz, eta bere kondairari herritar zintasuna gorde beharrez, Elizanburu ez zen beldur maileguz sortu euskal hitzen erabiltzeko, zaharrak edo berriagokoak ere izan zitezen: *sos, errient, bisaia, trebeska, mendre, murde, trukes, uros, fierkisko, mokanes, malefizio, traste, tribulazione, propi, propiki, organo, errepusta, membro, superki, axudant, salutantzia, printzipal*, etab... Luza daitekeen adibide zerrenda horrek erakustera ematen duen bezala, Elizanburu aski librokori ari zen hiztegi gauzetan (6).

Maileguez denaz bezainbatean, halere, ez gaudeke erran gabe, zenbait aldiz jostatzeko sartzen zituela hitz mailegatuak Elizanburuk. Adibidez, P. Adamek *Olhetako plaza printzipala* aipatzen duelarik, Olhetako plaza, elkarri gibel aldea erakusten duten hiruzpalau etxek osatzen dutela erran ondoan, *printzipal* horrek badu bere grazia berezia, mailegu izatetik beretik heldu zaiona.

Maite zuen, bestalde, Elizanburuk, hitz jokotan aritzea, maileguzko hitzei euskal itxura emanez bereziki. Batzuetan hitz mailegatuan nabari den gurutzaketak ez du helburu berezirik, hala nola *desbistatu* hitzean *bista* hitza sartzen delarik *bisaia* hitzaren orde (ik. 2. oharra). Beste zenbaitetan, ordean, euskaldunek etimologiaren aldera duten jauginaz

---

(5) **Xerrenda** hitza erabiltzen du Elizanburuk *gorbata* edo *ttattarra* errateko, baina hitz hori balio horretan ere erabilia zen beharbada (nahiz Lhandek erabilpen horren berri ez digun ematen).

(6) Librokori, baina hitz berririk asmatu gabe: herriko euskaratik ari da hitz maileguetan ere.

goxoki trufatu gogo duela iduri luke, hala nola *Escorial* Madrilo jauregiaren izena *ezkur jale* euskal hitz elkarketatik eratortzen duelarik, edo *ixtorio* hitza *hitztorio* idazten duelarik (7). Euskal hitzetan ere horrelako jokoak egiten ditu bakanka, adibidez, *aberats* hitzaren etimologia eginez, *aberatsu* idazten duelarik: *On duk orai yakin dezakan, Pello, murde Erremundegibehere, Sarako hauz'apheza, herriko aberetsuetarik bat zela; bazitian arthaldeak Larrunen, Ibantelin, Harxurian eta, hots, zokho guzietan.*

1.3. Hitz morfologiari dagozkion zenbait itzuli, Elizanburuk bereziki balia-tzen zituenak

Hiztegi mailako herrikoitasunaren adierazgarri dira halaber, Elizanbururi gustatzen bide zitzaizkion hitz erabide berezi, euskara biziak eskaintzen zizkionak, errepikapenez, onomatopeiaz, eta fonema eta atzizki hiporistikoez moldatuak. Ikus ditzagun adibideak.

Errepikapenak:

– *berri-berriak, xut-xuta, hori-horia, beltz-beltza, (aran) hori-hori eta onyu-onyu (batzuez), haia-haia, nirnir, dal-dal-dal, klask-klask-klask, dir-dir-dir, bir-bir-bir, ...*

– *emeki-emeki, bakhar-bakharrik, bide hegi-hegian, haur-haurrean, prest-presta, ixil-ixila, ...*

– *kheinu-meinu, ...*

– *bil eta bil, jo eta jo, urtheak eta urtheak, ...*

Onomatopeiak:

– *dir-dir-dir egin, nirnir egin;*

– *bir-bir-bir (mila xinhurri sentitzen nituen bir-bir-bir zabiltzala...)*

– *kask-kask-kask (atea joz);*

– *dal-dal-dal (ikharan zagoian, dal-dal-dal);*

– *kilimiliklik (nik iretsi nuen, lehen-bai-lehen, kimikiliklik);*

– *pinpi-panpa (hantxe hasten pinpi-panpa, jo eta jo);*

– *kar-kar-kar (hasten baita kar-kar-kar irriz);*

– *krik!, (krik!, hor heldu zaiok ahora gelditua zuen hezurra);*

---

(7) Uste dut horrela interpreta daitekeela usaiaz kanpoko idazkera berezi hori, hitz joko bat bezala, hots.

– *pil-pil-pil (izerdi hotz bat (...) xurrutan yausten zitzaitalarik)*;

– Ez dakit *haia-haia* ere ez ote genukeen onomatopeien artean sartu behar.

Soinu eta atzizki hipokoristikoak:

– *gizon adinekotto bat, hexur xurizkoa, bottoin ttiki bat, bere pipa motx eta beltza, beheraxago, luxe, gibelaxago, beattar, xoko, esplikazionetto, etab...*

– Menturaz behin edo beste kontrako jokabidea baliatzen du Elizanburuk, soinu-joko anti-hipokoristikoak eginez, adibidez, *bitzi* forma, *bitxi* forma ez-markatuaren orde erabiltzen duelarik: *bere aita jaunak erran dionean oihu hoyek direla miriku handi baten deihadarrak, Andre Prinze-sak gauza hori hain bitzia kausitzen dik non hasten baita kar-kar-kar irriz,*
...

2. ADITZ MORFOLOGIA

2.1. Adizkera alokutiboak (8)

Piarres Adame partez toka idatzia baita, adizkera jokatuak maiz alokutiboak dira. Uste dut, Leizarragaren lanaren ondotik, lapurtera klasi-koari darraizkion obra modernoan artean, hoberenatarik dela alokutiboak lapurtar tradizioan nola erabiltzen zen ikusteko. Oraindik forma alokutiboak euskara batuan ez baitira araukatuak izan, balio du, menturaz, Elizanburuk pondu horretan zer jokabide zuen ikustea.

Bi puntu badira hemen ikertzeko. Lehenik ikusiko dugu adizkera alokutiboak noiz erabiltzen zituen Elizanburuk; bigarrenik, erabiltzen zituelarik nola egiten zuen.

2.1.1. *Elizanburuk adizkera alokutiboak noiz zerabiltzan*

Lehen ponduaz denaz bezainbatean, eredu klasikoari jarraitzen zaio oso-osorik Elizanburu. Adizkera alokutiboen erabilpena ez da sekula librea: haizu direlarik, erabili behar dira. Testu osoan ez da kontrabide bihirik ere.

---

(8) Hemengo erabileraren arabera, adizkera alokutiboak, 2. pertsona, aditz partaide edo argumentu izan gabe, pertson indize gisa agertarazten dutenak dira. Mugapen honetan, *haiz* ez da adizkera alokutiboa (alokutarioa edo solaskidea aditz partaide delakotz), *gaitik*, erran nahi baitu *gaitu* eztabadaka, bai, ordean, (solaskidea ez delakotz aditz partaide); *duk*, berriz, ambiguo da.

Noiz haizu dira, beraz, adizkera alokutiboak *Piarres Adame*-n? Toka mintzatzen den perpaus adierazgarri guztietan, baldin aditzak atzizki edo aurrizki menperatzaierik ez badu, horrek erran nahi baitu ez direla agertzen ez galderetan, ez eta *ba*- baldintzazkoa, *bait*-, edo *-n / -la* atzizkiak (eta haien bidez sortu guztiak) adizkerari lotzen zaizkiolarik (zerrenda horri aginterazko *b(e)*- aurrizkia ere gainera geniezaiokie, baina *Piarres Adame*-n ez da holako formarik agertzen).

Hona zenbait adibide.

Zati-galderetan (ohart adibide bakarrak galdera erretorikazkoak izanagatik, halare alokutiboa baztertua dela):

Zer! ez duk ezagutzen Piarres Adame?... Eta Saratarra haizela diok? Nork ez du ezagutzen Piarres Adame, Saran eta bertzetan famaz bedere? (35)

Ikhusten dukan bezala, Pello, ez zuan beraz haurride guztietan bat talo egiteko ere on zenik, eta halere non zen irina talo egiteko?...

Galdera osoetan (hemen ere erretorikazkoak):

Emazteki hori dudatu othe zen ez nakiela irakurtzen? ala nahi izan othe zuen bere bi-sosekoaren balioaz berehala segurtatu? Ez zakiat, Pello.

Ba- baldintzazkoa baldintza errealetan (kontzesiboak barne):

Orhoit hadi, muthikoa, mintzatzeak zilharra balio badu zenbait aldiz ixiltzeak maizago urhea balio duela (52).

Bi baso galdetu baditut, ez ditik biak batek hartuko (54)

Nere ile bakhar, luxe eta xuriek gorritu behar badute ere nere hitzari ohore eginen diat (44)

Ba- baldintzazkoa baldintza alegiazkoetan:

Saratarra ez banintz, Azkaindarra nahi nitek izan (52)

Egungo egunean ere ikhus baneza, Pello, bi-soseko madarika-tu hura, ezagut nezakek, oraino balitz ere bertze ehunen artean (46)

Bait-aurrizkiarekin:

Beraz gelditu gintuan haur multxo bat, zaharrenak ez baitzuen oraino hik orai dukan adina (42)

-(e)n atzizkiarekin:

Perpaus erlatiboa: *Behin ikhusi nauenak ez naik ahanzten* (35)

Zeharkako zati galdera: *Aditu behar ditek ongi, zer ordena ematen dugun axudantak eta nik* (82).

Subjonktiboa eta zeharkako galdera osoa: *Utz dezagun beraz hori hor, berdin aski goiz ikhasiko duk egia diotan ala ez* (39)

-(e)la, -(e)larik, -(e)laketz atzizkiekin:

-(e)la konpletiboa: *Hik uste duk behar bada, Pello, aldean dukan gizona etxeko yaun aberats zenbait dela* (39)

-(e)larik denborazkoa: *bidean guazilarik erranen darozkiat nere haur denborako eta geroztikago zenbait hiztorio* (37)

-(e)laketz kausala: *guzienak dituk, bidearen hegian direlaketz* (57)

2.1.2. *Elizanburuk erabili adizkera alokutiboen forma*

Ikertzeko dugun bigarren pondua adizkera alokutiboen forma baita, ikus dezagun *Piarres Adamen* agertzen diren adizkera alokutiboak nola-koak diren:

izan aditza

oraina / nori gabea

nauk (naiz)

duk (da) / dituk (dire) / zukek (bat. dateke) zaiok (zaio)

gaituk (gare)

oraina / nori-duna

zaitak (zait) / zaizkitak (zaizkit)

iragana / nori gabea

ninduan (nintzen)

zuan (zen) / zituan (ziren)

gintuan (ginen)

iragana / nori-duna

alegiatzkoa / nori gabea

lukek (bat. litzateke)

***edin aditz laguntzailea**

Et da forma alokutiborik morfologikoki ***edin** aditz laguntzailearen gainean eraikirik.

Hala ere, ahalezkoari dagokion paradigmako adizkera bat bada, bat. **daiteke** adizkerari doakiona, **zukek** formaren bidez adierazia dena tokako alokutiboan: *erran zukek (= erran daiteke)*. Hiru aldiz agertzen da **zukek** forma, **daiteke** adizkera laguntzailearen baliokide alokutibo gisa, hiruetan *erran delarik* aditz nagusia; (ik. 12. oharra).

*edun aditz laguntzailea**oraina / nori gabea**

naik (nau)
diat (dut) / ditiat, ditiak (behin) (10) (ditut)
dik (du) / ditik (ditu)
diguk (dugu)
ditek (dute) / ditiztek (dituzte)
gaitik (gaitu)

iragana / nori gabea

nindian (ninduen)
ninduteyan (ninduten)
zian (zuen) / zitian (zituen)
ziteyan (zuten)
nian (nuen) / nitian (nituen)
ginian (genuen)

alegiakoa / nori gabea

nikek (nuke)

*-i- aditz laguntzailea**oraina / nori-duna (9)**

zarotak (darot, bat. dit)
zarotatek (darotate, bat. didate)

iragana / nori-duna**oraina / nori-duna**

ziok (dio)
zioteyat (diotet, bat. diet)

iragana / nori-duna

nioyan (nion)

*ezan aditz laguntzailea

Forma bakarrak: *zezakeyagu (dezakegu); ezagut nezakek (nezake)*

(9) Elizanburuk *-aro-* erroa erabiltzen du **edun* aditzarekin moldatu datibodun formetan. Menturaz *-au-* diptongoaren idazteko modua baizik ez da hor, *-erau-* aditz erroari erreferentzia egiteko baliatua. Elizanbururen ortografiak holako jokabidea bestetan ere erakusten du *-g-* bokalarteko bat sartuz diptongo baten erdian: *hein*, *hegin* idazten du, *sarde*, *sagarde*. Adizkera jokatueta ere *-g-* modu horretan baliatua da, baina *-r-* ere bai: *liburua* eskuetan *nagokalarik* (= *naukalarik*; bat. *neukalarik*); irriz *kar-kar-kar zarotzilarik* (= *za[g]o-tzilarik*, bat. *zeudelarik*); etxeko *andre hori estimu handian zarokalakotz* (*zaukalakotz*; bat. *zeukalakotz*).

(10) Ez uste ukan baitezpada ohargabeko hutsa dela hor, nahiz *ditiat* forma ere agertzen den *ditiak* horren ondoan. Alabaina, *zakiak* adizkera ere agertzen da behin *zakiat* formaren ondoan. Galda daiteke, **diti(d)ak* eta **zaki(d)ak* adizkeren aldakiak ez ote ditugun hor (cf. *diagu / diguk*), edo, berdin edo hobeki, ez ote diren adizkera horiek **diti(d)ak* edo **zaki(d)ak* formetarik sortuak; (cf. *diagu / diaguk / diauk*).

adizkera trinko alokutiboak

joan: *nohak* (*noha*, bat. *noa*) / *zohak*, *ziohak* (*doha*, bat. *doa*)

ibili: *zabiltzak* (*dabiltza*) / *zabilayan* (*zabilan*, bat. *zebilen*)

egon: *nindagoyan* (*nindagon*, bat. *nengoen*)

jakin: *zakiak* (*behin*), *zakiat* (*dakit*) / *zakitek* (*dakite*) / *nakian* (*nakien*, bat. *nekien*)

-*io-: *ziotek* (*diote*)

Bildumaren egiteko, zer erran daiteke hor agertzen diren adizkeretz?

1. Alokutiboaren indizea, *-k* da beti adizkeraren ondarrean, eta, bestela, *-a*: *zuan*, *ninduan*, *zioyan*.

2. *-a* alokutiboaren aitzinetik joda sartzen du Elizanburuk aurretik bokale ez-hetsia denean: *zezakeyagu*, *ninduteyan*, *nindagoyan*, *nioyan*, *zabilayan*, ... vs. *nakian*, *zuan*, ..., jodarik gabe beraz, bokale hetsien ondotik.

3. Alokutiboaren indizea atzizkia da kasu guztietan (11). Atzizki datiboaren eskuinean da beti (*zaitak*, *zarotak*, *ziok*, ...) usaia den bezala, baina ergatiboaren indizearen eskuinean ere agertzen da batzuetan, hau numero indizea (*-te*) delarik bereziki: *ditek* (ez *die* > **diae*), *ditiztek* (ez *ditie* > **ditiae*). Ergatiboa pertson indizea delarik ere gertatzen da indize alokutiboa ondar lekuan agertzea, gehienetan bestaldera gertatzen bada ere: *diguk* (ez *diagu*), vs. *diat*, *zioteyat*, *zezakeyagu* ... (ik. halaber 10. oharra).

4. Adizkera alokutiboetan oraineko formetan batzuetan agertzen den lehen silabaren gaineko aldaketa agertzen da, baina *d*-denbora markarekin bakarrik: *zohak* eta *ziohak*, *zabiltzak*, *ziotek*, *zarotak*, *ziok*, *zioteyat*, vs. *nohak* eta *zaitak*. Salbuespen bakarra *du-* edo *di-* formak dituzten adizkeretan agertzen da: *dik*, *diguk*, *ditek*, *duk* (hala ere *zukek* erabiltzen du, *dateke* / *daiteke* sinkretismoaren baliokide alokutibo gisa).

5. Aditz laguntzaile aldaketak usaiatzkoak dira:

izan → **edun* (nor bakarrean);

*edun → *-i-* ((nor-)nork formetan).

---

(11) *Duk* adizkera anbiguo bada, lehen erran dugun bezala, haren [-oraina] saileko baliokideak ez dira halakoak, beraz, Elizanbururen paradigmetan: *huen* vs *zuan* eta *huke* vs *lukek*. Kontraste klasikoari jarraituz zai o beraz.

Hala ere lehenago erran bezala, *zukek* forma (formalki *edun erroari dagokiona) erabiltzen du *edin aditz laguntzailearen forma baten orde: *erran zukek* (eta ez *erran diaitekek* edo *zitakek*) (12).

2.2. Sintagma datiboarekilako komunztadura

Alokutibotasunaz lekora, beste bi ohar egin behar direla uste dut aditzari dagozkionak. Lehenik, azpimarratu behar da, Elizanbururen lanetan Lafittek kostako solezismoa deitzen zuen joera ez dela agertzen. Badakigu joan den mendean jadanik hasia zela lapurteran *nau / daut* bikotearen nahasketa. Holakorik ez da agertzen, ordean, *Piarres Adame* elaberrian.

Bada, haatik, ipar aldean ongi ezaguna den, baina ordu arte ekialdeko euskalkietan bereziki agertzen zen beste joera bat, *Piarres Adamen* ere (Lapeyre-ren lanetan bezala) kausitzen dena, eta aditz jokaturari dago-kiona: datiboarekilako komunztadura aukerazkoa izatea. Elizanburuk anitz adibide ditu, bai ergatibodun adizkeretan, bai ergatibogabeetan ere, datiboarekilako komunztadurari ihes egiten diotenak. Hona aurkitzen diren adibideak (13):

- *Maite duenari zikoitzari nik uzten dut urhea* (41)
- *Yaun errientak erraten zian, aditu nahi zuenari* (43)
- *nere hitzari ohore egingen diat* (44)
- *elkharri agur erran ginuenean* (49)
- *bideari lothua zela* (31) / *lothu ginen bideari* (51); beste 4 adib.
- *sos galdetzen hari direla mezara heldu diren yenderi* (44)
- *azpiko laguneri egortzen bainituen* (58)
- *eskerrak bihurtzen nituelarik Yainkoari* (62)
- *elkharri gibel aldea erakusten zutela* (68)

(12) *Zukek* forma aditz trinko gisa ere erabiltzen zuen Elizanburuk, baina orduan adizkera erregularra da, *izan* → *edun aldaketa dugularik: *Bazukek emazteki gisako bat ere zen*; (ez alokutiboan: bat. *badateke* dugu hor, baina Elizanburuk *badaiteke* idazten zuen holako kasuetan, bi formen sinkretismoa agerian emanez, beraz, eztabadakako adizkeretan ere). Bonapartek ere horrela ematen zituen lapurterazko forma horiek, *daiteke* formak, bai bat. *daiteke*, eta bai bat. *dateke*, biak, adieraz zitzaizkeelarik; hala ere hark kontrastea adizkera alokutiboen aurrizkian agertarazten zuen: *dukek* (bat. *dateke* eztabadaka) vs *zukek* (bat. *daiteke* eztabadaka); (ik. *Le verbe basque en tableaux*, 2. parte, 2. eta 5. orr.; in *Opera omnia vasconice*, I, 266. eta 269. orr.).

(13) Adibideen ondoko zenbakiak *Klasikoak* saileko argitaralpeneko orrialdea erakusten du.

- *mintzo dela yaun errientari* (64)
- *hiliki bati lotzen diren bezala* (76)
- *ez zituan berehalakoan elkharri yokatu* (80)
- *yuntatuko gaituk armada horri* (84)
- *herritar guzieri mintzatu haizenean* (84)

Badira beste adibide batzuk hain argi ez direnak, haietan kopulak komunztadurarik ez baitu atributuaren osagarri datiboarekin:

- *Lapurdi Nafarroari nagusi zela* (36)
- *Nere gizonari hurbil nintzen* (32)

Gauza bera beharbada *beha egon* lokuzioarekin:

- *hantxe nindagoyan liburuan axaleko xoriari beha* (45)
- *nori beha zagon (...)* *yende guzia* (78)

Ikusten den bezala, komunztadura ematen ez den kasu horietan guztietan 3. pertsonako komunztadura da. Ez da agertzen *eni eman du* bezalako adibiderik (baxenabarreran aurkitzen ahal badira ere). *Elkarri* delarik sintagma datiboa (bi kasutan elaberri guztian), komunztadurarik ez da gertatzen; adibide oinarri hurria bada ere, uste dut gure artean, aski zabaldua den joera hori. Halaber, **lotu** aditzak ere *ekin* aditzaren parekoa delarik elaberrian (*bideari lotu*) ez da komunztadurarik agertzen.

3. AZKEN HITZA

Labur egin beharrez, bazterrean utzi ditugu hemen sail batzuk, lapurtera klasikoak joan den mendearen ondarrean hartua zuen itxuraren hobeki ezagutzeko, azterketa merezi zutenak: deklinabidea, eta joskera oroz gainetik. Deklinabidean lapurtera modernoaren anitz forma erakusten du Elizanburuk: *-eri* (ez *-ei*) da haren obran artikuluko pluralarekilako datiboko ondarkiaren forma; *-e + e* → *-e-* egiten du deklinagaiari ondarkia lotzean (adibidez, *bertzek*, *umeri*, ...); mugagabeko ondarkia eta artikuluko pluralarekilakoa ez ditu beti bereizten (*ehun debruek eramen balute bezala*); *-ra* eta *-rat* adlatiboko kasu marka nahasteka darabiltza iduriz, batean bata, bestean bestea. Joskeran ere balizateke zer erran, nahiz oro har itzuli klasikoak, berrikuntza handirik gabekoak, eskaintzen dituen. *Zein* + artikulua, oraindik beldur gabe baliatzen du izen ordain erlatibo gisa adizkera jokatuari *bait-* aurrizkia lotuz (*bi soseko madarikatua*, ***zeinak*** *erretzen baitzarotan sakela*), lapurtera klasikoaren tradizioari jarraikiz. Aitzitik *ahal* eta *behar* partikulak modu modernoan darabiltza, lehena *izan* eta

*edun laguntzaileekin (*yakiten ahal duzu*), bigarrena maiz eta maiz probabilitatea adierazten duen modalitate markatzaile gisa (*ezagun zen gizon adinekotto bat behar zela izan*). Menturaz seinatzeko dira, oraino, ondoko pondu hauek: *balio ukan* aditz lokuzioarekin perpaus osagarriari ergatiboa lotzea: *ez dakit balio duen aiphatzeak; iduri ukan* aditzarekin pertsona bat absolutuan erabiltzea, lokuzio horren argumentu egituran objektu bat balitz bezala (*hi iduri **hauten** zoro handi batzuek izanen dituk*), *aditu* aditzaren erabilpen berezi bat nor-nori paradigmaterekin (*zerbait aditzen **bazaiote***); *bere* forma objektu posizioan (**bere(n) buru(ar)en** formaren orde): *biltzen ziteyan gure eta **bere** hazteko dina* (14); pasiboen erabiltzea ez bada tradizio horren barnean deusetan harrigarria (*norbaitek harat bil-araziak edo ekharriak ziren*), arradoagoa da, ordean, erlatibagintzak zeharka ekarri dukeen ondoko datibo hau, *ikhusi* aditzaren objektuari erantsia (15): *bertze **haurreri** biltzen ikhusi nituen sosek xoratu, liluratu ninduteyan ...* Horra nahas-mahas emanik zenbait pondu, hemen aztertu ditugunez landa ere oraino besterik iker zitekeela erakustera ematen dutenak. Gaurko aurkezpen hau, ordean, horretan utziko dugu.

---

(14) Ohargarri da, pasarte hori zuzendua izan baita, bi bertsiotan ber forma kausitzen dugula: *irabazten ziteyan aski **beren** eta bere haurren hazteko* dio Donostiako Lore-Jokoetako bertsiok (I. Pagola, *Piarres Adame: testua eta argitalpenak*, ASJU 1985).

(15) P. Altunak seinatzuten duen bezala (*Euskera*, 1989,1, 168. orr.), Harrieten *Ebanjelio sainduan* ere holako itzuliak agertzen dira, bai *ikusi* aditzarekin (Jo. 5, 19 eta Lk. 23, 8), bai *aditu* aditzarekin (Jo. 12, 38). Behin bederen ez da erlatiboa: *esperantiça baitçuen icussiko **cioela cembait miracuillu eguiten*** (Lk. 23, 8). Elizanbururena piska bat desberdina da hala ere, hartan *ikusi* aditzak aditz menperatuaren **objektua ere objektu gisa** hartzen baitu pluraleko komuntzadura jokarazizik. Objektua da hain zuzen erlatibatua. Ez naiz segur azken kasu honetan datiboarekilako komuntzadura egin daitekeela (Elizanburuk egiten ez duena, baina bestela ere, erran dugun bezala, maiz gertatzen zitzaion hari horrela aritzea). Gonbara:

**lan horiek aitari egiten ikusi dizkiot*

?**aitari egiten ikusi dizkiodan lanak*

??*aitari egiten ikusi ditudan lanak vs #aita egiten ikusi dudana lanak.*

**ZUR KENNTNIS DES BASKISCHEN
VON SARA (LABOURD)**

*Hugo Schuchardt
Graz, 1922*

SOBRE EL VASCUENCE DE SARA (LABORT)

*Traducido por Gerhard Bähr
Göttingen, 14 de abril 1923*

PRESENTACION

En este número del boletín de la Academia se publican los trabajos preparados para el homenaje que se rindió en diciembre de 1991 al poeta Elizanburu, en el centenario de su muerte, en su villa natal de Sara. No podíamos olvidar que el lingüista y filólogo alemán Hugo Schuchardt dedicó un importante estudio al vascuence de este lugar, incluyendo además un comentario a unos versos del poeta homenajeado, tal como indico en mi trabajo sobre sus melodías. Conoció sin duda Schuchardt a Elizanburu, pero para sus estudios del euskara que realizó en Sara el verano de 1887, prefirió valerse de un poeta popular, Agustín Etxeberri, que de lo que pudiera enseñarle un poeta culto como Elizanburu. Quería en definitiva estudiar el habla del pueblo y para ello acudió al zapatero Etxeberri.

Hugo Schuchardt nació en Gotha el 4 de febrero de 1842 y falleció en Graz el 21 de abril de 1927. Hizo sus estudios universitarios en Jena y se doctoró en Filología Románica en Leipzig en 1870. Fue primero catedrático, a partir de 1873, en la universidad de Halle y desde 1876 hasta su jubilación en 1901 en la de Graz, donde vivió hasta su fallecimiento. Nos dice él mismo que hacia 1856, a sus 14 años, tuvo en sus manos *El imposible vencido* de Larramendi, que le cautivó como a un niño puede embelesar “La lámpara maravillosa de Aladino”. Y poco después, durante su primer curso 1859/60 en la universidad de Jena se dedicó al estudio, si bien todavía preliminar, del euskara. Nos confiesa que “luego vino un intervalo de un cuarto de siglo durante el cual me parece casi inconcebible que pudiera vivir sin alimento vasco”, pues, como para Bonaparte, el vascuence fue “el objeto de sus más queridos estudios”. Ese cuarto de siglo sin dedicación al euskara termina en 1884, precisamente con unos comentarios a un trabajo del príncipe vascólogo y vascófilo, como lo fue Schuchardt.

Nos dice Georges Lacombe (1879-1947) que los muchos y valiosos estudios sobre el euskara de Schuchardt debieran ser traducidos al español o al francés (*RIEV*, 1927, p. 208). Es extraña esta recomendación del que fuera secretario de la *Revista Internacional de los Estudios Vascos* y bibliotecario y archivero de Euskaltzaindia, porque para entonces el hijo de alemán, nacido en Legazpia, Gerhard Bähr (1900-1945) ya había traducido al español en 1922 *Baskische Studien. I. Ueber die Entstehung der Bezugsformen des baskischen Zeitworts* y en 1923 *Zur Kenntnis des Baskischen von Sara (Labourd)*, como veremos. De esta traducción tenía además conocimiento Lacombe puesto que asistió a las reuniones de la Academia del 26 y 27 de abril de 1923 en las que Azkue la leyó. El primero de los trabajos había sido publicado por Schuchardt en 1893. El "estudio sobre el vascuence de Sara" lo había iniciado tras su estancia allí en 1887. Pero a pesar de la insistencia de Julio de Urquijo, no lo publicó hasta 1922, dentro de la serie de *Tratados de la Academia Prusiana de las Ciencias*, de Berlín, que inició la colección con esta publicación de 39 páginas. Para entonces, la recién fundada Academia Vasca, Euskaltzaindia, ya había nombrado académico honorario a Hugo Schuchardt, juntamente con Vinson y Uhlenbeck, el 26 de octubre de 1919, decidiendo poco después subvencionar los trabajos del filólogo alemán con una ayuda de 500 pesetas anuales que le fueron puntualmente pagadas hasta su muerte.

Gerhard Bähr era desde su nacimiento un profundo conocedor del vascuence, tanto es así que en 1926 Azkue le propuso para sustituir a Carmelo Echeagaray en su sillón de académico de número. Para el curso académico 1920/21 se trasladó a la universidad de Göttingen donde cursó estudios de química. Y allí preparó las dos traducciones a las que nos hemos referido. Realizada la segunda, inédita, que publicamos ahora en esta revista, comenzó la traducción de la novela *Latsibi* de Azkue, lo que probablemente influyó en la predilección que por él tuvo el presidente de la Academia.

El original en alemán de Schuchardt es de difícil localización. No lo tenemos en Azkue Biblioteka, de Euskaltzaindia, ni lo tiene la rica biblioteca de Julio de Urquijo, quien tan estrecha relación mantuvo con el filólogo de Graz. En la biblioteca de la Academia tenemos una fotocopia que amablemente nos han enviado de la universidad de Graz. La publicación de este original en alemán, con mancha de 22,5 × 16 cms., ocuparía demasiadas páginas de nuestro *Euskera* con mancha bastante menor, y por otra parte, sería de poco interés para nuestros lectores e investigadores, de los cuales una mínima parte accede con facilidad a ese idioma. Así pues, en homenaje a Hugo Schuchardt, y para facilitar el conocimiento de su estudio sobre el euskara de Sara, nos limitamos a publicar la traducción al español de Gerhard Bähr. Somos conscientes de que esta traducción no es correcta en muchos términos y

pasajes, pues según reconocen los mismos alemanes el lenguaje técnico del autor es de difícil lectura hasta para ellos. Si intentáramos corregir el texto original de la traducción que se conserva en el archivo de Euskaltzaindia, para presentarla en un castellano más correcto, no daríamos la versión de Bähr, sino otra quizá menos acorde con los conceptos de Schuchardt. Y como desgraciadamente el traductor de Legazpia no puede ya hacer correcciones o adaptaciones, vamos a homenajearle también con la edición de su texto original. Con ello, además, esperamos dar una satisfacción a su hermana Mercedes Bähr, a quien saludamos aquí el verano de 1991.

Jose Antonio Arana Martija

SOBRE EL VASCUENCE DE SARA (LABORT)

Hugo Schuchardt

Graz, 1922

Traducido por Gerhard Bähr

Göttingen, 14 abril 1923

La mejor base para el estudio científico de cualquier idioma son las nociones prácticas de él, por modestas que sean. Allá por el año de 1870 yo las adquirí del cámbrico tratando con un cambro y en otoño de 1876 sufrí en el país mismo una especie de examen lingüístico. Diez años más tarde, deseando asimilar el vascuence no encontré a nadie con quien conversar ni tampoco un manual impreso tan excelente —ni mucho menos— como los “Welsh Exercices” de Rowland (1870). Unas voluminosas gramáticas de los “dialectos” vascos se me antojaban fortalezas con troneras y puentes levadizos que en lugar de brindarme una entrada festiva amenazaban con un prolongado asedio. Por otra parte la *Guide Manuel* de Dartayet del año 1876 semejava una pradera intransitable y pantanosa en que uno se pierde y se ahoga. Así fué que no tuve más remedio que volver a ir —pero esta vez sin preparación alguna— al país del idioma anhelado y fué Sara (en francés Sare) el punto que escogí para sentar mis reales (1).

---

(1) Ya en el año 1883 dijo G. Gabelentz criticando los “Outlines of Basque Grammar” de W. van Eys refiriéndose a las singulares dificultades del vascuence: “Aquí en realidad no hay mas que un remedio, el de experimentar lo que tiene que pasar cada niño vasco dejando a ese idioma extravagante influenciar sobre nosotros hasta que consigamos ese instinto que ya no puede fallar y después transformar el instinto en conocimientos científicos”. Ciertamente es de extrañar que Van Eys, el cual precisamente ha puesto de moda el vascuence en el mundo científico, parezca haberse valido muy poco de ese auxilio. Por lo que se él ha estado durante una temporada bastante larga en el País Vasco (en Guéthary?). Pero en sus obras se echa de menos el contacto estrecho con el idioma vivo, y su limitación a los documentos impresos le ha hecho perder muchos conocimientos, haciéndole además incurrir en no pocas equivocaciones. Generalmente las cosas son a la inversa. Tal cual extranjero queda obligado por alguna causa a dedicarse al ejercicio práctico del vascuence resultando de ahí su estudio lingüístico. Vinson estuvo en el País Vasco una docena de años en calidad de forestal y pasó luego a la profesión de lingüista mediante el euskera y el tamul aprendido en su niñez. El alemán V. Stempff († 1909) comerciante en vinos en Burdeos, concibió vivo interés por el vascuence con ocasión de una estancia en Biarritz y fué uno de los más trascendentes en la gramática vasca. Podría tal vez decirse en estos casos que el vascófilo fué a ser vascólogo pero la relación entre

Cuando tomé informes en Bayona del primer ente vasco —es decir de la criada que descubrí en la fonda— sobre las posibilidades de locomoción en el País Vasco ella me preguntó qué era lo que yo buscaba ahí. Contestéle que quería aprender el vascuence y ella me repuso: “Para eso ha nacido Vd. demasiado temprano”. Su observación no carecía de fundamento, y sin embargo ella no tuvo razón del todo. Pues en el término de tres meses me asimilé el idioma lo suficiente para poder —con el sólo auxilio de los libros— penetrar luego en casa en sus recintos más recónditos publicando además una serie de artículos vascológicos y todo eso por mas que los aires húmedos que llegaban desde el Océano Atlántico convertían mis sesos en substrato poco favorable para la conjugación vasca.

---

estos dos términos tantas veces confundidos reclama la rectificación. Cuando G. Lacombe (*Eskualduna* 1 de sept. 1911) trata de hacerlo oponiendo el “étude à l'affection” yo me permito observar que la afición conduce a todo y aquí primero a la idea del vascuence como idioma único sea en cuanto a su antigüedad, a su filosofía o a su dificultad, en particular a esto último.

El Imposible Vencido de Larramendi (1729) a todos les entra un tanto en la sangre, y hasta en la pluma al atareadisimo, inconstante y fantástico E.S. Dodgson, el cual con saber muy bien el vascuence y conocer muy bien todo lo vasco no sabe aprovechar sus nociones, desparramándose su actividad científica en mil ocurrencias, buenas y malas. A algunos su oficio sacerdotal les condujo a predicar en vascuence y luego a ser escritores vascos, como el padre E. Materre (1617) y cuarenta años después a Silvain Pouvreau, que hasta en la historia de la lingüística vasca ocupa cierto puesto. Por fin evoco un nombre que allá hace medio siglo andaba en lenguas de todos y que hoy día ha caído en olvido absoluto, el del judío converso Mortara. Natural de Bologna y después de haber frecuentado entre otros colegios el especializado en idiomas Mitterutzner en Brixen, llegó como religioso a Oñate en Gipuzkoa y vino a ser uno de los más entusiastas vascófilos. Ya en el año 1888 en una carta en euskera dirigida al editor de la revista Euskal-Erria hizo formalmente profesión de fé diciendo que sin ser vasco de nacimiento lo era de corazón e iba siéndolo cada vez más (*egunetik egunera euskaldunagotzen ari naiz*). En lo sucesivo colaboró en la Revista con unos artículos en verso y en prosa dando entre ellos una relación sobre su juventud (hasta 1878) con el título *Pio IX garren aurcho baten salbatzallea*, y además una serie de artículos vascológicos en castellano que yo no estimo sean una ganancia para la ciencia. En este punto he de declararme contrario al mezzofantismo (poliglotismo), pero me aseguro contra los que me tachen de contradecirme a mi mismo. El que se pone a practicar un idioma extranjero quedará siempre estimulado a proseguirlo por los elogios exagerados de quienes lo hablan como materno, sin tener en cuenta que la causa de los elogios no ha de buscarse sino en el egoísmo. Mi maestro vasco A. Etcheverry me rogó, cuando yo le había declarado (en 1888) que en lo sucesivo no le escribiría ya en vascuence, no hiciera tal pues sería lástima que entregara mis nociones vascas al olvido, después de haberlo aprendido tan bien (*franko ongi*); el abate Adéma escribió en el mismo año al vascófilo Roehring —vease Trübners Record 1888m 68 gs.— que yo hablaba el vasco *arras ongi* lo cual en la traducción “*he speaks beautifully*” aparece aún más ridículo. En cuanto al olvido juzgarán otros si tal suposición ha quedado justificada; con absoluta sinceridad continúa Etcheverry: “Trate Vd. siempre de escribirme en vascuence, aunque necesite mas tiempo, pues tengo tanto gusto de recibir de Vd. una carta en vascuence”. Tanto el erudito como el iliterato dejan muchas veces de darse cuenta cabal sobre la diferencia de apreciación entre el conocimiento práctico, el conocimiento intuitivo y la comprensión penetrativa. Si es que sostengo que el primero es una base deseable aunque no imprescindible para la tercera, ciertamente no le pongo límite estrecho; por mas que se conserve el conocimiento práctico y se perfeccione con cualquier intención, quedará desde luego falto de importancia para la

El que viaja por un país extranjero desea sacar alguna cosa completamente nueva, y hasta entonces descuidada y desconocida. En el caso presente no podía tratarse sino de la acentuación del vascuence labortano, ignorado o desatendido por los propios. Los extraños en cambio, daban vueltas esquivamente a ese asunto. El húngaro F. Ribáry (1866) por cierto había publicado una gramática vasca en húngaro, en la cual dedicó un capítulo breve a la entonación dotando de acentos a un texto de Leizarraga; pero se basa en los datos de Larramendi es decir refiriéndose a la acentuación guipuzcoana. J. Vinson, el cual en el año de 1877 dió a luz una traducción francesa de dicho trabajo, se declara totalmente incapaz de criticar el susodicho texto en el trabajo de Ribáry, puesto que no se había dedicado a la importante materia de la acentuación; pero no le habían faltado ni la ocasión ni el tiempo, pues ya en el año de 1870 había hecho unas observaciones vagas sobre el acento (*Revue de Linguistique*, 3, 427). Cuando el príncipe L. L. Bonaparte —en lo sucesivo lo llamaré simplemente Bonaparte— hizo en el mismo año las anotaciones de Vinson a Ribáry objeto de un minucioso examen, le pidió razón por tal omisión y mencionó de paso que él mismo había reunido en mil lugares numerosos datos sobre el acento en vizcaíno y labortano y que se proponía publicarlos; ignoro si se encontrarán en sus papeles póstumos. El Capitan J. Duvoisin en Ciboure a quien yo había remitido un pequeño cuestionario, me refirió una historieta romántica sobre la desaparición de su respuesta sin terminar y dió el asunto por concluido. Otra persona del ramo me inculcó que la acentuación labortana coincide en lo esencial con la de Guipuzkoa; en la capital de Guipuzkoa, en cambio me enteraron de que el guipuzkoano carecía de acento y que, las investigaciones sobre él no eran sino puras sofisterías. No extrañará a nadie el que las impresiones que recibí en un paseo por el mercado de San Sebastián ni confirmaban las tales opiniones ni las

---

investigación en cuanto esta se base sobre fundamentos un tanto sólidos. Ni siquiera se avienen muy bien estos dos cuando se ven juntos; pues los nexos vivos de un idioma por un lado y, los históricos por el otro reclaman el funcionamiento de partes muy diversas de la inteligencia. Los políglotas rara vez son lingüistas y los hombres de ciencia no se dan cuenta completa de la importancia preparativa de los libros de ejercicio arriba mencionados. Ciertamente son estos muy heterodoxos por su tamaño y mérito. No cabe en ellos la tacha de que sean faltos de ciencia, pues se trata de la práctica, en lo cual seguramente, se cometen los desaciertos mas garrafales; la mayoría de los autores no aciertan a hacer ascender a los discípulos cómoda y gradualmente. Todavía no se ha hecho extensivo al vascuence el arte de la políglotía; en *El Baskuence en 120 lecciones* (1896) de Azkue sólo está señalado el conocimiento de tal arte; en el *Método gradual para aprender el euskera*, “primer grado” (1918) “de la sociedad vascófila (Euskeltzale Bazkuna)” con la “Clave de ejercicios” se vislumbra en efecto el empeño de llevarla a cabo. Pero en el fondo aún este libro no está destinado sino para los mismos vascos, pues persigue con miras patrióticas el exterminio del extranjerismo (erdarismo) lo mismo que las obras *Sintaxis del idioma euskaro* (1912) de Echaide y *De sintaxis euskérica* (1920) de Altube. En cuanto que en el euskera no se tratará sino de satisfacer las necesidades del erudito sería oportuno escoger un camino intermedio, es decir el de suprimir los ejercicios repetidos, sin apartarse del principio de Jacotot. Póngase por ejemplo un texto continuo (v.gr. la parábola del hijo pródigo en el Testamento Nuevo de Leizarraga) con explicación de todas las formas nominales y verbales como una serie de eslabones cada vez mas estrechos. Es verdad que yo había esbozado algo semejante. Pero como no tengo esperanza de poder publicarlo, quisiera recomendar a otros consideren este proyecto.

rectificaban. Mucho tiempo después dijo el abate J. Ithurry, cura de Sara (1845-1896, era natural del Labort bajo nav. occ.) en su Gramática del vasco labortano (del año 1895; en realidad se imprimió de 1894-1916 y apareció en 1920) VIII, con toda sinceridad pero no muy exactamente: "Il n'y a pas d'accent tonique, du moins de nos jours dans le dialecte labourdin. Toutes les syllabes ont la même valeur". No, las sílabas no tienen igual valor ni en el vascuence ni en ningún otro idioma polisílabo. Pero en los unos las diferencias tónicas —por ahora sólo me ocupo del acento tónico o expiratorio— son menores que en otros dando por consiguiente lugar a que algunos no los oyen o los oyen mal. Podemos en general admitir dos clases de idiomas: los que tienen el acento fijo y los de acentuación fluctuante, sin negar transiciones entre las dos categorías. Aun los lenguajes de la primera categoría, v.gr. el alemán, presentan ciertas fluctuaciones; por otra parte el labortano —cuyo carácter de acento oscilante es innegable en resumidas cuentas— se inclina en cierto grado a la acentuación fija pudiendo este hecho interpretarse como un germen del futuro o como un rezago del pasado. Esto último lo maliciaba el abate Ithurry, y difícilmente se le podía escapar ya que se ocupaba constantemente de Leizarraga, Axular, Haraneder y otros escritores antiguos, que hacen uso frecuente, aunque no muy regular, del acento ortográfico. Sobre Leizarraga he tratado a medida de mis fuerzas en la introducción a sus escritos pág. XC-XCVII. No me he metido a averiguar hasta qué punto los posteriores concuerdan con él, sea en los detalles sea en lo fundamental. Como hallándome en Sara apenas tenía conocimiento de esas cosas, podía dedicarme con plena despreocupación en el estudio e investigación del lenguaje vivo. Puede ser que con dirigir mi atención a ese solo punto me apartaba de materias mucho más interesantes y fecundas; hacía recitarme, leer y dictarme y escuchaba a cuantos se me presentaban. De entre mis numerosos apuntes entresaco unos pocos, los más esenciales, para hacer más transitable el camino a quienes se decidan a lanzarse por él.

Aunque también en vascuence existen varias graduaciones del acento tónico, distinguiremos por el estilo de la antigua gramática elemental entre sílabas acentuadas y no acentuadas procurando averiguar el acento principal. Puede este cargarse en cualquier sílaba de un vocablo, pero su colocación regular es en una de las tres últimas. Con el vasco sucede pues algo semejante que con el griego; sólo que se aproxima tanto el acento secundario de la antepenúltima o de la última al acento principal de la última o antepenúltima que las agudas y esdrújulas $\acute{\text{---}}\text{---}\acute{\text{---}}$ y $\acute{\text{---}}\text{---}\acute{\text{---}}$ apenas se pueden distinguir en muchos casos; tal vez valdría más en estos casos escribir así $\acute{\text{---}}\text{---}\acute{\text{---}}$. Pero hay ejemplos suficientes en que no cabe duda que el principal se carga en la última sílaba. Claro está que el cambio de acentuación lo provoca en muchos casos una alteración de las condiciones, las cuales están en gran parte arraigadas en la individualidad de las personas y del ambiente, sin que se las pueda averiguar ni apreciar (2). Pero en parte

(2) La lectura de los textos silhicos (bereberes) publicados por H. Stumme me ha suministrado suficientes pruebas "de que aun en la misma época el lenguaje individual carece de homogeneidad fonética" (Lit. Centr. 1896, 1011). A esto observa N. Rhodokanakis (Lüdarabishe Expedition X, XV) con respeto al dialecto árabe vulgar de Döfâr, que el habla de su interlocutor presentaba inconsecuencias tanto en la pronunciación de las consonantes y vocales como en la acentuación.

también en la manera de combinar los vocablos (fonética de oración); generalmente se tratará entonces de dos palabras que forman una unidad como sustantivo + adjetivo. Por mas que me esforzaba no llegaba en el principio a averiguar la colocación del acento principal en un sustantivo bisílabo como *gizon*, hasta que observé su dependencia del adjetivo anexo, v. gr. *gizon óna*, el hombre bueno, pero *gizón handía*, el hombre grande. Los sustantivos verbales terminados en -te cargan el acento principal en la sílaba radical conservándolo ahí por lo comun a pesar de cualquier sufijación, p. ej. *ikúste* ver, *ikústea* el ver, *ikústeko* para ver, *ikústen* en viendo ver, *ikústen du* él lo ve. El infinitivo se combina con ciertas flexiones del auxiliar (a excepción de las últimas mencionadas) mediante supresión de la -n final y de la d- inicial (3) y tan estrechamente por cierto que el acento pasa a la sílaba final -te como *ikusté-ut* yo lo veo, *ikusté-uzu* vos lo veis (por *ikusten dut*, *ikusten duzu*); antiguamente se escribía también con frecuencia: *ikusteut*, *ikusteuzu*. Los sufijos atraen en gran parte al acento pero habrá muchas excepciones; regularmente se dice *ikústekó* para ver, *étchekó* de casa, *égunekó* del día, etc., pero por otra parte *hamarréko*, amarreco en el juego de mus (*bátékó* lo ígual que *batékó*); el adverbio *hóbeki* mejor, *tristeki*, tristemente, *bértzeki*, de otra manera, etc. pero siempre *eméki* despacio. Al final de los sustantivos *i* y *u* —frente a *e* y *o*— muestran predilección por el acento principal, lo cual se manifiesta en particular con ocasión de la sufijación del artículo tanto del determinado (-a) como del indefinido (bat): *sémea*, *séme(b)at*, el, un hijo; *zaldía*, *zaldí(-b)at*; el, un caballo; *ótchoa* el lobo; *búrua* la cabeza. Cuando -e y -o se permutan en *i* y -u el tono principal distintivo permanece: *sémia*, *ótchua* y hasta puede servir para señalar la significación, como en *sárea*, *sária* red, *saria* el salario. Comp. Bonaparte VB (es decir *Le Verbe Basque*, 1869) XXIX nota 1.ª y 2.ª. Este es el único pasaje que recuerdo en que Bonaparte se explica sobre la acentuación labortana contraponiéndole detallada y decididamente la suletina.

En mis observaciones hechas en Sara tuve la impresión de que la acentuación de las sílabas finales (resp. de las antepenúltimas que coincide con aquella) prevalece mucho sobre la de la penúltima. Sólo sería provechoso ahondar más en los detalles si la comparáramos a cada paso con la acentuación de los demás dialectos. Consta que en este respecto divergen mucho entre sí tanto tocante a la intensidad como a la colocación. Generalmente se le atribuye al suletino una

(3) No encuentro en ninguna parte explicación fonética de este fenómeno; el mismo H. Gavel en su obra *Eléments de Phonétique basque* (1921) 280 no hace mas que sentar la supresión del grupo n + d, como (182) la del grupo r + d. Pero el grupo como tal no puede desaparecer, pues ha de suprimirse primero o la -n (-r) o la d-. Este problema no lo soluciona tampoco Bonaparte (VB 160; comp. A Campión *Gram.* 129), el cual cita multitud de ejemplos pertinentes al caso (v. gr. flexiones como *ikusteuzu* precisamente de las variedades labortanas); él dilucida este fenómeno solamente desde el punto de vista de la gramática, es decir como “*verbi-sation*” (del “*nom verbal*”). Pero en su lugar los ejemplos demuestran que, aunque la supresión de la -n (-r) no es nada rara, sin embargo le habrá precedido en los casos presentes la de la d-. Entre los ejemplos tomados de los varios dialectos observamos tales como *jankot* por *janko dut*, *ikusugu* por *ikusi dugu*; merecen especial mención las flexiones en que la vocal posterior a la d ha saltado por encima de la -n (-r), como *jateuntzu*, *jatauntzu*, *jatontzu*, por *jaten duzu*, *ikustentzut* por *ikusten dizut*, *biaurte* por *bear dute*. Este -ein- por -endi- ya lo encontramos en el labortano de Axular: *pensatzeintu* por *pensatzen ditu*, etc.

acentuación efectiva con la misma energía con que se niega en el labortano (y en el bajo navarro). El abate Inchauspe ha provisto de acento todas las palabras en su obra *Verbe basque* (1858; en suletino). L. Gèze en sus *Eléments de grammaire basque, dialecte souletin* (1873) da al principio un breve texto con acentuación harto abundante (Bèthlèémé, guéhiênétan, etc.). De la acentuación del guipuzcoano se trata en las gramáticas de Larramendi (1729) y de Lardizabal (1856) basándose éste en aquel. La gran gramática de A. Campión (*Gramática de los cuatro dialectos literarios* 1884) calla sobre esta materia; su autor es natural de Pamplona, perteneciendo por lo tanto al alto nav. merid. Al mismo dialecto pertenece J. Lizarraga, el cual a instancias del príncipe Bonaparte (*) tradujo el evangelio de San Juan en su dialecto (1868), y además compuso en el mismo dialecto más de 700 coplas (*Jesus. Copla... 1868*). La primera obra está en gran parte provista de acentos, pero con muchas irregularidades (versos enteros carecen de él); la segunda sólo en los vocablos consonantes pero también con numerosas anomalías.

Antes de volverme al acento vizcaíno he de poner una advertencia que había adrede dejado para más tarde. Cuando llegué a Sara para desentrañar el enigma del acento, tomaba esta palabra en su sentido ordinario —con que yo estaba familiarizado— el de acento expiratorio o dinámico. Al lado de éste aparece por todas partes el acento musical, aunque en una parte prevalece el uno en otra el otro. Demasiado tarde se me ocurrió que debiera haber tenido que procurarme claridad sobre la relación de ambos en el euskera. V. gr. yo había apuntado *igabé? òsin? òoi? àhora?* con las respuestas *gàbe, òai* y ahora estoy en dudas sobre si la acentuación de *igabé?* no será la misma que en la palabra alemana *ohne?* (=sin) con el acento dinámico en la primera sílaba y el musical en la segunda. Lo mismo reza con casos semejantes como *iadio! iadió!* (las expresiones de saludo suelen modificarse un poco en todas las comarcas, con la repetición). Se trata pues del problema primordial y más importante; pero para su solución mis luces habrán sido demasiado cortas, pues veo que ha dado o aún sigue dando que hacer al mas competente para ello, al autor del monumental diccionario vasco, compositor de canciones y óperas, R.M. de Azkue. En su Gramática del dialecto vizcaíno escrita en castellano y en vascuence (1891) pone un párrafo especial sobre el acento (25-27) tomándolo en el sentido de expiratorio. Dice, es verdad, que el acento vasco no semeja el de los idiomas modernos (parece pues que recuerda vagamente el acento del griego clásico): “es mucho mas suave el nuestro”. Dice que el latín *cànticum*, español *càntico* y su equivalente vasco *aotsaldi* acentúanse los tres en la *a* primera que es el “sonido acentuado”, pero que en vasco las otras dos sílabas se pronuncian “en la misma entonación”, pero no en castellano ni en latin. Además enseña que todos los vocablos vascos cargan el acento en la primera sílaba (por eso: Sótero, Dúran-go = en cast. Sotéro, Durán-go, etc.), tomándose también el artículo como vocablo propio (gizon-á). Me parece que entraña importancia la advertencia de que

---

(*) Joaquín Lizarraga (1748-1835) no hizo estas traducciones a instancias de Bonaparte, pues había fallecido antes de que el príncipe encargara sus traducciones. Bonaparte publicó las traducciones de Lizarraga a partir de los manuscritos que llegaron a sus manos y se conservan en el Archivo General de Navarra. Ver mi *Bibliografía Bonapartiana* (Bilbao, Euskaltzaindia, 1991), fichas 679 y 680. (JAAM).

oradores y poetas trasponen los acentos con frecuencia "por causa de su suavidad". Mas tarde el oído de Azkue percibía estas cosas de otra manera; conoció que la prosodia vasca es esencialmente musical. Confesó su equivocación en una conferencia dada en San Sebastián en 1903, de que tuve conocimiento en el año 1912 por una copia que me fué prestada (*). No llegó a imprimirse que yo sepa; pero no puedo pasarla por alto, mayormente porque las teorías expuestas en esa ocasión por Azkue parece que han quedado como suyas hasta hoy día, aunque entonces no negaba la posibilidad de que reincidiese en un error. Eso se desprende de su gran diccionario publicado poco tiempo después (1905/6); como v.gr. I, 122^b, 196^{ab}, 493^b. En el comienzo dice: "v. en la Introducción la cuestión del acento". Pero tal introducción no existe y en el Prólogo no doy con nada que venga al caso. Sólo entresaco de la conferencia lo preciso para caracterizar el juicio de Azkue; en los detalles yo mismo necesito explicaciones. Azkue aparta decididamente la acentuación "genuinamente vasca" es decir sobre todo la vizcaína (y probablemente también la guipuzkoana, aunque él no se puede explicar dónde Larramendi ha oído el acento que reproduce), de la suletina la cual se extiende también a más comarcas alto navarras; dice que esta última consiste menos en la "entonación" que en la prolongación de las vocales. Se ve que en esto hasta la cantidad de las vocales la clasifica bajo el concepto ampliado del "acento", como lo hacen van Ginneken y otros. Hay vocablos átonos, monótonos y polítonos. Los mas numerosos son los monótonos; en ellos todas las sílabas son de igual entonación y sólo el vocablo inicial posee cierta "depresión tónica" lo cual es de escasa importancia (dice que en el canto esta particularidad resalta mucho y que los cantores no ejercitados no aciertan bien con la primera nota dando un tono más bajo de "su propia tesitura"). Polítonos son las palabras en que la última sílaba es baritona (expresándose en la escritura poniéndola un poco más abajo que las otras). En muchos casos vocablos idénticos se diferencian por el tono, v.gr. *Durango* nombre del lugar, *Duran_{go}* nombre personal; *ondo* (adverbio) bien, *on_{do}* tronco de árbol; *bada etorri* (ya) ha venido, *etorri ba_{da}* si ha venido. Los sufijos según él son de dos categorías los "barítonos" y los "parátonos" v.gr. *etche_{tik}* de casa, *etchean* en casa. Igualmente *gizonak* (*egin du*) el hombre, *gizon_{ak}* (*egin dute*) los hombres, lo cual concuerda perfectamente con los ejemplos de Larramendi *gizonák*, *gizónak*. Toda esta teoría la menciona Azkue en sus "Conferencias sobre música popular vasca" (1919) con breves palabras aludiendo de paso a su conferencia del año 1903. Sólo me llama la atención que diga: "Los suletinos cargan siempre un acento fuerte extraño a la lengua" (375) al paso que antes había atribuido este papel a la distensión o prolongación de las vocales en el suletino.

Cuando Azkue habla ahí de "nuestro acento tónico" seguramente se refiere al musical; pero aquí como en todas partes la terminología hace de las suyas. Nosotros aplicamos el término "tónico" al musical; entre los franceses reina confusión. Littré y el Dict. gén. ponen el término de "accent tonique" tanto para designar el expiratorio como el musical. En el N. Larousse ill. se dice que el "accent prosodique" se llama "accent tonique" cuando se trata de la "élévation de la voix". Beauzée (1767) ignora el "accent tonique" —sólo distingue entre

(*) Se la envió Julio de Urquijo el 15.1.1912 y Schuchardt le devolvió el original el 31.1.1912. (JAAM).

“accent prosodique” y “accent musical”; van Ginneken (1907) lo desconoce igualmente— pues sólo se refiere al “accent d'intensité” y “accent musical” El mérito principal del artículo de N. Ormaechea titulado “Acento vasco” (*R. basque* (*) ([1918], 1-15) consiste en el hecho de que ha puesto debidamente de relieve el contraste consabido, aunque su artículo no es debidamente ni decisivo, ni siquiera fué proyectado como tal. Zahiere a S. Arana porque este usa en su *Ortografía del Euskera bizkaino* (1896) el término acento tónico o simplemente acento en el sentido de acento expiratorio, es decir al revés de lo que hace Ormaechea. En lo real Arana podría tener razón. Pues dice repetidas veces que todas las sílabas de un vocablo vasco se pronuncian con la misma intensidad: áz-ká-tá-sú-ná y que por lo tanto un vocablo por lo menos trisílabo parece acentuado en las sílabas última y antepenúltima. Désele a cada palabra pronunciándolas separadamente igual intensidad y júntense gradualmente hasta que la palabra se profiera con la velocidad del habla corriente y parecerá a la vez esdrújula y aguda lo cual según él no sería sino una ilusión fónica o acústica (4). Pues bien, tras de esta ilusión podría ocultarse lo que otros llaman acento musical. En el *Manual de conversación* (guip.) de I. López Mendizabal (2 1918) damos con un párrafo encabezado con las palabras *Acento tónico* que justamente llena cuatro páginas. No explica el autor cual es el significado que atribuye a esa expresión; sólo dice que aunque fundamentalmente todas las sílabas se pronuncian en vascuence con la misma intensidad, sin embargo en algunas comarcas el acento tónico principal se carga en la última sílaba sin excluir que en palabras mas que bisílabas se acentue también la primera sílaba, aunque algo menos que la última; en *astearte* se carga el acento principalmente en la última *e* aunque también en la *a* primera se hace una pequeña inflexión de voz, como si dijera ástearté, érorí, etxéa. ¡Tres veces “aunque” en una sola frase! ¿Como es posible en estas circunstancias informarse sobre la prosodia guipuzcoana? (pues de esta se trata).

Como última novedad he de hacer mención del voluminoso libro de H. Gavel, *Eléments de Phonétique* el cual a diferencia de las grandes gramáticas (1879, 1884) contiene un capítulo sobre el acento ofreciendo no pocos hechos dignos de mención a pesar de su brevedad. Yo he de hacer, desde luego un reparo y ese toca al título: “De l'accent tonique” sin que el autor de luego luz sobre este término ambiguo. Puesto que Gavel es suletino y mira las cosas desde el punto de vista de este dialecto supondremos en verdad, que él se refiere al acento expiratorio y con esto bien se aviene el hecho de que atribuya al suletino un “accent tonique nettement caractérisé” (5) que echa de menos en el labortano y el bajo navarro. ¿Pero cómo son las cosas en el vasco occidental? Gavel no da explicación suficiente, pues sólo dice al principio: “Dans les dialectes basques

(*) Schuchardt llama *Revue Basque* a la RIEV. (JAAM).

(4) Así se explica según Arana (267) el que muchas voces toponímicas y patronímicas hayan llegado a ser “esdrújulas” en castellano, v.gr. Zumárraga, Únceta, Aristegui, etc.

(5) Gavel dice (108, nota) que el suletino siempre se ha inclinado a cargar el acento en la penúltima, pero que por analogías y concisiones se han formado esdrújulas y agudas. Si en el resto del territorio vasco domina —según parece— la acentuación final, ¿es que se trata del mismo sistema de acentuación o de otro?

espagnoles on trouve souvent, pour certains mots, un accent tonique très léger et de peu d'intensité”.

Renuncio a meterme en multitud de interesantísimos detalles que se encuentran en todas estas obras y termino con una observación más general. El grado de precisión con que cualquier acentuación —sean los detalles, sea el sistema— se percibe y se fija, no podemos averiguarlo, sino cuando conocemos la acentuación del mismo observador. A mí la acentuación labortana me ha hecho recordar mucho la francesa en particular (no la bearnesa o provenzal en especial). Se me figura que los franceses no se dan cuenta de esta semejanza. Por otra parte me extraña el que las acentuaciones española y francesa juntas se contraponen a la vasca, cual si aquellas dos no distaran entre sí otro tanto que de la vasca. Sería muy instructivo hacer escuchar y apreciar algun texto vasco un tanto extenso a un español, un francés y un alemán (6). Pues la trascendencia y a la vez la dificultad del problema consiste en averiguar precisamente si domina el acento musical o el espiratorio o si ambos se cruzan. Mas tarde a estas observaciones aisladas y mas bien casuales se agregará alguna investigación a fondo y su temática valiéndome de todos los auxilios que nos hemos procurado recientemente. Antes de la guerra se había sabido despertar el interés de Rousselot por la fonética vasca; J. de Urquijo al anunciarlo (*Estado actual de los estudios relativos a la lengua vasca* 1918, 30) añade: “Las futuras experiencias tendrían además especial interés para el estudio del acento vasco, materia de capital importancia para la etimología y que ha estado casi olvidada hasta los trabajos del señor Azkue y del P. Ormaechea”. En calidad de presidente de la recién fundada Academia de la lengua vasca Azkue estará en condiciones de iniciar y llevar a cabo esas investigaciones, para fijar los resultados en las primeras hojas del Atlas lingüístico del País Vasco, el cual lo tienen proyectado, tiempo ha, los Srs. J. de Urquijo y G. Lacombe a imitación del atlas lingüístico francés y que ojalá se realice tarde o temprano.

En este punto se nos presenta este problema: si es que atribuimos los diferentes sistemas de acentuación a los varios dialectos en el vascuence, ¿no podemos entonces tomarlos por signos distintivos de los dialectos? Con esto entramos de lleno en el problema general de los dialectos; pero procuraré ser lo mas sucinto posible. Aquí como en todas las partes la terminología es causante de equívocos y yerros; aquello de “nomina ante res” debiera sustituirse por el

---

(6) Un joven alemán, el estudiante G. Bähr natural de Guipúzkoa el cual había pasado su niñez ahí, ha vuelto después de la guerra a Zumárraga (Legazpia) y a raíz de las escasísimas reminiscencias de la infancia se ha dedicado al vascuence, llegando en el término de un año a apoderarse completamente de dicho idioma. Puesto que toma también un interés científico muy vivo al vasco, yo le estimulé cuando habíamos empezado a cambiar cartas a que parase mientes en el acento. Me comunicó varios textos con su acentuación que me son muy valiosos; pero no tengo motivo por qué ponerlos aquí. Solo reproduzco algunas observaciones generales suyas. Dice que el acento es invariable en ciertas palabras, y que en las otras cambia según las comarcas (v. gr. en Zum. *edérki. etxéa*, en otras partes *éderki, ètxéa*). Algo mas tarde me escribió que cuanto mas se fijaba en el acento mas crecía su confusión y que tenía la impresión de que la entonación musical hacia cierto papel, sin que él pudiese averiguar en qué casos. Solo leyendo lentamente lo conseguía en parte.

otro: "nomina sunt odiosa". El vocablo "dialecto" no representa en el fondo un término científico, sino popular que fué adoptado por la ciencia sin que ésta haya sido capaz de adaptarlo. Por un lado es algo relativo con los otros dialectos contiguos y el idioma sobre sí; por otro lado es algo complejo sin la imprescindible coherencia de sus partículas y sin límite fijo, no siendo, por ahí, ni individuo ni organismo, como se ha pregonado tantas veces (7). Tampoco como un idioma forma un conjunto homogéneo e íntegro interiormente, es decir, en sus particularidades, tampoco lo forma exteriormente, es decir tocante a su delimitación: no hay verdaderos límites dialectales; lo que así llamamos no son sino límites accidentales sentados por cualquier interrupción algo prolongada del comercio e intercambio idiomático. Se dan p. ej. casos en que dos puntos muy distantes B y C están enlazados por relaciones fluidas, contrastando notablemente con los puntos limítrofes b y c. Resulta, pues, que la clasificación científica de dialectos es algo imposible, y lo que en 1870 afirmé tocante a los dialectos románicos, en adelante lo aplico igualmente al vascuence. Pero ni el geógrafo puede renunciar a la red de paralelos y meridianos, ni el lingüista a la clasificación en dialectos. Tiene que crearlos, por lo tanto, según su arbitrio, escogiendo de los hechos característicos directamente averiguados de un idioma o mas bien de clases enteras de semejantes hechos uno que lo toma por base sobre el cual construye el dialecto. Pues en realidad procede a la inversa de lo que él afirma; ya que no cabe tomar alguna señal característica de una especie careciendo aun de definición. Si los lingüistas suelen tomar por la cosa mas característica las relaciones fonéticas, eso es, porque estas se averiguan con mas facilidad y prontitud; hasta el hombre del vulgo conoce al forastero precisamente en la pronunciación, y la historia nos cuenta aplicaciones bien prácticas de esta circunstancia. No puede extrañar, que también los lingüistas sean siboléticos (*). Pero también podrían atribuir a la pronunciación un valor interior, podrían suponer que las propiedades psíquicas del que habla se exteriorizan en algun modo reportándose, para probarlo, a las experiencias diarias. Pues dentro de la pronunciación la cadencia y el ritmo se señalan mucho mas claros que la pronunciación de cada sonido de por sí. Estos en gran parte podrían deducirse de aquellos, apoyando así la vieja teoría de que el lenguaje se originó en la música. Yo mismo estaba algun tiempo tan enredado en estas opiniones que la investigación de las relaciones aludidas se me antojaban de capital importancia; después las he modificado mucho, sin dejar de darme cuenta de la magna importancia que reviste un artículo como el de Elise Richter sobre "el nexo intrínseco en la evolución de los idiomas románicos" (1911). Pues demasiadas veces he sabido que el ritmo es muy distinto en dos idiomas muy emparentados, pudiendo, por lo tanto, haberse desarrollado tan sólo en las últimas épocas. Este sería el lugar donde resolver el problema que encabeza este párrafo. Pero en vez de hacerlo no hago mas que poner de relieve el provecho común que podría recabarse de una minuciosa investigación del territorio eúskaro bajo este punto de vista. A esto ha de agregarse el hecho de

(7) Comp. mi artículo "Sprachverwandtschaft" en *Zitzungsberichte den Berl. Akad. des Wissenschaftler*, 1917, 518 y ss.

(*) Schuchardt usa la palabra "Schibbolethiker" tomando la palabra hebrea "Schibboleth" (Jueces, XII, 5/6). La pronunciación de la primera sílaba (Schi- o si-) distinguía a los galaditas de los efraimitas. (JAAM).

que es preciso cuando avanzamos de lo étnico a lo idiomático que es preciso partir no sólo del temperamento que conduce al ritmo sino también de la tendencia intelectual que determina la forma del idioma. Y en esto seguramente lo genuino de cada tribu se señalará mas precisamente que en la fonética. Cabe dudar sobre si aun desde el punto de vista empírico ésta representa siempre lo netamente característico —según algunos afirman— y vuelve el vascuence a darnos luz en esta materia. Por lo menos tendrán que cambiar un tanto de opinión quienes han investigado antes en el terreno románico. Las flexiones verbales hacen allá un papel mas importante que acá, quizás el decisivo (8).

Aunque no hay verdaderos límites para los dialectos sí los hay para los fenómenos lingüísticos por sí o grupos de tales es a saber para la forma de un vocablo, su significación, el enlace de palabras, etc. Esto también entra en la materia del atlas vasco que anhelamos. Puede que algo como un mapa dialectal pueda fundarse en eso mediante combinaciones o por via de algún sistema de aproximación. Por ahora nos contentaremos, puesto que, como queda dicho, la visión de los dialectos es imprescindible en nuestros estudios, con el gran mapa de BONAPARTE titulado: *Carte des sept provinces basques, montrant la délimitation actuelle de l'euscara et sa division en dialectes sous-dialectes et variétés*. Londres 1863 (en realidad no apareció hasta algunos años después). Es una insuperable obra maestra, por el viejo estilo. No me meto a discutir las máximas que guiaban al príncipe en sus estudios (9) y en cuanto a la materia me limito al labortano. El Labort forma la mas pequeña de las 8 provincias dialectales (10);

---

(8) En *Eskualduna* del 5-II-1909 dice un anónimo (bajo Notes Eskuariennes): “Nous pensons, pour notre part, que ce qui donne a chacun des dialectes basques sa physionomie distinctive, c'est moins la différence entre syllabes fortes et faibles ai, ei, e, i que les formes verbales si caracteristiques dans le labourdin d'une part, et de l'autre dans le bas-navarrais (mixain ou cizain); à plus forte raison dans le souletin”. Esto representa el parecer corriente. Cuan lejos iba Bonaparte en la motivación de sus delimitaciones, resulta de este ejemplo del *Formulaire de Prône... d'Arbonne* 1866, 27: “Nous considerons comme bas-navarrais celui des cinq dialectes basques qui tout en ayant le verbe transitif en *niz, zira, gira, dira* etc, ne possède pas le traitement respectueux soit en *zu*, soit en *chu*”.

(9) G. Lacombe, quien mejor informado está sobre el príncipe como vascólogo, me escribió a mis preguntas sobre su terminología que éste no debe de haberse explicado nunca sobre la significación de los términos *groupe dialectal, dialecte, sous-dialecte* (también *sous-dialecte indépendant, variété* y *sous variété*, por mas que se atenga a ellos. Muy característico es un pasaje de un artículo de Bonaparte de 1876 que me comunica Lacombe: “Nous prions le lecteur, d'observer que les mots *classe souche, sous-famille branche, groupe* ne sont jamais synonymes chez nous car nous les employons constamment pour indiquer les six degrés de différence linguistique”. Son preciosos los 12 artículos sobre “Le Prince Louis-Lucien Bonaparte et les dialectes bas-navarrais” publicados por Lacombe en el *Journal de Saint-Palais* (del 20 de noviembre de 1918-14 de nov. 1920); esperemos no sean sino precursores.

(10) Bonaparte usa el término “provincia” en sentido político; él contrapone a las tres provincias francesas: Labort, Bajonavarra, Soule, las cuatro españolas: Alava, Bizkaia, Guipúzcoa, Navarra; pero, sólo las primeras tres poseen el título oficial de “provincias vascongadas”, Navarra no. Por otra parte solamente una parte diminuta de la Alava septentrional pertenece al territorio del Euskera, pero como es vizcaíno el dialecto no representa una provincia dialectal aparte. El número de ocho dialectos (expresado en el atlas con ocho colores) se explica por la división del alto navarro y bajo navarro. En mi uso los adjetivos

sólo forma la mitad occidental de la antigua Vicomté Labourd, y lo limitan al oeste el mar, al norte el gascón, al sur el alto nav. septentrional (por este lado pasa la frontera de España) y al este el bajo navarro. En *Le Verbe basque (Deuxième Tableau, Observations)* Bonaparte divide el labortano en dos subdialectos: el propio y el híbrido anotando en el margen que el baztanés podría también agregarse al labortano en vez de al alto nav. sept.; pero en el mapa se ha decidido por lo último (11). El labortano híbrido está solo representado por la localidad de Arcangues, el propio por Sara, Ainhoa, San Juan de Luz. Una división mas detallada que asimismo debe de remontarse a Bonaparte, pues coincide perfectamente con el mapa, se encuentra en Vinson *R. Basque* I, 629: Labourdin propre (Sara, Ahétze, Saint Péé, Zugarramurdi, Urdax), labourdin varié (Ainhoa), labourdin de la côte (Saint-Jéan de Luz, Bidart, etc.), labourdin mixte (Arcangues, Arbonne, Bassussary). Se ve que en esto quedan apartados del labortano propio dos subdialectos; “varié” igual que “hybride” y “mixte” se refieren materialmente al bajo navarro occidental colindante; ignoro qué diferencias de grados expresarán. Vinson ha publicado en el mismo lugar pruebas de las hablas diversas (*R. Basque*, II, 129 y ss.); una traducción completa de cierto texto (de una paráfrasis sobre la parábola del hijo pródigo especialmente preparado y ampliado para el caso) en el vascuence de Sara (12), Ainhoa, Arcangues con variedad de Ahetze, Saint Peé, Arbonne y unas formas de palabras distintivas del labortano de la costa. Pero estas diversidades fonéticas y morfológicas en su mayoría no ofrecen interés, a no ser como piedras itinerarias; v. gr. la supresión de h o la mojadura de l y n señalan al oeste y al sur. Pero la palabra *goan* (*guan, gan*) por *joan* ir, que es propia del labortano y apenas se sale de sus límites, merece atención especial. La sustitución de jo- por go- (que también se presenta en el lab. *goare, gare*, por *joare, juare*, campanilla, cascabel) no se explica fácilmente y no creo que ni Gavel (401 y ss.) lo haya conseguido; a mi se me figura que se trata de una especie de adaptación de la aspirante a la vocal, la cual igualmente se presentaría en el *Goham* de ciertos dialectos alemanes (si bien no ignoro que aquí la o está acentuada y allá no). Lo intelectual no está nunca excluido del todo; pero en algunos fenómenos hace un papel particular y sobre uno de esos quisiera tratar con extensión tanto mas cuanto que tiene también una historia exterior. Ya en 1835 A. Chaho había encontrado el vasco labortano en toda su pureza en Sara (véase su libro sobre Biarritz I, 234) libre de los galicismos de San Juan de Luz. En el *Avenir des Pyrénées et des Landes* un tal G. (Guilbeau que durante largo tiempo fue alcalde de San Juan de Luz en cuya calidad yo le conocí en 1887) contestó la afirmación de Bonaparte hecha por éste en una sesión del Instituto Antropológico de Londres: “que l’immense majorité

---

como labortano, etc. siempre se refieren a la geografía dialectal y no a la política; estos dos límites no coinciden exactamente. Por lo tanto la expresión: “labortano bajo navarro” no es sino una contradicción aparente. Por razones de conveniencia no me aparto de la división de Bonaparte. Azkue admite simplemente un alto navarro y uno bajo; pero libra el roncales de la subordinación al suletino.

(11) Al final de su vida, Bonaparte agregaba el baztanés decididamente al labortano según me comunica Lacombe, el cual, por su parte, lo encuentra muy justificado.

(12) Ya en la *R. de ling.* 4 (1870-71) 125, s. había publicado mi breve texto (sobre la muñeca) en el habla de Sara que había hecho apuntar fonéticamente a un personaje de esa. Algunos detalles no me parecen ser exactos.

des habitants de Saint-Jean de Luz sont physiquement Basques et qu'ils parlent le basque avec un accent très pur". Guilbeau dice: "Il est avéré que les trois quarts des habitants de notre ville sont mélangés... Quant à ce qui est du basque pur parlé à Saint-Jean-de-Luz... pour tous les érudits basques c'est le plus corrompu de tout le pays euskarien". El príncipe le responde en el *Courrier de Bayonne* del 10 de Octubre de 1876, dando por bueno que el habla de San Juan de Luz no es el labortano mas puro ("il céde le pas à Sare et à Ainhoa avec leurs congénères") pero afirmando que no presenta las corrupciones de los de Arcangues, Bassussary y de Arbonne. En esto sólo se refiere a las corrupciones ocasionadas por el bajo navarro no a las románicas. A estas alude Guilbeau en el *Avenir* (19.X.1876), poniendo por ejemplos en parte palabras extrañas como *ofreitcia* en parte el uso sintáctico de *zaitut* por *dautzut*, *nau* por *daut*, etc.; añade: "Tous les Saint-Jean de Luziens à l'exception de deux ou trois personnes font cette énorme faute". Esto se encuentra muy bien explicado —y probablemente el mismo Guilbeau es el autor— en el *Guide élémentaire* de 1873, XXVII: "Les habitants de Saint-Jean-de-Luz font... une faute énorme par une imitation inconsciente du français. Pour nous, en effet, *je vous donne* a la double sens de '*je donne à vous*' et '*je donne vous*'; régulièrement donc le basque devrait dire *emaiten dautzut* '*je donne à vous*' et *emaiten zaitut* '*je donne vous*'. A Saint Jean de Luz on dira, dans les deux cas, *emaiten zaitut*". A Guilbeau le contradice el capitán Duvoisin en el *Courrier de Bayonne* del 3 de nov. de 1876, pues dice entre otras cosas: "Revenant aux confusions entre relations verbales, elles se commettent un peu partout"; pero agrega que las tales confusiones han sido evitadas por autores como Etcheberri y Gasteluzar de Ciboure, Chourio de Azkain, Duvergier y Larréguy de San Juan de Luz. Yo mismo no he podido realizar una revisión minuciosa de los libros; pero encuentro el fenómeno en cuestión hasta en *Atheka-gaitzeko oihartzunak* (el texto vasco de *Les Echos du pas de Roland* 1867) por J. B. Dasconaguerre 1870. En el prefacio el autor ruega al lector, no olvide tener en cuenta que ha escrito en el dialecto de San Juan de Luz "qui n'est pas le plus regulier, mais qui est le notre"; el autor espera que su libro gustará "même s'ils lui trouvent de graves défauts, à ceux qui parlent le plus correctement le basque". En el prefacio en vascuence de dicha obra se dice correctamente: *behar bada estakuru ematen daukute* [no *gaituzte*], "quizás nos reprochen", *barkha ditzagutela* [no *gitzutela*] *huts hoyek* que nos perdonen nuestras faltas. Pero en la dedicatoria a Bonaparte: *zure Eskaldunen artheko egoitzak irabazarazi zaitu* [por *dautzu*] *bethikotz populu horren ezagutza biziena*: su estancia entre los vascos le ha hecho ganar para siempre el mas vivo agradecimiento de este pueblo (aquí nos encontramos al parecer, con un germanismo: er lässt Sie sie gewinnen), *onetsi duzu egin zaitudán* [por *dautzudan*] *eskaintza*, habeis permitido que le haga la dedicación. Y prosigue en el mismo libro lo falso al lado de lo exacto, v. gr. *egin gaitutzuan* [por *daukutzun*] *horrelako gau onentzat* por tal noche que nos ha hecho Vd. *nondik dakizkitzu erran nauzkitzun* [por *dauzkidatzún*] *gauza... horiek*, ¿de donde sabe Vd esas cosas que me ha dicho? ¿Es exacto que este giro no pertenece sino al labortano de la costa? Mi maestro en Sara A.E. decía que también existía en Azkain, pero este lugar corresponde todavía al litoral formando como un punto limitrofe hacia el interior. Etcheberri me comunicó que allí se decía *iñen nauzu zapata pare bat?* ¿me hará Vd un par de zapatos? *noizko iñen nauzkitzu?* ¿para cuando me los hará Vd? *egorriko zaitut*, yo se lo mandaré, pero que así no se "puede" decir y que eso no es vasco. En

cambio yo he oído en particular de las mujeres en Sara frases como las siguientes: *Kuenda nezazu zerbait*, cuénteme Vd algo, *etcheko andreak erranerazten zaitu* el ama de casa le encarga, *bertzealdian irabaziko zaitut* la segunda vez le ganaré a Vd, *zenbat sos hartzeko zaitut?* ¿cuántas perras tengo que cobrarle?, *nik eman hautan* [por *naukan*] yo te lo dí. Claro está que no era capaz de averiguar cada vez si esas personas eran naturales de Sara. En una pieza *Arrollte ohoina* la ratera de huevos que fué representada por las colegialas de las monjas en Sara y que yo lei en manuscrito (creo que su autor era oriundo de Ustaritz, es decir del navarro occidental) encontré estos pasajes: *ebasten nauzkite* [por *dauzkitet*] ellos me los roban; y, si no me equivoco, también: *hitzeman behar nauzu* [por *dautazu*] Vd. tiene que darme palabra, *konzienziak zenbait hausiki egiten nauzki* [por *dauzkiti*] la conciencia me hace algunas mordeduras. Por lo menos el giro *zenbat zor zaitut?* por ¿cuánto le debo? me parecía ser el corriente en Sara, y la misma *Guide* arriba mencionada, que tacha la “enorme falta” de los San Juan de Luzeños, ofrece en la pág. 6 (y lo mismo la *Guide* de 1876 en la pág 301) *zenbat zor zaitute* pero en la p. 45 correctamente *eskerrak zor dauzkitzut* le debo gracias. Larramendi pone al lado de: yo te debo *zor dizut*; tu me debes, *zor didazu*: te estoy debiendo *zor zaitut*; me estás debiendo, *zor nazu*. Sin que las palabras precedentes a estos casos (“también se hazen, quando son modos transitivos, con las ultimas terminaciones de esta especie”) expliquen la diversidad de condiciones. Azkue pone bajo *zor* ejemplos de los varios dialectos por “ese me debe a mí” y entre ellos con el acusativo del pronombre íntegro *zor nau* (nu) *horrek ni* como perteneciendo al labortano y bajo navarro y en parte aún al guipuzkoano y alto navarro. Dice que es difícil de juzgar si las frases con dativo o con acusativo son “las mas castizas”. Menciona la frase “estrambótica” con dos acusativos y sin dativo que oyó en Hazparren: *gizon hori mila libera zor dut nik* a este hombre le debo mil francos; pero ¿en qué se diferencia de *zenbat zor zaitut?* Azkue hubiera podido poner citas viejas de esta combinación de *zor* de Pouvreau, Voltaire, Leizarraga (véase mi introducción a este, pág. LXXXI).

La importancia que este fenómeno entraña a mi parecer justifica la prolijidad con que he tratado sobre él. Llama la atención dentro de la gramática vasca y no sólo por sus relaciones interiores: *nauzu* Vd me tiene y Vd me lo tiene, sino en parte por la forma exterior: *nauzkitzu* es propiamente imposible, puesto que el pluralizador *-zki-* debiera pertenecer a la 1.ª pers. de singular *n-* lo cual es imposible. Lo peregrino del resultado le hace sospechar a uno el origen exótico, lo cual queda plenamente justificado, como queda dicho arriba. Podríamos mencionar además cosas paralelas de otros territorios. El vasco *zenbat zor zaitut?* corresponde al berlinés: *was bin ich Sie chuldig?* lo que igualmente se origina en el bilingüismo, es decir allí en el francés o mejor en el románico y aquí en el bajo alemán en que coinciden los pronombres personales en dativo y acusativo (véanse mis *Bask. St. I*, 13). Pero en estos casos no es imposible que el idioma mismo ofrezca algún apoyo en que la innovación se basa después. Hago recordar las dos frases dialectales: *wenn ich dich wäre* y *setzen wir sich*, existiendo la primera en los límites románicos y la segunda en los eslavos donde se explican con facilidad, pero también se han encontrado en comarcas alemanas muy distantes de la influencia exótica. En cuanto al uso vasco podría señalarse la oscilación bastante común entre el transitivo e intransitivo (comp. *Bas. St. I*, 39 ss), en particular a los regímenes de *begiratu* ver algo y mirar a alguien (véase

abajo, nota 26), *aditu*, *entzun*, escuchar algo a alguien. Además téngase en cuenta la arbitraria supresión del pronombre datival en las flexiones junto al pronombre independiente o sustantivo, cual se practica en suletino: p. ej. *eman dü* [o *deikü*] *guri*, él nos ha dado (Inchauspe *Le Verbe basque* 433) (13). Es muy notable también el hecho de que según Bonaparte (*VB 10ème Tabl. suppl. nota 3*), en alto navarro meridional o por lo menos en la mayoría de sus variedades *eman zida* no significa tan sólo: él me lo dió, sino también él me dió (por *eman nindue*) es decir al inverso del labortano de la costa; *eman ninduen* también por *eman zautan*. No será más que una casualidad que los ejemplos estén dados en pasado; se dirá asimismo *eman dida* él me lo ha dado y él me ha dado.

Depende de las circunstancias si queremos llamar exacto o inexacto el uso de *nauzu* por *dautazu*; será falso en Sara, pero en San Juan de Luz será correcto, es decir admisible en los escritos y hasta en los impresos. Existen los dialectos no sólo juntos unos a otros sino hasta en el mismo lugar a modo de superpuestos y eso con muchas graduaciones, aun sin la contraposición del dialecto literario al vulgar (14). En el país vasco menos que en cualquier otro aquel se alza sobre este; tampoco nos hallamos con un sólo idioma literario sino con varios y los llamamos por consiguiente dialectos literarios. Campión por ejemplo da a su gramática el título “de los cuatro dialectos literarios”. Pero el número de tales dialectos es tan indefinible como su esencia; pues carecemos, para ellos, como para el término “dialecto” en general de características propias; la definición: “un dialecto que posee una literatura” no nos adelanta nada. Si los dialectos sociales y geográficos se confunden insensiblemente, esto es la consecuencia de las mezclas constantes y variadas y en ninguna otra parte se nos antojará el ΠΑΝΤΑ ΠΕΪ (todo mana) tan natural y lógico como en el país vasco. Los sucesos, que generalmente no se desprenden sino de los resultados consumados se los ve directamente formarse cada día (15). Hasta no solo inconsciente-

(13) La misma combinación podemos observarla en labortano; pues la *Guide* de 1873 dice (XXVI): “Le labourdin dit d'habitude irrégulièrement *eman dut emaztekiari sagarra*” he dado la manzana a la mujer, por *diot*. Antes, en 1869, Vinon había [en *R. de ling* 3,21] designado este uso como labortano —poniendo casi el mismo ejemplo—, igual que los antes citados (*nahi zaitut eman merezia duzun fama*, quiero expresarle el elogio que Vd tiene merecido). Y en el mismo sitio cita la “falta” labortana *ditu* por *diotza* él se los tiene.

(14) Son muy notables las exposiciones de Elise Richter sobre “popular”, “vulgar” y “no popular” (“erudito”) en el artículo (pag 78 s) susodicho. Las palabras eruditas deben su limitación tan sólo a las “leyes fonéticas”.

(15) Cotéjese v.gr. este pasaje en *Eskualduna* 15.I.1909: “Le mal est que, sinon tous, presque tous ceux qui ont écrit et écrivent encore en Basque ont plus ou moins mêlé à leur dialecte natal, qu'ils y mêlent de plus en plus et sans choix, ni discernement, ni mesure, les autres dialectes.

—Né ou pays de Mixe, on séjourne quelques années ou quelques mois en Garazi. Que de là on soit transplanté à Ustaritz ou à Ciboure avant deux ans, on est mûr pour vous écrire du joli Basque où il y aura de tout excepte un dialecte”. No es una particularidad vasca como para opinar H. Gavel *R. Basque* 2,483, el que los curas pronuncian algunas palabras de diferente manera en el púlpito y en la conversación; él no debió explicar, comúnmente con Vinson, el hecho de que *Leiçarraga* firmaba así en vascuence pero *Liçarrague* en francés de una revasquización de la forma segunda, “son nom usuel et véritable”. Hay aun franceses del siglo XVII que escribían: Mc Jean de Leyçarrague (*R. Basque* 2, 601).

mente sino adrede suelen (los poetas por lo menos) entremezclar elementos extraños por atender al estilo poético. El tratar mas detalladamente sobre esta materia me parece supérfluo, o mas bien peligroso; podría tachárseme de que me quiero meter en asuntos ajenos. No me atrevería a expresar mi asentimiento a un vasco que me hubiera dicho: “Nous ne sommes ni pour la fusion ni pour la complète séparation des dialectes” (16) y menos me atrevería a fallar dictamen sobre las tendencias puristas, sin que por eso renuncie a la crítica científica. Verbi gracia, no haría reparos contra neologismos como *doibatz* o *ixadon*, iglesia, pero tampoco ocultaría mi convicción de que como *eliza* gran número de vocablos (que pasan sin ser rechazados) *are*, *ere* (17) también, *bombil* botella, *gertatu* suceder, *sakel* bolsillo, etc. están tomados del latín, exactamente como el mencionado *doi-don* = *done* santo. Menos aun me correspondería juzgar las tendencias de unificación (18); pero vuelvo a llamar la atención sobre un hecho paralelo, en particular sobre “los esfuerzos de unificación literaria en la Suiza retia (románica)” sobre la cual nos ha informado excelentemente H. Morf (1888). También ahí existen cuatro dialectos principales y relativamente la diferenciación ha llegado al mismo grado que en el territorio vasco mucho mas extenso y mas poblado. En cuanto a la inteligibilidad, ésta resultará tan grande o tan pequeña entre un habitante del Tavetsch y otro del Bajo Engadín, que entre un vizcaino y un suletino. También allí tenemos como monumento literario casi mas antiguo y mas importante la traducción del *Nuevo Testamento* por Bifrun (1560) como acá la de Leizarraga (1571).

Retirándome a mi punto de salida Sara quisiera decir unas pocas palabras sobre la supremacía literaria de que disfruta dicha localidad. Tal supremacía pocas veces se funda en el carácter del dialecto sino mas bien en circunstancias accidentales y en el caso presente consiste sin duda en que la obra mas peculiar y mas famosa de la literatura vasca (por lo menos de la antigua) el *Gueroco Guero* (*) de 1643 tenía por autor al cura P. de Axular (1572-1644), el cual ejercía desde el año 1600 en Sara, aunque no era natural de esta localidad, sino de Urdax que políticamente pertenece a la Navarra española y dialectalmente al territorio labortano. Ya no se podrá decidir si habrá adoptado mas el habla de Sara o el de Urdax, lo cierto es que Sara obtuvo la celebridad. Pero ya en 1617 un forastero, el padre Materre había escrito su doctrina en el vascuence de Sara, declarando que no conoce otro dialecto y que no se permite fallar si el de Sara es el mas hermoso y puro. En 1745 Larramendi llama el idioma de Materre “Bascuence hermoso qual es el de Sara en Labort”. Una aprobación de este libro proviene de P. de Axular. Entre las obras póstumas del médico J. d'Etcheberri, natural de Sara, que Urquijo nos ha regalado en una bella edición de 1907, se

(16) *Eskualduna*; 5.II.1909; del mismo anónimo que redactó los renglones precedentes.

(17) *Euskara* 53 (1889).

(18) Véase N. Ormaechea S.J. “Unificación del lenguaje literario. Diversas soluciones” (*R. Basque* 11 [1920], 53 ss) y en particular la conferencia de Urquijo mas amplia: “Lengua internacional y lenguas nacionales. El ‘euskera’ lengua de civilización” (*R. Basque* 10 [1919], 164 ss).

(*) Hay aquí dos errores de Schuchardt. Este título es el de la segunda edición, pues la primera, de 1643, llevaba simplemente el título *Guero*. La fecha de nacimiento de Axular es 1556. (JAAM).

encuentra un artículo titulado: *Saraco Escuara escual-herri guztian estimu, eta ospe handitacoa da* (El vascuence de Sara es muy estimado y famoso en todo el país vasco). El editor (Introd. LXVII ss) opina que Etcheberri se ha dejado entusiasmar demasiado por el cariño al idioma nativo pero conviene en que “el vascuence de Sara, aun en el día, pasa por uno de los mas hermosos y puros de Euskal-Erria”. P. de Urte, natural de San Juan de Luz, dice en el comienzo de su Gramática de 1712 (editada en 1900): “De toute la Cantabrie française où l'on parle meilleur basque c'est dans la province de Labour... et surtout à St. Jean de Luz et a Sara... c'est ce que tout le monde auoue unanimement en ce país la”. En cuanto los escritores modernos elogian la gloria literaria de ese lugar, puedo averiguarlo tanto menos, porque, en gran parte, su procedencia me es desconocida y los datos en las portadas, como vicario de Sara, médico de Sara no entran en el caso. De Sara era, en realidad el capitán J.B. Elizanburu (Elissamburu con el seudónimo Piarres Adame, muerto en 1891) el popular poeta; sólo lo menciono por los datos chocantes que hizo a Wentworth Webster sobre los cambios idiomáticos en Sara (según C. de Echegaray, *R. Basque* 2, 377). Cuando, terminada su carrera militar, se estableció en Sara, él mismo había conservado el habla de su juventud, pero se encontró con grandes alteraciones (era el lenguaje diario) por lo menos fonéticas (también en la escritura) como la sustitución de e por i; cuando él era joven “entonces ningún vasco pronunciaba e como i o viceversa”, lo que a mi se me figura muy exagerado. Según él el único euskera verdadero vive en boca de los viejos aldeanos y montañeses que no entienden ni castellano ni francés; esto hace recordarle a uno la predilección que tenía el príncipe B. por las mujeres viejas. Pero por justificadas que sean las inclinaciones a lo pasado del lingüista, siempre al lado de los arcaísmos los neologismos requieren su interés (tomando esta expresión en su sentido mas amplio). Estos no podían faltar, dada la continua fluctuación en la composición de los habitantes de Sara. Cuando yo llegué a Sara que a la sazón poseía 2000 habitantes escasos, se me figuraba muy heterogénea al menos la de la localidad misma con que yo me rozaba. El párroco era de Baja Navarra, el primer coadjutor del pueblo vecino Azkain, el segundo de la frontera española creo que de Behobia (la cadencia de su habla me llamó la atención por lo exótico). El maestro era suletino, lo que no venía a cuento, puesto que la escuela estaba completamente afrancesada; suletina era igualmente la mujer del segundo alcalde, pues su acento labortano delataba que no era este el habla de su niñez. El escribano era natural de Cambo, es decir del Labort bajo navarro occidental (19). Acá había una criada que había pasado su juventud en Bera, es decir en la Navarra española; allá un muchacho de tal lugar que servía aquí de aprendiz; acullá un revendedor de la Navarra española y cien pasos mas adelante un jovial molinero del mismo origen. Tampoco faltaban los americanos que allende del mar habían tratado con vascongados de todas las comarcas. Había tal cual bearnés o gascón traído acá por ganancias o casamientos y que apenas sabían una sola palabra en vascuence, y por otra parte había una gascona que hablaba vascuence como una indígena, a saber mi ama de casa, la esposa del alcalde P. Goyetche. Los hijos del difunto alcalde no sabían vascuence, o muy poco; su madre había sido mejicana lo cual no era obstáculo para que el médico

---

(19) Sin saberlo me proporcionó una sorpresa divertida, pues me ofreció el manuscrito de una novela vasca, en que conocí una versión de “Arrabiata” por P. Heyse.

de baños de Dax —antropologizante, por afición— reconociese su cráneo como el de un vascongado nato.

Cuando al mismo tiempo que aprendí el vascuence iba dedicándome a averiguar su entonación, sentí la necesidad para esto último de un fundamento sólido de carácter especial. Como tal se me presentaron los cuentos apuntados igualmente en Sara por mengana; pero pronto me di cuenta de que la única forma en que el carácter de un dialecto y sobre todo su ritmo puede resaltar mas claramente es el diálogo, no el didáctico (como en vizc. *Peru Abarca* de J. A. de Moguel a principios del siglo 19, en los *Dialogues basques* cuatrilingües publicados por Bonaparte en 1857, y en labortano el *Laborantzako liburua* del Cap. Duvoisin de 1858), ni el práctico de los libros de conversación, ni el diálogo culto tal como suele intercalarse en las novelas, sino el diálogo tal como vive en el pueblo y como un hombre del vulgo lo escribiría si fuera escritor. Conocí a un hombre por el estilo, Agustín Etcheberry. El Rev. Wentworth Webster (muerto en 1907) largo tiempo residente en Sara y que muchos méritos tiene en los estudios vascos, me presentó a él a fin de que con él aprendiese el vascuence; otras tentativas mas no habían tenido éxito. Como yo me mostrara un tanto asombrado por su elección él me dijo: “no trae cuenta venir a Sara para aprender el vascuence de un hombre ilustrado” (*R. Basque* 6, 548 nota 2). Agustín —así lo llamaré, por ser su apellido extremadamente frecuente— era, es verdad, zapatero, pero al igual que Hans Sachs “Poet dazu” (“además poeta”); en los certámenes poéticos había sido premiado varias veces (una vez en Sara 1869, otra vez en Bera 1880, y 1886 y 1888 en San Sebastián había sido mencionado honoríficamente). Pero no se le podía designar bien como “pendant” de un hombre ilustrado; era mas bién una persona de claro entendimiento que no de imaginación particular. Como no podía andar sino a duras penas por estar paralizado en los piés estaba obligado a un modo de vivir sedentario que lo llenaba con la lectura de libros provechosos para la comunidad, v.gr. sobre agricultura razonable. También soñaba con hacer una colección de las canciones vascas. Interesábase por el fomento del movimiento de extranjeros; a la sazón yo sería el único objeto en cuestión, pero antes habían estado aquí hasta Napoleón III y Eugenia. Su francés no era muy correcto pero sí satisfactorio. Murió en 1890 con 47 años. Es verdad que el árbol no lo derribó al primer hachazo; pero muy pronto acertó en comprender lo que yo deseaba. Compuso el primero de los diálogos mas abajo reproducidos al que naturalmente yo he añadido la acentuación observada por mí. No puede dudarse de lo castizo de su dialecto, pues tenía además el oficio de tabernero, y sólo como tal lo tengo en la imaginación; en calidad de tal bien podía él acordarse de los giros populares, si es que alguna vez estos se le habían olvidado. Tampoco le faltaba genio; a veces, cuando no llegábamos a entendernos, estábamos sentados el uno frente al otro con los ojos entornados y la voz alzada. Poco después de mi regreso me mandó otro diálogo. Se comprende que yo no lo haya provisto de acentos. Recibí otro despues pero no me parecía bastante característico para darlo a luz; pasa entre dos mujeres versando sobre asuntos del mercado y debía servir para representar el tuteo entre mujeres.

La selección de las anotaciones hechas a los diálogos no se basa en ninguna norma. No me importaba tanto explicar el texto minuciosamente —pues para esto había la traducción—, sino mas bien valerme de la ocasión para comentar

ciertos problemas. Es cierto que yo mismo no comprendía ciertos detalles efectivos; pero he renunciado a procurarme los informes que fácilmente, aunque no con mucha presteza, habría podido pedir, dejando a los propios vascos que lo completan y rectifiquen, y tal vez de este modo estimularé a que se saquen a luz cosas transcendentales. En cuanto a los fenómenos fonéticos solo he tratado de los aislados y raros, no de los repetidos y comunes como la supresión de las sonoras intervocales (*b: iaazi, partida-at, d: baa, uste-iat; g: ein, paatzaile, r: ikusiik, zaa, n: errain emain*) o la iguala entre consonantes finales e iniciales (*nor taki* por *nork daki, ni pezala* por *nik bezala*) o la supresión de vocales ante vocales, resp. las concisiones de vocales (*oino* por *oraino, datzi* por *dohatzi; geioo* por *gehiago*) etc. En cuanto a la fonética Agustín oscila no pocas veces y a pesar de mis preguntas insistentes no he logrado ponerlo todo en claro. Creo que la mayor dificultad era para él la de librarse de la influencia literaria; v.gr. él escribía primero *handi* (que, prescindiendo de la *h*, prevalece en todos los dialectos) pero luego *haundi* (que sin *h* será propiamente vasco occidental, Azkue también lo atribuye al labortano). Algunas diversidades no serán para él mas que ortográficas, v.gr. *kh* y *k*, *th* y *t*. En breves palabras, el sabía como se expresaba en Sara, pero no tan bien cómo se pronunciaba ahí. He sido muy parco en igualar sus propias contradicciones.

LEKAY ETA BRIKET (1) *

Briketek. Zer díok (2) baa aspáldiko (3) Lekáy? Bi egún húntan e-háutadala ikhúsi, iduitzen-tzáitak bi úrte gan diéla.

Lekayek. To (4), hor-tzaa, Brikét? Bo (5), ze erráin dut, ni béthi nee lekhúan heméntche náola bázter gutí ikhúsik... Zu zaa, zu, gizon urúsa, béthi zué karrosáikin eta zué pílotaríekin plázaz-pláza hor baitzáiltza... Eta átzo non-tzinetén?

B. Hazparrénen.

L. Zer-tzién primak?

B. Eez, éz-takik desafiózko pílotá partida-at bazéla?

L. Nik jéus (6) e-nákien, gizona!... Eta nóla zen baa?

B. Erráin dáiat (7) Larrónyo bi anáiak Chílhar, Patchola ta guárda álde-átetik, Ottárre, d'Abbadie Baigorriarrá eta Játsa bértze bi Hasparrendárrekin bertz-aldetik.

L. Eta ze jokátzen-tzúten?

B. Ze jokatzén? Mila líbera míla líberáin kóntra.

L. Gizona, gizona!... Harrítze-naiz! Ezta aspáldion díruz hólako pílotá partí-daik °ín... Eta zéinek iraazí-uté?

* Schuchardt, en su original, da en dos columnas el texto vasco y su traducción al alemán. Bähr no tradujo al castellano esta versión alemana, por lo que damos sólo el texto vasco. Los números entre paréntesis remiten a las Advertencias finales. (JAAM).

B. Saatárrek gáldu, eta ník-eé ba (8) hekiekin.

L. Atákatu die bateé (9)?

B. Ba-baa, hástetik ín-tuk zórtzi jóko ta bia, Sáatarrek zórtzi eta bértzek bia.

L. Eta geró?

B. Géro gáldu.

L. Ze ín-tzaióte baa?

B. To (4), Clément Larrónoi erréfera (10) ttikitzen hási guárdak bérriz jéusez butátzen. Ottárre aldiz goórki lothú, Jatsá-re ba, eta míla ichtrapuz azkénian gáldu.

L. Séur naiz háatik (11) bazéla trebésa frángo; hóí étzen jostétako partída.

B. Hógoi liberaintzát bazítuan híruetan hógoi.

L. Oáas!... Eta Birándak (*) ze indu?

B. Birándak éztik gáldu hándiik ein beár izán. Hástetik Sáatarren aldé háinitz jokató zían, bainán geró partidáikin húra-ré itzuli zuán bertz-aldéa, eta abantáil handía emáneaz usté-iat beé galdúa ttikitúche zúen (12).

L. Báinan Biranda hóí béthi úngi ateátzen da; béthi iraází handía edo gáldu ttikía du. Hólako jokolari gúti ezáutze-ut ník. Eta errá-nezaké baa gizon zúzena-ré déla.

B. Nor, Biranda? ái, ái, ái! (13). Éskual-herríko píloa plázetan agértzen den gizon jokaláriik famatuéna Birandá-uk; báakik zénbat trébes gísa íten dúen? eta éztik sékulan níokin árdi-pateñ makhúrrik, eta gizon prestúa zuzéna, edariak sékulan ttitulikátzen (14) eztuéna, kompainíetan-eé paatzáile gaitzá (15)-uk.

L. Hala izain-da; geíenek laudatzé-uté seurik... bon (16), Brikét, boon... Eta bázen baa jénde háinitz Házarrenén?

B. Ba, bazúan jénde púska-at báinan béro gáitza zuán.

L. Játsa ordúan ze urínak áte-aál-tzituénak... Játsak neé idúiko útzi beár luké píloa... gizon handíei lodiéi eta gizenéia da húra oái pilotakó... ja bi kintal et-erdí den gizoná, nóla hái ditaké pilotán?

B. Ze errá-nái dik, béso óna badú?... izán duk bein-eé Kaskóina zénain aitzeik? (17).

L. Báa...

B. Húra Játsa bezalakó bia lodí zuán eta éztuk egúndaino múndura sórthu hálako pilotariik.

L. Za (18)-ichílik gizoná! eztéla Káskoinain parékoik izán?

(*) Biranda era un hábil y famoso jugador de Sara.

B. Bai, orhóitzen náuk.

L. Ah, orhóitzen-tzaa... eztúte, ez, egundainó Kaskóinek eta Biárnesek hála-ko jóik eín izán.

B. Halá-uk arrozoiná-uk, Lekáy, eta orhóitzen náuk oainó: pilota húra píketik (21) zuéla, nóla chacháriek (22) arráia júiatu zióten.

L. Aithórtzazú beáz?

B. Baa, báinan oaikó chichterekin (23) diferentziá-uk.

L. Ah! ba béthi zérbeit izáten da, náh-ut seúrki chichtera hóik ónak diéla pilotain úrrun botátzeko, báinan ézta chichtera béra áski, beár da oainó záin eta bégi pilótari izáteko.

B. Hói bazakiáu... báinan chichtera, péntsu goórra eín-tzitéian.

L. Nork pentsátu othe zuén chichtera móda hói lehénik? Júituek (24) bedeé (25).

B. Behá-uk (26) hórtik, muthíla... ze, éztakik?

L. Nik ez... eztákizu zúe áldian ni háurra naizéla?

B. Jes! Úste nián baakiéla... Léen-leen bizikoik múthiko beizáin bátek péntsatúa-uk chichtera, hórtchet Amóztzen. Leenik jóstetan bézala sárthu zítian bórtz-pa-sei chíri lúrrean elkárren kóntra-kóntra bi zeheén heintsúa lúze, géro zumárika (27) méee-átzuekin eín-tzían chirietan hési ttikí bat junt-júnta; lúrretik atéa zían eta hási zuán bée háikin pilótan. Ikhúsi zuénian pilota edefki jótzen zéla chichtroka háikin, hási zuán beé launentzat eé hálako eíten. Géro hek ikhúsi-ta bértzeak eé ba, geró(a)o eta hobekí(a)o eíten zizteian eta hórra zértaik ethorría den egúngo egúnian múndu guziko pilotárien éskuan dáilan trésna.

B. Ez, eztéla izan (19).

L. Bo (5), ahantziá-uzú beáz Clément Larrónyo? Éskual-herriko pilótari guzien errege izan déna? Náh-uzunai gálde, nork ikhúsi du egundainó Clément bezálako pilotáriik? Bérak erreferá, béra gibéletik, pláza guzia beé méneco... Orhoítzen-tzaa beín Sáako bésta-átzuez Larrónyo hórrak ze jóa ín-tzuén? pikeko (21) pilóta ehún eta hamaórtz métrean hérriko-tcheái páret (2) nóla emán-tzió?

L. Jes, jes! Egía erráte-uzú Brikét, Amóztar múthiko beizain batétaik áteaia (28) déla gáuza hóí?

B. Ba, muthíla, ba; ze, hói ez-akíen?

L. Beá-azú (29) hórra! Áitze-uzú jéus? Erráin duté gero, Eskualdúnak ástuaik diéla, beineé jéus eztútela pentsátzen.

B. Ba, Lékey, ba, Eskualdúnak úzten ahál-tíztek beén chichteran (30); náusi-tuk pilótako seúrik chichtera íteñ eta ba chichteren íbiltzen eé.

L. Bai halá-uste-út ba nik-eé, Brikét; aspáldion haatik pilótari bérrí guti ateátzen da. Eta zer da Baigórríko d'Abbadie délako (31) hóí?

B. To (4), ikusikó-uk Sáran (32)... partída-at gáitza (15) báik Sáran jokátzeko eína.

L. Ze erráte-uzú.

B. Gan den iándian d'Ábbadiék pilóta partida-at ein duéla Sarán jokátzeko.

L. Nála othé?

B. To (4), hiru Español, Játsa eta d'Ábbadie, bi Saatár, Chílhar, guárda eta Ottárrein kóntra. Bi mila líbera jókuan tíztek.

L. Záin bezálako Briket... hólako partida goórra jákinki (33) eina zéla eta oái orhoitzen-tzaa? Debruén bisáia (34), ezaún duzú etzáila ostálera ni bezalá.

B. E-náuk ostálera, báinan buchéra bédee banáuk, haatik.

L. Eta noiz beá-ute (35) geró jokatú?

B. Egún zortzí (36) usté-íat.

L. Zéinen álde zaa?

B. Nik Españolen aldé jokatú goo díat.

L. Gizóna! partida-tzarrá-uté, émazu kóntu, galdukó-uzú.

B. Eztíat béldurrik.

L. Bon bon, egóin goa béha, erráin dáutazu óndoko egúnetan.

B. Zénbat óinak othé-tiáu, to, Lekáy, gargeío? (37). Aas (38) guzia hemén goozik (39) ohantziak (40) gee (41) pilotáikin.

L. Oái, ohéa gáteko tenória izáin dúu ba náski.

B. Ása... lotáa niuak beáz... Gau on, Lekáy!

L. Ba ba, adío, Brikét, bíar árte, izú lo (42).

GANES (43) ETA PIARRES (Bien arteko solasa)

Ganes eta Piarres elgarren hurreko lagunak (*). Urthe hainitzen buruan Ganes nonbaitik arribatzen da Piarresen ostatura.

Sarako mintzo arruntaren arabera

*Ganese*k. Agur! Jinkuak egun-on dizula (44).

*Piarrese*k. Jesus! Jesus! Nondik ateatzen-tzaa gizona? Zu etzoa Ganes?

(*) Bähr no tradujo esta nota del original de Schuchardt. Klaus Niebel la traduce así: Cuando manifesté a Agustín mi extrañeza porque no hacía tutearse a los dos dialogantes, me contestó con un razonamiento poco convincente, diciendo que no lo hacía para que le entendiera mejor. (JAAM).

G. Hala erraten dookute.

P. Zato hunat, zato, jar-tzaite, oi kadira. Aspaldiko Ganes! doi-doia ezautzen-tzaitut; nola gizendu-ta loditu zain!

G. Ba ungi naiz Jinkuai esker. Eta zu, Piarres, ostatuai lotu omen-tzinen?

P. Ba, Ganes, errana-da ostatua azken ofiziuua dela, eta ez-ta-re egia erran nion-den ofizioik hobeena, bainan baakizu toki huntan aal-dena behar baita!

G. Ba egia diozu, Piarres, toki-huntan oantchet ez-ta bizitzeik; debrukeria nausitzen hai da.

P. Eta non zaartzen-tzaa gero, Ganes?

G. Ni, hor-hor, Jinkuain bazter zabaletan...

P. Hori baakiu.

G. Doniane-Zibuun noo.

P. Itsasuain aldian! Biua zu! Seur naiz nik ee hantchet lake-nezakela (45). Eta... andreik hartu zinuen, Ganes? Ala oaino ezkongai zaa?

G. Ez; andre kochkorra-ati lotu nitzen (46); nee denborako nekia seguratu-ut.

P. Bauzu haurrik?

G. Ba baitut hiru muthiko-ta bi nechka; sobra gue iraaziataik hazteko.

P. Za (18)-ichilik, Ganes! Mundu huntan denak hazten die.

G. Ba, nola hazten dien. Eta zuk, Piarres, gargeiao familia eintchia-uzu?

P. Ba, Jinkuai eskerrak, gaztenak haurten ein-dooku lehen-cominionia; oai familia hazia duula iduitzen-tzaiku.

G. Denborak nola datzin, Piarres!

P. Eta gu-re ba denboraikin. Orhoitzen-tzaa Ganes, eskolan ginailtzalaik bein piper einik (47) nolá gan-ginen maats ebasteat?

G. Orhoitzen naizen-ez, Piarres! seurki orhoitzen bai naiz! Eta gero norbait sentituik iesi lasterka ginazilaik harloza-atetik pasatzian eroi-ta belhauna nola larrutu nuen ee! Etcheat gan galtza zilhotik belhaun koskua ageri-ta ait-et-amak ederrak eman baitzookkidaten...

P. Zer den haatik haurtasuna! Neoni ee egoten naiz orduko gue jostetak eta jikutriak (48) goguan.

G. Ochala, oaire (49) orduko adinian bagine, Piarres!

P. Ez-ta gezurra.

G. Ba halaik ee Jinkuak diula (44) osasuna...

P. Jes! (33) ze iduitzen-tzait nii zui arno trago-at eskaini gabe, hoinbertze denborain buruan nee hurreko laun bat ikhusteat ethorri(eko)-ta... oi basua... Ganes...

G. Ja, aski-aski...

P. Zato hunat, trinkatu bear duu...

G. Zue grazian (50), Piarres!

P. On daizula... (51).

G. Arno ona, Piarres! Edan errecha.

P. Halache da. Oaiko aldikua arno arintto-at duu...

G. Baike, baike...

P. Zenbat denbora du, Ganes, etzaila Saran izatu?

G. Ni Saran e-naizela izatu, juchtu-uchtua (52) oai eiten-tu bedeatzi urthe.

P. Ze, Saako bestetan bedee etzaa beinee tirriatu etortzeat?

G. Errain dootzut baa: aurthen ethorri goua nitzen (53) (46), eta ezten miakuilua! (nonbait (54) hala bearra apaantziat) juchtu-uchtua (52) hemengo besta bezperan, mutiko zaarrena asto gainian heldu zelaik errotatik, dudaik gabe astua zerbeittek izitu, eroi-ta zangua hautsi zookun.

P. Oh! ze lastima!

G. Eta baa besta ederrak eiten omen die Saran?

P. Besta ederrak, Ganes! Eztakit Eskual-herrian bertze herriko besta-ateat non (55) biltzen othe den Saraat bezen bat jende.

G. Aurthen ze besta ein duzue? Primaik ee etzinuten nik aitu-utanaz (56).

P. Ez, ezkinuen primaik, bainan aituko-uzu nolako bestak ein-tuun Saran. Hasteko besta iandian bezperak erraitiaikin hasi zien manesak (*) aatseko (38) bederatzi oinak arte.

G. Ze, manesak ee ethortzen die hunaino?

P. Zaude. Gero besta asteleenian goizeko hamarretaik lekoa (57) jokatu zen pilota partida haundia aspaldion izan den ederrena ta atakatuena (9), ichtant guzian musikak errepikatzen-tzuela.

G. Nola zen pilota partida?

P. Pilotari hobeenez: lau Saatar eta Jatsa, bertze lau Frantses eta Español baten kontra. Nor-taki ze diruak etzien jokatu.

(*) Yo había creído que Agustín representaría el vocablo francés *manège* por *manechak* pues en su traducción al estilo literario pone *manejak* (Fabre escribe *maneyûa*), pero él me escribió: *eztut pronontziatzen manechak, zeren Chuberotarrek Laphurdiko gizonak manechak deitzen baitituzte; hortakotz iskribatu dut manesak*. Comp. el dicc. de Azkue *manex* y la nota 42.

G. Eta nork iraazi zuten?

P. Saatarrek. Gero nee solasa segi dezadan: asteleen aatsaldian (38) bazen pleka (58) partida, Laphurdin dien plekariik hobeena, jendiai gustu haundia eman-zioten; gero hartaik lekhoa musika eta dantza aatseko hamar-hamekak arte.

G. Eta astiartian?

P. Astiartian oaino desafiozko bertze pilota partida-at herria herriain kontra, bortz Saatar bortz Azkaindar; bainan goizian urichka izanez aatsaldian jokatu zien.

G. Eta hura?

P. Hura-re Saatarrek iraazi.

G. Alafede (59), Saatarrek berriz ee famatuak izain-tzaizte.

P. Ezta oino hortan fini; astiarteko pilota partidain ondotik bazen pear jokua.

G. Nola eite-uzue pear jokua, Piarres? Eztut beinee ikhusi.

P. Nola! Pear urez betiak buruan batee eskuz atchiki gabe, errebote barneko harri chabaletaik abia, eta zeinek leen herriko-tchetik itzulia ein.

G. Gizonak ee libro zien.

P. Ez, emaztekiak bakharrik! Joko hortan bethi kasik kachkootak (60) jokatzin die.

G. Sineste-ut, Piarres aalkia athe chokuan dute ba hek (61).

P. Aalkia, Ganes! Ikhusi bazintu kotilunak gora-gora gerrian lothuak oinutsik hekien lasterrak! Bati pearra buutik eroi zitzaion eta gero denak elkarrekin mokoka plaza guzia airian iduki zuten.

G. Ze irriak aal-tzienak orduan!

P. Etzien oren batez bedee mokhokatik ichildu... Ah, eta e-nitzen (46) orhoitzen; kantak ee bagintuen gero, Ganes!

G. Ze kanta?

P. Kanta ederrak, leengo pilotari zaarren eta oaikuen gainian emanak.

G. Nok einak?

P. Zalduby (62) Senpertarrak.

G. Nor da hura?

P. Eztuzu izan beinee izen horren aitzeik (17), Ganes?

G. Za (18)-ichtan-pat... Ah! baakit-baakit oai noi erraten dioten, apez haundi ilhe luche-at-ta ne-ustez!

P. Ba justu. Besta iande aatsian iorri zion kopia paketa-at. Sarako jaun merai (63) gaztiazten-tziolaik biaamunian bera ethorriko zela eta bear-tziuztela kantaazi Eskualdun gizon gazten erna-azteko.

G. Eta kantatu ziuzten? (64).

P. Kantatu! ba errepika ederrik ein-tzuten...

G. Ederki! Piarres, ederki... Eta jaun d'Abbadie prima emaille famatu hark eztootzue naski geioo primaik emain.

P. Ba oaino ba agian. Bear-baa heldu-en urthian. Oi orduantche bear-tzinuke ethorri, Ganes, Sarako besten ikhusteat.

G. Bate-ez fida, Piarres.

P. Ba, Ganes. Saran primak izain dien leenbiziko urthian ethorri bea-uzu eta harrituko zaa; hemengo kantak, hemengo pilota jokoak; pertsulari, lasterkari irrintzina (65) bei esnadunen primak eta nor-taki bertze ze eztuzun ikhusiko!

G. Haatik (11) Jinkuak nai badu ni-pezala, orduantche ethorri bear bide-ut (66).

J. Ba zato, Ganes, eta elkharrekin bazkalduko-duu.

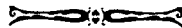
G. Ezta gaizki... Ah! oantchet pipa pichtuta etcheat partitzeko tenoria-ut (67), Piarres; egon aldi bat ein ee ba-ut.

P. Ezta sobra hainbertze denborain buruan; ez nuen gaur zue ikhusteik pentsatzen...

G. Asa; ekaazu bortzakua, Piarres, eta erran bezala.

P. Ba, adio beaz, Ganes, egon pizkor... Ethor gero!...

G. Zaua trunkil, Piarres, bizi banaiz seurik!...

Siguen aquí tres versiones del principio y de la parte media del primer diálogo, dos en labortano (de Arcangues y San Juan de Luz) y una en suletino (de Mauléon) que Hermann Urtel tuvo la bondad de proporcionarme cierta vez en el campamento de prisioneros de guerra en Stolberg. Puso los acentos tal como los oía; su ortografía la he adaptado a la mía en cuanto cabe.

A.

B. Zer diok badá as-paldikó Lekái? Bi egun hun-tán ehautála ikhusí iduritzen-tzaitak bi urthé gau diéla.

L. To, hor-tzáre, Br. Bo, zer erránen dut, ni bethi ene lekhuán hementse nizála baztér gutí ikhusi[r]jik... Zu zira zu gizón dohatsúa, bethi zure karrosarekin eta zure pilotariekin plazáz plazá hor beitzabiltzá. Eta atzó nun-tzinén?

S.

B. Zer diók badá as-paldían Lekai? Bi egun hun-tán ehautála ikhusí iduritzen-tzaiták bi urthé gan diéla.

L. To, oráiz, Br. Zer erránen diat, ní bethi lehen-gó tokían nauk baztér gutí ikhusí diat. Zu zare, zú gizón urusá, béthi zúre karrosáiki eta piljotarieki plazáz-plazá or-tzabilitzá. Etá atzó nun-tzinién?

M.

B. Zer diok áren as-paldíko L.? Bi egün hún-tán ehaidála ikhusí idúritzen zéitak bi urthé ígan diela.

L. To, hor z[í]rja, Br.! Bo, zer erráin düt, ní béthi ene lekhan hebéntse nizála, bazter gutí ikhusirik zú zireia zú gizon iruza, béthi zúre botúráiki eta zúre pelotariekin plázaz pláza hor béitzabiltza eta atzo nun-tzindién?

B. Aspárnen.

L. Zer-tzién primák?

B. Zer eztakiká desa-
fiozko pilotá partida bát
bazéla?

L. Ník deusík enakian
gizóna. Eta nóla zem badá?

B. Erranen daiát.

L. Bi anaiák , Silhar
Patsolá eta guardá alde-ba-
tetik Otjárre d'Abadí Baigo-
rriarrá eta Jatsá bertze bi
Azpandarrekin bertze alde-
tik.

.....

L. Bo, ahantzía duzu
beaz Cl. L.? Eskualherriko
pilotari guzién errege izan
déna? Nahi duzunari galda
zazú, nork ikhusi din [duen]
egundaino Cl. bezalakó pi-
lotaririk. Berák erreferá
berá gibeletik, plaza guzia
bére menekó. Orhoitzen-
tzaré behin Sarakó besta
batzúez. L. horrek zer djóa
egin-tzuén?

B. Azparúnen.

L. Ze[r] itueń primák?

B. Zer, eztakikén de-
safiozko piljotá partidabát
bazéla?

L. Ník enakikén fitsík
gizóna. Eta nóla zém bá?

B. Errain diat L. Bi
anaiák Siljár, Batsolá eta
gárda alde batetik Otjare,
d'Abadí Baigorriarra eta Játsa
bertze bi Azparundarrekin
bertze aldetik.

.....

L. Bo, ahantzía duzú
beáz Cl. L.? Eskualherriko
piljotari guzién erregé iza-
túa? Nahi duzunari galde
józo nok ikhusi duén egun-
daño Cl. bezalakó piljotarik.
Bérak erreféra, béra gibe-
letik plaza guzia bére iskúko.
Orhoitzen-tzé: behin Sara-
kó bestá batzúez L. orrek
zer júa egin-tzuen.

B. Ahazpárnen.

L. Zer zien primák?

B. Zer, eztakika deza-
fiózko pelóta partidá bat
bazéla?

L. Ník déuze enakian
gizóna! Eta núla zen áren?

B. Erranen [o errain]
deiat. Larronjo bi anaiák Sil-
hár, Batsóla-ta guárda alde
batétik Oljárre, d'Abadí Bai-
gorriarra eta Zátza béste bi
Ahazpandárek[i]n beste aldé-
tik.

.....

L. Bo, ahantzía düzú
áren Cl. L. Úskalherriko
pelotari oroén erregé izan-
déna? Nahi düzunari gált-
ha, nurr ikhusi din egündá-
no Cl. bezalakó pelotaririk.
Bérak erraféra, béra gibe-
letik plazá óro bere eskúko.
Orhitzentzia behin Sárako
bésta líbates Lar. horrek zer
zúa egin-tzin.

En el verano del año 1913 R. Trebitsch († 1928) viajó por el País Vasco con el objeto de hacer placas fonográficas y dió informes de su viaje a la Comisión del Archivo Fonográfico de la Academia de Ciencias Vienesas (Baskische Sprach- und Musikaufnahmen, 34. Mitte der Ph.-A.-K. 1914). Hay cuatro placas de Sara, 2177 y 2178 conteniendo una historia contada por una vieja (*) de 79 años, 2179 y 2180 = canciones cantadas y recitadas por un pelotari de 36 años. A instancias mias los Sres. J. Seemüller († 1920) y A. Pfalz apuntaron en 1917 la acentuación del N.º 2177/78 tal como la percibieron, sin tener nociones del euskera y cada uno por sí. El resultado de sus estudios que agradezco vivamente a estos sres., es muy valioso; las muchas diferencias aparte de las coincidencias demuestran más claramente el carácter inestable de la acentuación.

(*) Natural de Sara, su madre procedía de la frontera, su padre de Echalar, en España (Navarra).

S.

Errègè Šalāmōnen istorioa

Bázitūen hirú alába. Dembóra hartán usáia zèn érrésúmá batétik bértzerá bisitáz guáitia.

Šalāmōn guán-zen éta egotúzèn dembóra piska bát.

Gáldetu ziótèn zér familiá zúen. Desohore baizitziáion hirú alába erráitia. Erratén diotè hirú seme zituélà éta berehála ángo érregèk gáldetzèn-dio hirú ilabétèren burúan seme bát egórtzeas. Hura ere gan behárrá zela. Hárrék érrèplázatúko zuéla. Érregè Šalāmōn partítzèn-da etšérat árras triste. Gezúrrá érraná ezagútzèn dúte alábèk.

Erráiten dióte: zér dúzu hórrèn triste?

Áitak: zer progotzúa izánèn dinat zuéri erran éta? Nórk dáki?

Hola, hólá guan zíren zombait egun gero-éta geiágo triste. Álaba zaharrénak átakátzèn du: zer duzu, áita? Orduán érraitèndio: eztun probetsúrik: gézurra érran zioínat érregéri hirú seme záiztuztedalá da ezin erremediá. Ní guánen náiz, áita. Hí bá! Ní. Béstitzèn-da soldado arrópàn. Áiták [emaiten dio] zaldia eta behar duen dirúá. Áiták zer egítèn dù ikustéko ián kúraia izanèn zúen: bide lázterrètz áteratzèn zaio biderat. Érraitèn-dio: Bizia ála móltzá.

Ítzultzen da íziturik etšerat. Áita lehnágo etšerat arribatua portáletán. Ízitu naiz áita; óhoin bát áteratú zait. Erráitèn-dio bigarrénak:

Berehála ní guánen naiz Áiták: hik ere horrek bezálá égièn dún. Gan behar dut; partítzèn da. Áitá bádohá bértzeári bézála érraitèn-dio: Bizi ala móltza Ítzultzen da berehála etšérat. Orankotz áitá portáletán: Hor aiz hi ere. Ba áita, óhoin-bát áteratú-zait.

Hirúgarrénak érraiten dio: Ní guánen, áita. Hik ere horrek bezála éginen dún...

Pf.

Érregè Šalāmōnen istorioa

Bázitūen hirú alába. Démbōra hartán usáia zèn érrésúmá bátetik bertzéra bisitáz guaitia.

Šalāmōn guán zen éta égotu zèn dém-bōra piska bát.

Gáldetu ziótèn zer familiá zúen. Désohóre baizitziáion hirú alába érraitia. Érratèn diotè hirú seme zituéla éta bérehála ángò érregèk gáldetzen díó hirú ilabé-teren búruan semé bat egórtzeas. Húra ere gan behárra zéla. Hárrék érreplazatúko zuéla. Érregè Šalāmōn partítzen dá etšérat árras triste. Gézurra érrana ézagutzèn dute alábek.

Érráiten diote: zer dúzu hórrèn triste?

Áiták: zer progotzúa izánèn dinat zue-ri erran éta? Nórk dáki?

Hóla, hólá guan zíren zónbait égun géro éta geiágo triste. Álaba zaharrénak átakátzèn dú: zer dúzu, áita? Orduán érraitèn díó: éztun probetsúrik: gézurra érran zioinat érregéri hirú seme záiztuztedála eta ézin erremediá. Ní guánen naiz, áita. Hí ba! Ní. Béstitzèn da soldado arrópàn. Áiták [emaiten dio] zaldia eta behar duen dirúá. Áiták zer egíten du ikustéko ian kuraia izanèn zúen: bide lázterrètz áteratzen záio biderat. Érraiten díó: bizia ála móltzá.

Ítzultzen da íziturik etšerát. Áita lehnágo etšerat arribatúa portáletán. Ízitu naiz, áita; óhoin bat ateratu zait. Erráitèn díó bigarrénak:

Berehála ní guánen naiz. Áiták: hik ere hórrék bézála éginen dún. Gán behar dú. Partítzèn dá. Áita bádohá bértzeári bézála érraiten díó: Bizi ala móltza. Ítzultzèn da berehála etšérat. Orankotz áita portáletán: Hor aiz hi ere. Bá áita, óhoin bat ateratu zait.

Hirúgarrénak érraiten díó: Ní guánen, áita. Hik ere hórrék bézála éginen dún...

ADVERTENCIAS

(1) Con estos dos nombres Agustín se designa a sí mismo y a otro personaje eminente y siempre bien humorado de Sara, al carnicero y cochero *Begnato*, pues solo así le he oído llamar (*Begnato* es diminutivo de *Begnât* [ortografía francesa], que corresponde a los nombres franceses *Bernard* y también *Benoit*). Los nombres *Lekay* y *Briket* que para aludir a sus estaturas respectivas quería sustituir mas tarde por los de *Dabid* y *Santsun*, son propiamente los nombres de las casas. Es que las casas vascas tienen sus nombres propios y desde muy antiguo estos se aplicaban igualmente a los dueños de las casas; puesto que esa costumbre perdura aún hoy día, los mas tienen además de su nombre o apellido oficial otro popular (véase Fr. Michel *Le Pays Basque* 204 y A. J. Vinson *Les Basques* 85 A. H O'Shea *La Maison basque* 6). Al nombre de la casa se le sufija el artículo determinado, al de la persona no: *etcheberria erori da* la casa nueva se ha caído, *Etcheberri erori da* Casa-nueva ha caído; los guipuzcoanos y vizcainos dicen aun en este último caso: *Etcheberria* (Cap. Duvoisin *La déclinaison basque* I). También se derivan —asimismo en completa concordancia con otros idiomas— los nombres de casas de nombres de personas (convirtiéndose en ciertos casos en apellidos); pero en vascuence se realiza una división particular, v.gr. *Migel-ene-a* la (casa) de Miguel, *Migel-en-a* el (hijo) de Miguel. Ya a mediados del siglo 17 S. Pouvreau había afirmado en los fragmentos de su gramática: “De ce genitif ou adjectif de genitif [*laincoaren, laincoarena*] se forme un autre nom en *ea* pour signifier la maison de quelqu'un. Exemple, *Apeza, prêtre, Apezarena* ce qui appartient au prêtre, *Apezarena* la maison du prêtre”. (*Les petites oeuvres de Sylvain Pouvreau*, 1892 publ. por J. Vinson) (4). Pouvreau no había dado explicación de ello; en el Avertissement XII Vinson habla de “locatifs tronqués”. Lo que con esto quiere decir lo había dicho mas claro veinte años antes, *Rev. de ling.* 3, 439, nota 29. En los nombres de casas como *Laffitenea*, *Goyetchenea*, *Catalanenea* (*¿Catalinenea?*) él había supuesto la misma epéntesis de la *e* como en los locativos articulados *oihanean* etc. Pero aquellas formas no tienen significación de locativo pues solo la toman con la sufijación de una *-n*. ¿Y es que Vinson tiene razón, cuando ve en la sílaba *-en-* de *enea* la terminación de un genitivo de plural en vez de singular: *Catalanenea* la maison chez les Catalans? A. Luchoire, el cual poco después (Congr. scient. de France, 39ème session 1873, 395) tuvo la hipótesis de Vinson por muy plausible traduce *Catalinenea* como “maison de Catherine” etc. Añade que algunas veces, pero muy pocas, la desinencia *enea, enia* se encuentra en los nombres de árboles y para designar la situación: *Iratzena* casa del helecho (él aduce el pasaje íntegro *Idiomes pyr.* [1879] (53). J. de Jaurgain asienta en la *R. Basque* 6, 162: “à Tardets on dit *Uhaltia* pour désigner la maison souche de la famille d'Uhalt, tandis que *Uhaltenia* indique une autre maison possédée par les Uhalt... des membres de la même famille” En el mismo número pág. 405 y s. Vinson asiente a esa diferenciación; solo dice que la última forma debiera traducirse propiamente por: “chez les Uhalt”, puesto que *Uhaltenea* no es otra cosa que un “localif plurièl” con la *-n* suprimida. ¡Pero a lo sumo sería un locativo singular basado en un genitivo de plural! Azkue (I 240°) explica correctamente el origen de *-enea*, pero llama a este uso “incorrect”. Es extraño que solo lo atribuya al alto navarro y al guipuzcoano de Beterri, pues él mismo se remite al diccionario bajo navarro de Salaberry. El locativo de *Migelen-a* será seguramente *Migelen-ean*, en casa de Miguel; los locativos en *ean* pertenecen ya a los nominativos en *-ea* (*larrean: larrea*, la dehesa; *etchean: etchea*, la casa) ya a los nominativos en *-a* (*lurrean: lurra*, la tierra; *oihanean: oihana*, el bosque), y los nombres de casas en vez de agregarse regularmente a los primeros han imitado los segundos, por el prototipo de *etchea* y por la correspondencia mas clara. Así como este *-ea* depende de *-ean*, dependerá también la *-e* de los toponímicos sin artículo (véase la *Gram.* de Ithurry 5) en gran parte de la *-en* del locativo pertinente: *Biarritze, Bunuze, Mehaine, Parise, Lione, Londrese, de Biarritzen*, etc. según prueban los documentos antiguos. Lo mismo va probablemente con *Hazparne* de *Hazpamen*, en nuestro texto *Hazparrenen*; pero *fjese* también en las formas transmitidas del siglo trece *Hesperrene, Ahezparrene* y en la variante del adjetivo *barne: barren* interior.

(2) Aquí y en otros pasajes traduzco libremente. *Zer diok?* significa literalmente: "¿Qué dices?" y también "¿Qué haces?" Agustín me escribió una vez: *Eta zerorrek jauna, zer diozu istudiatzen bethi gure mintzoa?* ¿Y Vd señor, qué hace estudiando siempre nuestro lenguaje? Como respuesta aquí cae exactamente la pregunta opuesta "¿qué he de decir?" Lekay, trata de Vd. a Briket que tiene mas edad, pero este tutea a aquel, esto es lo corriente cuando la diferencia de edad es mayor. Observo de paso que los muchachos y las mozas que se conocen se tutean, pero no los consortes, y que el amo tutea a la criada, al paso que la señora trata de Vd a la criada.

(3) Literalmente "de un tiempo acá" es decir, uno a quien no he visto algun tiempo. Azkue da *aspaldiko* como común en el sentido de: de esta temporada como vizcaíno: persona ausente algún tiempo. El término alemán: "alter Freund" tiene una aplicación mucho mas extensa y vaga, pero caería bien aquí. La relación mas determinada de último encuentro con un conocido se desprende de la fórmula escandinava de saludo *tack för sist, tack för sidst* (gracias por la última vez).

(4) Según Azkue *to* en vasco. tiene tres significaciones: 1. es voz para llamar al hombre y a los animales. 2. = "toma". 3. es exclamación de admiración. Supongo dos significaciones primitivas, según si se trata de llamar al hombre o al animal, pero no por la diversidad del que se llama sino por la de la alocución. En el primer caso se le llama realmente al animal de lejos para que venga, generalmente al perro, con *to (toto)*, así también en castellano, italiano, francés y otros idiomas (en parte variando la vocal, *tu tu, tè tè, ta (ta)*). Pero por lo que veo no se le llama así al hombre en vascuence (como en alemán "he! holla!"), sino solo se habla así al hombre presente; esto se hace de diversas maneras que están comprendidas dentro de la partícula francesa "tiens!", y en gran parte también en la alemana "*schau!*". Esta es idéntica con la vasca "*to*" (Azkue 1) que traduce con "*mira*" (comp. v. gr. *Sschau*, das darfst du nicht übel nehmen) y "*to*" (Azkue 3) (comp. "*schau, [schau] der Herr Lehrer!*"). Así ha de comprenderse *to* en el pasaje en cuestión, pudiendo traducirse al alemán por "*ei!*" en vez de por "*schau!*". La misma significación tienen en italiano *to to* que suele tomarse por concisión de *toglie*, y en castellano *ta, ta, táte*. También ha de mencionarse aquí el *to ta, tu, te* del danés de Jutlandia que suele ponerse como "partícula de transición intraducible" pero también como interjección de sorpresa y de extrañeza siendo entonces sinónimo de la partícula dialectal danesa *i* (en alemán *ei*). El ital. *to to* vale también por el vasco *to* en la segunda acepción frente al cual pongo el homérico *TĤ*, lit. *tè, itoma!* y en alemán el *dā!* del imperativo que se destaca fuerte del adverbio *dā*. No trataremos de apreciar hasta qué grado obra en todas estas partículas la afinidad elemental; nos contentaremos con suponer basándonos en los hechos fisiológicos que *t* seguida de una vocal es demostrativa y primitiva y que esta combinación dormita por todas partes y aparece claramente en ciertas palabras con *t*- inicial (así en la imaginación de algunos el vasco. *to* se ha emparejado con el cast. *toma*). Mientras en italiano *to to* la terminación de imperativo se ha suprimido por otra parte se ha agregado al vasco *to* 2. al menos cuando el objeto es plural: *totzik, tómalos, ~ emazkit dalos*. Al *to, totzik* familiar corresponde el *orizu, oritzu* respectivo (Ithurry *Gram.* 350*). Otro hecho particular y general se nota en el *to* vasco; se confina al masculino de la 2.ª persona, lo cual no se puede tomar por primitivo, porque la *t* no suele nunca hacer este papel (sino la *-k* y *-h*). La forma familiar femenina es *no*; en *notzin* frente a *totzik* se marca pues el sexo al comienzo y al fin. Dentro del labortano se encuentra un caso parecido: *tana* ven hombre, *nana* ven mujer. Apesar de la *n*- Gavel (432 y s.) no acierta cuando supone la *t*- derivada de *k*-; pues los sexos solo se distinguen en la 2.ª pers. de singular al final de la flexión y dentro de ella, y nunca al comienzo. Igual que *to*, también *no* habra sido neutro al principio, y el uso diferente no se habrá introducido hasta mucho mas tarde; comp. *na* (plur. *nate*) = imira! en los idiomas eslavos. Pero no es imposible que la *n* haya designado desde un principio el sexo femenino. Seguramente hay cierto nexo entre la *n* de *no* y la *-n* final de las flexiones femeninas en el verbo transitivo; o de *zer dion?* ¿qué dices mujer? se formó *zer dion no?* o de *zer diok no?* aquel. Parecida relación a la de *no* y *to* en vascuence

existe en el somali que es un idioma hamítico, entre *wár* y *na* que representan dos partículas sin sentido especial, interjecciones a personas de ambos sexos que además pueden quedar marcadas, v.gr. *wár*, *wá ninkí* itu, oh hombre! *na*, *wá grabadda* itu, oh muchacha! No es nada extraño que tal diferenciación en la 2.ª de plur. se formara y eso en imperativo; así ocurre en el dialecto silhico del bereber que el imperativo de sing. neutro queda determinado mas claramente por algún pron. demostrativo masculino o femenino que se le agrega: *rār* idevuelve!, *rārawa* idevuelve hombre!, *rārata!* idevuelve mujer! (Stumme *Schilh. Gram.* §103) y hasta *madawa*, ¿quién? ¿qué? ihombre! *madata*, ¿quién? ¿qué? imujer! (loco cit. §150) y de ahí se originará el uso parecido en un dialecto arábigo colindante (Abh. d. ph. -h. Cl. der K. sächs. G. d. W. 15, 1, 56 nota ei). La concordancia particular entre el bereber y el somali consiste en el uso estrecho de ambas partículas, cuyo origen no se puede averiguar bien en ninguno de los dos casos.

(5) Esta palabra *bo* pronunciada con la *o* muy abierta es idéntica al francés *bah*, que en el sur de Francia se pronuncia también *bo*.

(6) La forma general es *deus* (con negación) nada, del provenzal *degus* nadie que con su *s* perdura hasta hoy día; la modificación del sentido es inversa a la del bearnés *arres* nadie, *arré* nada. A los vascos debió llamarles la atención la identidad fónica entre *deus* y *Deus* en latín y aunque algún predicador la haya aprovechado para juegos de vocablos con fin edificativo, habrá parecido mas bien molesta haciendo deseable una modificación. En esto podría basarse la sustitución de *d* por *j*; *d* y *j* alternan con frecuencia pero siempre que su relación histórica está clara como en *deinhu* = *jeinhu* destreza, o por lo menos se puede sospechar como en *deitzi* = *jetzi* bajar, ordeñar, la *d* es más reciente. Quizá se haya entremezclado el bearnés *yes*, que correspondería al *jes* nada, de los demás dialectos provenzales. En Aezcoa (b. nav. occ.) dicen *daus* por *deus* remediando el inconveniente con mas facilidad.

(7) Por *dauiat*, no por *diat*, la flexión fam. masc. por “yo lo he”.

(8) *E(r)re* y *ba* nos parecen supérfluos. *Ere* también se usa en vascuence con frecuencia pleonásticamente y así leemos en el francés-vasco de Chaho *dus nuits et trois jours aussi, un siècle et plus aussi*, etc. *Ba* es abreviación corriente de *bai* sí (en la respuesta generalmente *ba jauna*, pero *bai andrea*). Aquí sustituye al verbo positivo.

(9) No lo comprendo, la traducción sólo sirve de ripio.

(10) *Erreferazan* es en castellano *restar la pelota* = en francés *repousser la balle*; *errefera* es el sitio de donde se resta o el acto mismo; *erreferari* el pelotari que lo hace. Esta palabra es aparentemente románica pero no ha de relacionarse como hacen algunos con *referre* en latín, sino con *referire*, en cast. antiguo *referir* (moderno *reherir*); -*atu* por -*itu* es muy común (véase *Zeitschr. f. rom. Ph.* 40, 492). Los vascos españoles dicen *errestatu* (Larramendi. Azkue no la cita); Marcelino Soroa (1889) me afirmó la correspondencia de *erreferari* y *errestalari*. El diccionario de Chaho pone las variantes *arrafer-*, *arrafel*. Agustín traduce el vasco *erreferan* por “*au refill*”.

(11) Esta conjunción no ocupa en el dicc. de Azkue sino escaso lugar, tanto por la forma, como por su sentido: “(*h*)*argatik*, por esta razón”. La transición de “por eso” a “sin embargo” se verificó por mediación de oraciones negativas, exactamente como en el románico *pero*, *pourtant*, etc. Pero también en otro contexto se halla *gatik* en sentido adversativo y causal, v.gr. *zure gatik joanen niz*, pour l’amour de vous j’irai; *zure gatik joanen niz* malgré vous j’irai (Salaberry *Voc. bas. nav.* 67), *balentria guzien gatik* a pesar de todas las hazañas (Dasconaguerre 166) Fónicamente *haagatik* se basará en *haregatik* (así en sul.; comp. aquí *zaa zare*), de *harengatik*. Pero en el primero se basará *hatik*, *hati* del suletino (y también b. navarro).

(12) En *uste-iat* tenemos la flexión familiar en *zuen* no porque es subordinada a aquella (“pienso que tenía”; mejor estaría *zuela*).

(13) *Ai* no es aquí interjección de dolor; corresponde poco mas o menos al francés *mon dieu*.

(14) La *-i-* de la primera sílaba ha sido producida por la *tt* diminutiva; el verbo es propiamente *tututukatu* engañar, embobar, de *tutulu*, bobo (sobre sus congéneres internacionales véase Z. f. r. Ph. 41, 698).

(15) “Der schlimme Zahler” el pagador tremendo, pero en sentido opuesto al “Graf Isolani der böse Zahler” de Schiller. *Gaitz* expresa frecuentemente un grado extraordinario de algo (aquí como un poco mas abajo [bero gaitza] se pronuncia con una elevación de voz enfática). *Izigarri*, terrible se usa igual; Azkue: “se emplea como partícula de superlativo, *izigarri ederra*, muy hermosa”. Esto es casi idéntico con el alemán *furchtbar nett*, locución que algún tiempo fué introducida por la graciosa berlinesa A. Schramm hasta en las mas altas esferas. No necesito recordar *terrible*, *tremendo*, *espantoso*, comp. aún el *arg* de los dialectos alemanes por *sehr* (= muy) y en fin esta misma palabra.

(16) El francés *bon*, que aún en vascuence se emplea a veces a modo de muletilla de conversación. Yo lo ví en cierta ocasión en que yo había dado una respuesta muy satisfactoria a uno que me preguntaba por la salud. En vascuence castizo *ederki*, como en alemán *schön*, v.gr. *Promenatzen?* —*Bai*. —*Ederki*.

(17) Por *aditzerik* (igual como mas abajo); “¿no tienes oído de...?” = “¿no has oído nada de...?”.

(18) Aquí no por *zaa*, *zare* (sois) sino por *zaude* (“estáos”) giros muy frecuentes como *zaude ichilik* sufren contracciones especiales.

(19) Ha de suplirse tanto en esta oración como en la precedente un verbo como “yo digo”. Este uso de una frase subordinada (con *-la*) es mas extendido en vascuence que en alemán.

(20) *Ahantzia duzu* no es lo mismo que *ahantzi duzu*; designa propiamente algo duradero, como *ahantzia da*, está olvidado.

(21) Cuando uno bota la pelota hacia la pared puede hacerlo en varias maneras: la pelota cae en el suelo y rebota de ahí en la pared (*erra[b]ot*, *rebote*); cae en el ángulo formado por el suelo y la pared (*pik*, *a pique*); da en la pared cerca del suelo (*pikondo*, *pikoño*; este caso no es sino una variedad del precedente); da en la pared a cierta altura (*paret*, *pared*). Así.

(22) El sitio donde la pelota cae primero y la marca con que se le señala se llaman *chacha* (en otros dialectos también *checha*, *chicha*, Chaho) = *chaza*, derivándose ambas voces del francés *chasse*; de ahí *chachari*, cazador (en fr. *marqueur*). Como término del juego de pelota la forma picarda *cache* ha pasado al inglés, holandés y alemán: *catch*, *kaats*, *katz*; aun el verbo se halla en dichos idiomas en el sentido de “coger”, el turingio *Kaschen* (*Kaschens spielen*) frente a *schassen* = *chasser* en francés parece que todavía no ha sido conocido como pertinente a este grupo (de ahí derivaría yo la palabra generalizada *haschen* ya por descomposición en *ge-haschen o por amalgamamiento con *hetzen*). En el sentido de marca dicen los vascos, en particular los occidentales, además *arraia* = raya; *arraiar!*

(23) La *chichtera* que según resulta de lo siguiente ha sido inventada muy recientemente (y según Aranazadi, *Etnología vasca* 157 en el último cuarto del siglo pasado) da una idea muy buena de la primitiva “prolongación de órganos” (véase la fotografía de la

chichtera en N. Larousse ill. bajo *pelote*); la mano cubierta hasta entonces con un guante de cuero, se prolonga en un tejido de mimbres en forma de pala. La palabra no es nueva sino que en esta acepción es un derivado viejo del lat. *cista*, esp. *cesta*, -o, provenzal *cestó*, bearnés *tiste* (comp. vasc. *tipula* al lado de *kípula* menos frecuente y lat. *cepulla*). Tampoco el vascuence carece de la forma primitiva: *chisto*; de esta no se diferenciará sino por la pronunciación *chistu*, pero antes bien ésta es bearnés *sistou*, *chistou* = cestón. El vascuence *chistro* será una continuación del provenzal *cistro*, y este junto con el siciliano *gistra* remontará al lat. *cistula* (¿o influenciaban acaso *banast(r)*-, *canast(r)*-? Del latín *cistella* se derivan el bearnés *tistere* y este fué tomado en la forma regular *cistère por el castellano: *chistera*. La palabra castiza es *cestilla* en castellano. Debe haber intermediado el vascuence y en efecto Larramendi y Chaho ponen vasc. *cesterá*, *cistera* = cesta. En el dicc. de Azkue donde debiera estar escrito con z- no lo encuentro; él solo cita *sisterka* = cesta para jugar a la pelota y *sistera* = cama de animales (1). E. de Arriaga pone en su dicc. del castellano de Bilbao (1896) *chistera* como término del juego de pelota; aun él hace observar que la *chistera* había sido introducida por los pelotaris de allende el Bidasoa.

(24) Azkue sólo tiene *ijitu* y *gito* (*Agyptus*). La forma mas arcaica *igitu* la encuentro en *igitundantza*: “zarambeque, lat. *Aetyopum saltatio*” (Larramendi); aquí generalmente *igituko* correspondiendo por su terminación con el esp. *gitano*. La forma *ijitu* la encuentro también en Lopez Mendizabal [1916] y a lado (en la sección esp.-vasc.) *ditu*.

(25) *Bedere* es lit. por lo menos; el sentido será: esa solo la pudieron inventar los gitanos.

(26) *Beha-uk* (resp. *beha-uzu*) está por su forma y sentido como en una encrucijada inspirándole a uno por lo tanto, varias observaciones. Ya por su forma esta combinación es harto extraña. *Beha* no puede ser aquí radical del verbo *behatu*, pues este requiere otro imperativo que el (*dju(kan)*). No es este pues auxiliar sino tiene sentido posesivo (tener, poseer), y *beha* antes que sepamos su origen, no puede ser otra cosa que un substantivo: “atención”, “cuenta”, “advertencia”. En el uso moderno no cabe tal combinación; debiera decirse *beha ukan ezak*. Pero en los escritores antiguos leemos con frecuencia (Leizarraga, Axular) *auk pietate*, *auk misericordia* ten piedad, *auzue bihotz on* estáos contentos, *ezue bakea* tened paz, *ezue misericordia*, etc. etc.; y *behauk* (es lícito separar *beh-auk* o *beha-uk* e igualmente en casos parecidos) se ha conservado desde aquellos tiempos. En ciertas combinaciones corrientes el imperativo se pospone, p. ej. Leiz, San Mateo XVI, 16: *gogoauzue*, tened en cuenta, de *gogo* espíritu, pensamiento, voluntad, deseo y loco cit. Act. Apost. V, 35: *gogoauzue zeurotara* con el “directivo” del reflexivo (*attendite vobis*, *adviser á vous*). En el mismo sentido emplea *gogoa* y el imperat. de *eman*, (comp. en alemán “acht geben”), sobre todo con el dativo del reflexivo: *gogoa emok eure buruari* Tim I, 4, 16, *gogoa eyezue zuen buruei* Luc. XXI, 34. Lo mismo Haraneder *beha* San Lucas XII, 24, 27: *behemozute belei liliei*, “mirad a los cuervos a los lirios?”

El empleo más frecuente de *behauk*, *behauzu* es quizás el del pasaje citado en el sentido de “cúidate” con el ablativo (de = *tik*) o con una frase negativa subordinada (*ez... la*, que no...); pero en lugar de este último puede aplicarse un radical positivo v.gr. *behautzue sal nihoiz* “cuidáos de no vender nunca” Goyhetche *Fableac* 44; *behautzu lohirat eror*. Esta última frase se encuentra en los versos finales de un poema de Elizanburu de

(1) Azkue da como fuente la lista de palabras de Haraneder en su traducción de los evangelios de 1740 (impresos en 1855), donde está entre los sinónimos de *ohantzea*. Parece que Haraneder lo ha tomado del libro de Axular de 1643 muy abundante en sinónimos; en este leemos 46 (= 25 de la edición de 1864): *nagia berea* (pero correctamente en la primera edición datada igualmente de 1643 *bere*) *ohean beçala*, *bere bekhatuen chisteran eta etzauntzan baratzen da*. “El perezoso queda como dentro de su cama, en la cesta y en la cama de sus pecados”. No es preciso pensar en una cesta de pescado en particular; pues en provenzal aun la cuna de mimbres se llama *sistro*.

Sara. Los pongo íntegros porque dan ejemplos para los diversos usos de *beha* (Manterola, *Canc. vasc.* 3, 222).

Oi behautzu	Oh icúidese Vd de caer
Lohirat eror, zuk, aingerua!	En el lodo, angel!
Ez beha lurra, behazazu	¡No mire la tierra, mire Vd,
Lurra ihesiz beha zerua!	Huyendo de la tierra, al cielo!
Ba, behautzu, aingerua	Si, cúidese, angel,
Ez beha lurra, behazazu zerua!	No mire a la tierra, mire al cielo.

Cuando *beha* se emplea solo, puede ser un sustantivo en calidad de imperativo como atención! ¡cuidado! etc.; puede también ser radical de *behatu*, como en alemán, usándose el participio y el infinitivo en igual sentido: *aufgemerkt!* *anschauen!* Así lo comprendemos en el proverbio de Oihenart (79): *beha lehenik, mintza askenik*, mirar primero, hablar al fin, pues *mintza* es radical; lo propio ocurre con el *ez beha lurra* de los versos citados, pues *lurra* es el objeto directo dependiente de *beha*. Júntase *beha* a *egon* (estar) como adverbio gerundial, tener atención, esperar etc. Parece que *beha* se usa también junto a las flexiones del auxiliar intransitivo que no sean del imperativo (así en suletino *guri beha bagirade*. Archu *La Fontainaren Aleghia-berheziak*, 189, *beha denaren*, de celui qui éconte, loco cit. 253). La regla común es la de poner aquí el infinitivo *behatzen*, resp. el participio *behatu*: *behatzen zaio*, le mira, *behatuko zaio*, él le mirará. Pero simplemente *beha* en imperativo, v.gr. *behadi* (por *beha adi*) ¡oye! Leiz, Marcos XII, 29; con dativo (en suletino) *behadi abisu zembaiti*, escucha algunos consejos, Archu *Gram.* 56 (aquí la flexión carece de la relación de dativo como en este ejemplo de la misma obra, *behatuko hiz* [no *hitzaie*] *elhe guzier* escucharás todas las palabras) *beha zakizkidate* escuchadme Leiz. Marcos VII, 14. Junto al *behatu*, intransitivo hay otro transitivo, sin que estos dos se diferencien como sucede con los demás verbos vascos; *higitzen naiz* es: yo me muevo, e *higitzen dut* yo lo muevo (comp. en alemán: *der Zweig bricht* y *der Wind bricht den Zweig*), pero *behatzen naiz* y *behatzen dut* significan en lo esencial lo mismo, se relacionan poco mas o menos como en alemán “*ich habe acht auf etwas*” y “*ich beachte etwas*”. El que predomina con mucho es el imperativo transitivo; Larramendi lo cita sólo: *beaezak, beazazu*. Por *behazazu* encuentro con frecuencia *behazu* (v.gr. J. Etchepare *Buruchkak* 1910, 102. 178. 207) —*behak*, no se habrá sustraído a mi atención sino por descuido— y *beaazu* en nuestro texto será idéntico con *behazu* y no variante de *beazu*. Podría estimarse que se trata de un imperativo sintético: *beha-zu* como *ema-zu* de *eman dar*, *ekar-zu* de *ekarri* traer. Pero mas probable es que haya ocurrido una asimilación interior en la flexión. La *z* de (*e*)*zak* (*e*)*zazu* se fundió con la sibilante precedente del radical: *utzak utz(i)* —(*e*)*zak*, déjalo, *sinhetsak* *sinhets(i)* —(*e*)*zak*, créelo; sobre *utzak*, que se tomaba por *utz-ak* se calcó luego *itzulak* y otros, por *itzul(i)* *ezak* y por otra parte así se prolongaron *ekark*, *ekarzu* en *ekarrak* *ekarrazu*. Para todo esto véase *R. Basque* 6, 132 y s. (*). El transitivo vasco se conoce ya en la flexión, sin que le acompañen ni un sujeto (agente en vascuence) ni un objeto directo (nominativo en vasco); pero no pocas veces se emplea en combinaciones que propiamente solo vienen bien para el intransitivo, p. ej. *behazazu zerura*. Haraneder *Phil* (1749) 553 (loc cit. *beha zak zerura*) mire Vd al cielo, lo cual podemos nosotros imitar en alemán: “*schauen Sie zum Himmel an*” (comp. mas arriba: *beha zazu zerua* “miré Vd al cielo”). En el mismo sitio dice *baitut zerura behatzen*. Cuando el dativo sustituye al directivo, la flexión da cabida a dativo, v.gr. *beha diozozuete aireko hegastinei* Haraneder, S. Mateo VI, 26 (poco después [28] en cambio: *beha etazue larre liliak*), *beha diozozute... erlei* “mirad a las... abejas. Har. *Phil* VII (parecido en IX) *beha diozozu infernuari* —*Jesu-Christori* mire Vd. al infierno— a Jesu-Cristo, loco cit. 553, *emazteari... behatzen dioenak*, “el que mira la mujer de...” Axular, 369. Tales frases compuestas no son nada raras en el vascuence; en mis “*Estudios Vascos*” I 39 y ss. donde las he discutido minuciosamente las he llamado “impersonales-transitivas”

(*) En la Rev. se han suprimido algunas líneas por descuido.

(objetivas o con régimen directo); o se han formado por una fusión del transitivo e intransitivo o aquel “ello” (comp. “es mit jemand aufnehmen” habérselas con alguien, l'emporter sur quelqu'un), tiene por base la idea de un objeto real. Mi discusión sobre *beha* con ser muy insuficiente, no habrá omitido nada de importancia y demuestra otra vez ser tanta la insuficiencia de nuestros conceptos gramaticales. La reja rígida de las “partes de oración” que manejamos a modo de encubrimiento, resulta, hablando en términos generales ya muy estrecha, ya demasiado holgada. Nuestra sensibilidad se le resiste muy a menudo, pero ella misma es demasiado inconstante y fluida para hacernos llegar a la certidumbre deseada. Pero en el caso presente una circunstancia feliz nos ayuda a aclarar el origen, es a saber la existencia de una palabra morfológicamente muy semejante y que en las acepciones concuerda con aquella casi íntegramente: *begira, begiratu, begirätzen ~ beha, behatu, behätzen*. Van Eys y Azkue los separan cuidadosamente. Manterola, en cambio, en su vocabulario al *Cancionero Vasco* los califica citándolos juntos y aludiendo a ello como variantes del mismo vocablo, y eso de variantes dialectales, pues atribuye *begira...* al guip. y vizc. y *beha...* al labort., b. nav. y sul. Esto reclama una rectificación. Primitivamente, según supondremos desde un principio, existía la diversidad dialectal, pero hoy día, la primera variante también pertenece a los dialectos orientales y no puedo averiguar un matiz determinado de significación, aunque este ha de suponerse dada la coexistencia en el mismo dialecto. El vocablo primitivo *begira* es totalmente transparente: el directivo de *begia* el ojo es *begi-ra* (cualquiera de estas formas es susceptible de transformarse en verbo: *ateratu, lurreratu oneratu*, etc.); sólo en sul. *begi-a-la*, habiendo penetrado aquí *begira* de fuera. Con esto se aviene bien el que Azkue sólo cita para el suletino *begira* como sustantivo con la significación “cuidado, custodia”, y eso en locativo (*begiran*). Cuando *begira* está en función de imperativo no es preciso traducirlo, como hemos hecho con *beha* por un sustantivo, sino podemos echar mano de su primitiva función adverbial: ¡(traé)lo al ojo!, ¡(tómalo) al ojo! En el fondo el sentido es el mismo; pero en *begira beleei, begira liliei* Duvoisin, S. Luc. 12, 24, 27, *begira* se toma por verbo, al paso que en el *begira beleak, begira lirioa* de la versión guip. eso no aparece tan claramente. Comp. también *begira erortzetik* Man 1876, 336 = *begira zaitte erortzetik* Man 1873, 47, *begira gal*, loco cit. 5. Lo borrado que está el directivo primitivo se conoce en que se le agrega otro directivo; Azkue escribe en la *R. Basque* 5, 106 *izarretara begira* mirando a las estrellas; *beha- y begira* corren parejas en todas las combinaciones: *begira egon* (v. gr. *liliei zaudetzkiote begira* Duvoisin, S. Mateo VI, 28 y con el directivo en lugar del dativo: *etchera begira egon* estar mirando a casa, Azkue, *R. Basque* 5, 108) -*begirauk, -azu(e)-begira adi zaitte, zaitzete, - begira ezak ezazu(e)-(begira nazazu cúidame)-begira zok, zozu(e)-begirot, begirozu* (Larr.)-*begira diozozu-begirätzen dute* (ellos lo cuidan) *begirätzen dire* (ellos se cuidan; aquí la general diferencia entre el transitivo e intransitivo). Puesto que la supresión de las *g* y *r* intervocales es muy común en el vascuence (e igualmente la intercalación de *h* para evitar el hiato), no hay dudas que oponer a *beha begira; begi* —ojo— aparece a menudo como *be-* en composiciones y derivaciones (*bekunde, bepuru, betalde*, etc.) (*). El ejemplo de la alta Austria “*hau!*” por “*schau!*” (= mira) demuestra cuán fácilmente cuaja una pronunciación descuidada precisamente en este ejemplo. Y para mayor abundamiento quedan averiguadas las formas intermedias entre *begiratu* y *behatu*, a saber *beiratu* y *beratu* (aquella la ponen Azkue, y Fabre bajo *attendre* y *regarder*), v.gr. *beira nazazu* Chourio *Imitationea* (ed. de 1825) 217 (pero *begira zazu* 127), *beiratus, beira beiratzeas* Lizarraga *Jesus* (Coplas en a. nav. mer.) N. 2. 12. etc.; *beiratu* Dithurbide *Ichtorio saindua* 202, *berautzue* Har. Mark 8, 15. Duv. Matth, 6, 1. Marc, 12, 38. Luc. 12, 1, 15 20. 46 (en los cuatro primeros pasajes de estos pone Haraneder *begirautzue*). No quiero dejar de mencionar que los caprichos del verbo

(*) También *bekoki, bel(h)ar* (también *belarri* Larr.) frente, deben mencionarse aquí; pero es extraña la coincidencia de la última con *belarri, begarri, be(h)arri* oreja, mientras que la expresión de dos sentidos (¡oye! ¡mira!) por la misma palabra (*begira* y *beha*) se explica con facilidad. En ciertas comarcas (v.gr. en el b. nav. or. según me comunicó una vez G. Lacombe) *beha* sólo vale por “¡oye!” no por “¡mira!”.

begiratu han ocasionado hace algun tiempo una pequeña discusión entre dos excelentes vascólogos. A. Campion publicó en *Euskal-Esnalea* (¿de 1908? el número de la revista no ha llegado a mi poder) una “Nota gramatical sobre el empleo vicioso de algunas flexiones transitivas de la conjugación vasca” en la cual zahiere entre otros a un escritor tan famoso como al P. Mendiburu (a mediados del siglo 18) por la aplicación del dativo y directivo al verbo transitivo *begiratu*. Este artículo promovió dos advertencias (Oarkera bi) de B. Joannategui en la *R. Basque* 2, 583 y s. Este defiende las combinaciones: *begira gauz oni, begira gizon aei*, porque domina en todo el Labort y parte de la baja Navarra y continúa en estos términos: *ala Oyarzunen nola Donoztian, ala Arauan, nola Ataunen begiratzten diela gizonet eta gauzai*, y añade que Mendiburu había escrito tal como la gente hablaba en Oyarzun. Después Campión contestó a Mr. B. Joannategui *R.B.* 2, 790 y ss. diciendo que no negaba los hechos, pero sí el derecho de su existencia. Al fin replica el otro: “Arturo Campión Jaunari” *R.B.* 3, 313 y s.; dice entre otras cosas que los vascos de la vertiente francesa y también muchos españoles dicen *begiratzten dut gauza bat* significando *gordetzten dut*.

(27) ¿Es que *ka* tiene aquí su acepción corriente, es decir la adverbial como en *harrika* a pedradas, *makilka* a pelotazos, *tiroka* a tiros? ¿No hace acaso veces de un diminutivo *chichtro* guante, *chichtroka* quantito? Azkue cita *siſterka*. Comp. Uhlenbeck “De woordafleidende suffixen van het Baskisch” 37.

(28) En esta voz *ate(r)iaia* que creo haber leído varias veces parece que *ia* representa la partícula temporal tomada del románico; pero no me explico su colocación.

(29) Véase nota 26.

(30) Está en sentido figurado: dejarle a uno con su chistera (como en cast. “dejarle a uno con su gaita”); aquí tiene además la acepción literal.

(31) Según Azkue *dalako* (esta es la forma guip.) es despreciativo. Comp. *zer duk... printsesa delako hura?* Dasconaguerre 69.

(32) Agustín me ha confirmado por escrito la forma *Saran* en contraposición a *Saatarrek, Saako* etc. “zeren ez doha ongi *Saan*”; su causa será el acento.

(33) Azkue menciona (I, 483^c bajo 3) esta peregrina ampliación del empleo adverbial de *-ki* con estos términos: “aplicase también a infinitivos, formando cierto gerundio: *izaki* habiendo sido, *ibilki* habiendo andado, *egoki* habiendo estado”. El título de Goyhetche 153 es: *Lehoina gerlara goaki* el león partiendo para la guerra. No he visto que Azkue aluda a que *eiki, eki*, ciertamente, probablemente, fácilmente, etc. pertenezca a *egiten* hacer (lit. “de hecho”) (la forma *baiki* que ocurre mas abajo es contracción de *bai eiki*). Esta forma hace con frecuencia veces de un verbo definido; así alguien me dijo en cierta ocasión: *zuk eskuara ikasi behar eta jakinki norat etor*, ya que Vd tenía el deseo de aprender el vascuence, sabía Vd a donde venir.

(34) Lit “cara de diablos”, comp. *demuntsuen misaia!* Dasc. 73. En la conversación corriente pululan los términos como *debrua* y *coño*, en la escrita baste un solo ejemplo.

(35) *Behar* en el sentido de futuro como *debere* en el románico.

(36) “Hoy ocho” (asimismo “ayer ocho”) dice el vasco más lacónicamente que el románico.

(37) Por *gauregiago* donde *gaur* significa “hoy”.

(38) Por *arrats*; también más abajo *aatseko, aatsaldian*=arr. Azkue cita *ats* tarde como alto nav. *deel* Baztan y lab. de Hendaya, *atsalde* id. como lab. bast. salaz. y vizcaino de Mondragón, *aatsalde* la tarde como b. nav. común; Salaberry apunta *ats, atsalde* al lado de *arrats, arratsale*. Darricarrère pone *arratstiri* tarde (=soir), *ara(t)skari* merienda; el

primero corresponde al *arratsiri* y el segundo al *arratsalde-hazkari* de Azkue. No sé explicar la atenuación y supresión de la *rr*, no encuentro nada pertinente al caso en las obras de Uhlenbeck y Gavel. —Hay otros casos aún oscuros en que alternan o parecen alternar *r* y *rr* entre vocales— parece que Gavel es el último que se ha ocupado de ello, 221 y s. En *deburu-deurru* se trata de una pronunciación enfática. En esta ocasión quisiera observar que la derivación del vasc. *iratze* hehecho del gálico *ratis* (comunicada por Gavel 94, nota 192 quien la tomó de Ernault, pero había sido mencionada ya por lo menos en 1891 por el conde Charencey y repetida entre otros por H. Pedersen) ha de ponerse en cuarentena, porque las consonantes no concuerdan; pues debiera esperarse *err-* o *-arr* y no *ir-*. Pues la *r* inicial de la voz gálica no era ya suave cuando pasó al vascuence, aunque sí lo era despues de la supresión de la *p-* (*pr-*) primitiva. El vocablo vasco proviene del románico: *filice* bearn. *heus* vasc. *hiretze* (Harriet 1741) *iretze*, *iratze*, *iatze* (*van Eys*: lab. *iraze*) exactamente como *salice* = sauce en vasc. *sarats*, *-ets*, *sahats*, *sagats* (Z. f. rom. Ph. 29 [1905], 546 y s.). El vizc. *ira* es un derivado retrógrado (comp. *arraga* fresa, *arragatze* planta de fresa, etc.).

(39) Por *giagozik*; el signo datival *-i-* de la flexión familiar ha sido suprimido.

(40) El part. “olvidado” en acepción de activo; Azkue cita un ejemplo (descuidado) de Axular.

(41) Por *gure*, como *zee* por *zure*. Choca, pues hace suponer la acentuación *guré zuré*.

(42) Simplemente: “duerma Vd” (lit: haga Vd sueño) significando “duerma Vd bien”. Es la fórmula de despedida por la noche, igual que la formula de saludo por la mañana es (*eg*) *in duzu lo?*

(43) *Ganes* (*Ganech-ich*) es diminutivo de *Jan* = *Joannes* exactamente como la susodicha variante *gan* = *joan*. Y como en diversas localidades se dice *fan* por *iuán*, *joan* (Gavel 401) también existe una forma familiar *Manech* por *Juanes* (Gavel 186).

(44) Comp. Introducc. al Leizarraga LXXIII y sig.

(45) Queda dicho expresamente que *lake nezake* está por *laket nezake* (adaptando la consonante a la inicial); ni tampoco van Eys ha dado “por ahora” con una forma *lake*. Aunque él no ignoraba su procedencia del latín *placere* y a pesar de que supone dos verbos *laketu*, le produce justa extrañeza la forma *laket* porque hace papel ya de adjetivo ya de substantivo. Creo que las cosas son así. Si *lakatu* proviniera de *placetum por *placitum*, no sabría yo caso análogo alguno. Por eso parece más probable que *laketu* se derive de *laket* (por *laket-tu —Salaberry escribe *laketu*—; lo mismo *lekatu* por *lekat-tu) que al revés. *Laket* sería el latín *placet* en el sentido de “quod placet” grato, agradable (Leizarraga también lo usa por *placent*) luego = “cui placet” satisfecho complacido v.gr. 1) *laket zayela Juduei*, que les gustaba a los judíos Leiz. Act. Ap. 12, 3, 2) *zeinaren baithan ni bainaiz lakhet* en el cual me complazco Duvoisin, Mat III, 17. Azkue cita, por cierto, *laket placer*; pero ni *laket izan* ni el pasaje de Oihenart comprueban su aplicación como substantivo. Esta es paladina en *dut laket* j'en suis content, de van Eys tomado de Pouvreau; e igualmente en *lake nezake* de mi texto, codeándose este pasaje con aquel otro de van Eys: *laketzen zait hemen*. En vizc. *laketu* (también *lagetu*) es permitir, otorgar, vuelve pues el *placer* por *placet mihi*. Comp. en alemán “ich beliebe” por “es beliebt mir”.

(46) Por *nintzen* (vuelve otra vez) la *n* se ha suprimido por disimilación. No encuentro *nitzen* ni en la Gramática de Ithurry ni entre los ejemplos de los demás. Pero Bonaparte VB Obs XXIV apunta *nitzen* (y otras flexiones sin *-n-* derivadas de esta) por el bajo nav. occ. de Ustarits y el guip. de Cegama; y yo he hallado tales flexiones en no pocos textos de los diversos dialectos. Gavel 275 piensa en la posibilidad de que la falta de la *-n-* sea primitiva.

(47) *Biper* (*piper*) *egin*, también *joan ibilli* (segun Larramendi) tomado del castellano *hacer pimienta*. Los términos mas corrientes en castellano son: *hacer bolas*, *novillos* en

Bilbao se dice *hacer calva* según E. de Arriaga y según Azkue esta locución es española castiza. En provenzal se dice en esta acepción *faire de safran, faire de pebre* y sus sinónimos significan algo muy diferente.

(48) Por *jikotria* (así Azkue) pone Fabre (bajo “ruse”) *jokotria* (y en otras partes *jukutria*) en que se trasluce claramente el origen de esta palabra.

(49) “También ahora” es más que pleonástica; por lo que toca a *ere* véase nota 8.

(50) Otras veces *zure osasanari* etc.; no sé, cuál será el tipo románico o latino de *zure grazian*. Es verdad que encuentro en Man 1873, 19 y 1876, 327 al lado de *zure grazia onari* en francés *à votre bonne grâce*; pero ¿no es esto mas bien un vasquismo?

(51) Es idéntico a la frase española *buen provecho le haga*, en francés *grand bien vous fasse*; no se confunda, pues esta flexión *dagizula* con la de antes: *dizula*.

(52) Notése en esta palabra “melliza” que se repite algo después la supresión de la consonante inicial y la sufijación del artículo.

(53) Yo esperaba: *gogo nuen* “tenía ganas”; Agustín convino en que podía decirse también así, pero no obstante puso *gogoa nintzen* (= *ethortzekotan nintzen*); ¿es esto acaso = *gogoa nintzen*?

(54) Agustín traduce *nonbait* (Azkue: sin duda) con “hélas!” y aconseja se le sustituya por *ondikotz!*

(55) Propiamente debiera decirse: *besta bat, norat*.

(56) La *t* de (*d*)*udanaz* me choca.

(57) La radical *leko* de *lekora* no es otra cosa que *leku* sitio, lugar, en cast. antiguo *luego*, pero en la acepción de “lo exterior”, “lo de fuera”; como palabra independiente sólo lo cita Azkue del diccionario manuscrito de Duovisin. Con *leko-ra(t)* coinciden tocante al origen *lekat, lekot*, también con la significación de “además de”, “excepto”; pero no, que yo sepa en la acepción temporal, tal como este lugar la ofrece. En esta acepción el vascuence converge con el español; pero queda aun cierta distancia entre *luego* lit. en el lugar (lo que sería en vascuence *lekuan*) y *lekora* lit. a fuera (determinado por un “elativo” precedente). En cuanto a la forma obsérvese que el adverbio *lekora* ha llegado a ser substantivo, susceptible de sufijación, aún de sufijar la desinencia que ya posee; v.gr. *lekorerat* Leiz. Acta Apost. 5, 34; *lekorerano* loco cit. 21.5; *lekorean, lekoretik, lekoreko* loco cit. y en otras obras. Formándose *leko-ra* por *leko-a* llegó a ser declinado como *ur-a* el agua *ur-erat, ur-ean, ur-etik, ur-eko*. La forma ampliada empléase aún con la significación de la primitiva, así leemos en los proverbios guip. (*) de 1596: *sua dan lekurean*, en el lugar donde hay fuego 372, pero *surik eztan lekuan*, en el lugar donde no hay fuego 368. Hay además en vascuence otras tres partículas locales procedentes del neolatino (o céltico), que por lo menos en parte, han sufrido la misma evolución del sentido: traslación del espacio absoluto al relativo, y de este por un lado a la relatividad temporal y por otro a la agrupación de ideas. Así *ondo* (en esp. *hondo* en el sentido de *funido*) significa suelo, fondo, termino; *ondo-ra* (al final), *ondo-tik* (desde el fondo), *ondo-an* (en el fondo) = a lado y *ondoren* después se presenta a primera vista como genitivo y van Eys trata de explicarlo como tal; pero yo sospecho que es variante de **ondorean* consistiendo este en *ondo-ra* como *lekorean* en *leko-ra*. También tenemos *kampo* = campo, lo de fuera, *kanpo-an* afuera, *kanpora* hacia afuera, y en fin *landa* (vocablo céltico y luego bajo latino) = campo, *landa, landara, landan* fuera de, excepto. La palabra castiza que sirve para expresar “fuera” es *ate*

(*) Estos proverbios, impresos en Pamplona en 1596, no son guipuzcoanos, sino vizcainos. (JAAM).

puerta, en *ate-tik*, *ato-ra*; pero según indica Azkue este uso es en parte anticuado. No es preciso suponer influencia de *foris-foras*.

(58) Agustín vacila entre las grafías con b- y p-, Azkue trae igualmente *ble(ka)* y *ple(ka)*, en castellano encuentro *ble* y *ple*, en francés *ble'*, *bled*, *blaid*. A pesar de esta última variante la etimología más verosímil se me figura la derivación del inglés *play*. Una investigación profunda sobre el juego de pelota en el País Vasco no dejaría de aclarar este punto.

(59) = *a la fê*, en bearnés *a la fee*. El vascuence tiene la forma más próxima a la latina *fede*; también *fede onez* de buena fé, *ene fedia* a fé mia, etc. (asi Chaho; Azkue no lo cita). Comp. algo mas abajo *libro* = libre; Chaho dice (450^b): L'euskarien, 'selon le dialecte, et surtout par licence fonétique, dit *Libro*, aussi bien que *Libre*.

(60) *Cascarotes* llaman a la parte de la población de Ciboure que es de origen gitanesco. Son, en su mayoría, pescadores; las mujeres que dicen son muy regañonas, suben a menudo a Sara, donde se les oye ofrecer sus sardinas pregonando con voz aguda. No he encontrado verdadera etimología del nombre, el cual parece que se limita al sexo femenino. N. Larousse ill. sólo cita *cascarotte*). Azkue no le ha dado cabida, sin duda, porque no lo cree vasco. Seguramente forma parte de esa gran masa de vocablos románicos y vascos de que he dado un resumen en mi artículo *Baskisch und Romanisch 70 y ss.*, y en cuyo ápice pongo el vocablo *euscolium*; pero esto mismo puede ser de procedencia ibérica. Solo es dudoso, en qué punto ha de colocarse el tal nombre; si a lado del vasco *kazkař*, terco, del prov. *cascarelum* chismoso, del español *cascarrón* o del francés *cascaret* miserable, etc. - "wir haben die Wahl und die Qual".

(61) Se dice de un desvergonzado: *ahalkhea athe chokuan utzia du* (ha dejado la vergüenza en el rincón de la puerta).

(62) Zalduby era pseudónimo de un poeta muy estimado, a saber, del canónigo Sr. Adéma, deán de Tardets (1828-1907) oriundo de Saint-Pée-sur-Nivelle (Labort). Todas sus poesías religiosas y profanas se publicaron en los tomos segundo y tercero de la *R. Basque* (1908.1909) y en la misma obra (2, 121, etc.) un resumen de su vida y sus estudios por el abate Daranatz. Las mas conocidas serian el *Churiko* (nombre del perro; las últimas dos estrofas las publiqué yo en 1890 en una salutación festiva a R. Köhler) y sus *Pilotariak R.B. 2.90 y ss.* que toca nuestra materia (en *R.B.* en 33 estrofas; yo poseo además dos ediciones de hojas sueltas, una de Bayona, en 22 estrofas y otra de Tours en 28, que además tienen algunas diferencias). El me había hecho en su letra menuda y fina una traducción literal francesa de esas 28 estrofas añadiendo no pocos datos. Pero a pesar de estos y otros auxilios me creí demasiado poco documentado para tratar con la debida extensión sobre el juego de pelota o su terminología, según me había propuesto antes (véase arriba nota 21 y ss.), ni mucho menos para indagar los nexos que lo enlazan con el "Leich" turingio (con que estoy familiarizado desde mi niñez) o con el juego de pelota en Roma (que en 1868 me entusiasmó para redactar mi artículo) u otras variedades populares de ese juego. El distinguido etnólogo K. Rhamm, con el cual me carteeé sobre esa materia desde 1910, estaba dispuesto para tales estudios comparativos; desgraciadamente él ya murió en 1913 y sus apuntes dejados fueron quemados.

(63) La vieja palabra *baldernapez* por "alcalde" ya no era popular, por lo visto; Azkue la apuntó en Saint Pée y Sara, pero con la nota de "arc".

(64) Por *zituzten* se lee aquí dos veces *ziuzten*; la primera *t* ha sido eliminada por disimilación. No he encontrado nunca la forma exactamente idéntica; sólo en la *Guide* de 1876 de Dartayet está apuntado *ziezten* al lado de *zituzten* y la forma suletina *zitiien*. Por otra parte el b. nav. tiene *zuzten* y el alto nav. mer. *zuste* con la misma significación ("ellos los tenían"), pero no es del todo cierto que estas formas se derivan de *ziu-*; pues frente a *zute(n)* "ellos lo tenían" la segunda *z* de *zuzten* podía parecer suficiente para designar el

plural del pron. objetivo. Pero si está clara la supresión disimilatoria de la *t* en las formas baj. nav. *giuzte* “ellos nos tienen”, *ziuzte* “ellos os tienen” (pero *gitu, zitu*, “el nos... os tienen”); comp. lo que dice Bonaparte en las “Observations” IX de la introducción. Es verdad que Gavel (406) apunta como en parte b. nav. occ. al lado de *diuzte* también *diut, diuk, diun, diuzu*, que se basarán en la analogía, no en la disimilación. En Cambo (b. nav. occ.) he oído yo: *joten ziut*, “yo os pego”, *zenbat zor ziut?* (véase arriba, pág. 266).

(65) El *irrintzin* vasco me ha recordado nuestro “Jodeln”; no he podido averiguar en cuanto coinciden. El vocablo designa propiamente el relincho de los caballos; Azkue dice además: “grito estridente, sonoro y prolongado, que los pastores hacen resonar en los flancos de las montañas y que los vascos en general lanzan en señal de alegría”. Vinson dice (*Les Basques* 87 y s.) refiriéndose a las alegres tertulias de los que se ocupan en desgranar el maíz: “Ceux qui y ont pris part, après s'être séparés pour regagner leurs demeures s'interpellent de loin à grands cris sur les routes silencieuses. Les cris ou si l'on veut ce cri national, cet appel retentissant, porte le nom d'*irrintzin* qui désigne aussi le hennissement du cheval. On l'a graphiquement représenté par les syllabes *ia, ia, o, o, o!*, où l'imagination du basque Chaho voyait le mot Dieu et les trois voyelles primitives”. - Por lo que toca a los arriba mencionados *pertsulari* (Azkue escribe *bertsolar*; pero Chaho *persu, phertsu* al lado de *bersu*, verso) cierta noche yo convidé a dos *Anibar* (llamado así por su casa *Anibarea*) y *Muschet* (su casa: Muchketenea; su nombre verdadero era Echeverry) y apunté unas docenas de coplas, que si entrañaban algunas ideas muy laudables, alusivas sobre todo al anfitrión, pero sin ser dignas de conservarse para la posteridad.

(66) El vocablo vasco *bide* camino muestra en su evolución semántica gran semejanza con el latín y neolatín *via*; así *bide* medio, *bidez* por medio, *bide* por causa de-, *bidar bider*, vez (*hiru bide* tres veces, etc.; comp. en ital. *via*, catalán *viatge*, bearnés *biadje* [anticuado y dialectal], en alemán *Fahrt*, en sueco *gang*, danés *gang*). No es preciso pensar en la influencia románica; al revés, las palabras tomadas del romance *bialdu*, *bidaldu* enviar y *bidaje* viaje han sufrido transformaciones por la palabra vasca *bide*. Es improbable, aunque no imposible, que este mismo vocablo proceda del latín, pues se ha intercalado una *d* en *bide* al lado de *bia* y *biga* es decir *bi* dos (con artículo). Resta averiguar si *bide* = “parece que”, “probablemente” es la misma palabra, o si tiene que ver algo con el latín *videtur*. Renunciaremos a esta última suposición pues una transición gradual enlaza estos conceptos: medio, oportunidad, motivo, derecho, autorización, etc. *Bide*, igual que *ahal*, *behar* y otros pasó a ser de sustantivo a adverbio verbal. Primitivamente habrase dicho tanto *joan bide du* había ido, como *eman bide du* había dado (*bide du* = él tiene la probabilidad...); luego el primer ejemplo se asimiló a *joan da* él ha ido; comp. mi introducción a Leizarraga LXXXIII. El mismo fenómeno se ha realizado en los idiomas románicos y germánicos: “ich habe begonnen zu geben”, “ich bin begonnen zu geben”.

(67) Por decir: “es tiempo para...” el vasco dice: “yo tengo tiempo para”, pero aun en alemán se decía antes así, v.gr. “wir haben hohe Zeit zum Fortgehen (Jean Paul, del dicc. de Paul) y aun hoy día en la Alemania meridional. Hasta en el mismo Sachs se lee (aunque dice que está poco en uso): “wir hatten Zeit in die Stadt zu geben”, nous étions pressés de rentrer en ville. Aunque en el pasaje citado se emplea el infinitivo sufijado lo corriente es emplear el simple radical: *joan dembora dugu* Man 1873, *joan ordu dugu* Man 1876. *Tenore* ocasión, tiempo, hora (*tenorese*, *tenoretsu*, tiempo aproximado, *tenorez* a tiempo, a la hora justa) según Azkue es naturalmente de procedencia románica o castellana, pero el cambio de significación crea dificultades; el instante del tiempo (*bazkaitako tenore* hora de comer) y el transcurso del tiempo (*tenor vitae*, en viejo bearnés *la tenoo de ma vita*) son extremos opuestos.